

Universitat de Girona

SALUT I PODER EN LA GÈNESI DE L'HOME
CONTEMPORANI

Anna QUINTANAS FEIXAS

ISBN: 84-689-1337-5

Dipòsit legal: GI-356-2005

SALUT I PODER
EN LA GÈNESI DE L'HOME CONTEMPORANI

Anna Quintanas

Departament de Filologia i Filosofia
Universitat de Girona
1997

SALUT I PODER
EN LA GÈNESI DE L'HOME CONTEMPORANI

Anna Quintanas
(novembre 1997)

Tesi doctoral dirigida pels Drs. Miguel Morey (UB) i J. Mª Terricabras (UdG)

ÍNDEX

1) Introducció.....	p. 3
2) La «caixa d'eines» de M. Foucault.....	p. 5
2.1 L'àmbit d'estudi: la Salut Pública.....	p. 7
2.2 Les relacions entre el saber i el poder.....	p. 9
2.2.1 El poder.....	p. 10
2.2.2 El saber.....	p. 21
2.3 Les tecnologies del jo en l'àmbit de la Salut Pública.....	p. 31
2.4 Antropologia Filosòfica.....	p. 35
3) Les condicions de possibilitat de l'emergència de la Salut Pública.....	p. 54
3.1 L'auxili dels pobres durant l'Edat Mitjana.....	p. 58
3.2 Canvis en la percepció de la pobresa.....	p. 72
3.3 Influències en l'àmbit sanitari del tancament de la pobresa. De l'auxili dels pobres a la policia mèdica.....	p. 95
3.4 Noves formes de govern de la població: del suplici a la disciplina.....	p. 106
3.4.1 El poder de castigar durant l'Antic Règim.....	p. 108
3.4.2 Els establiments amb fins correccionals com a precedents de la presó contemporània.....	p. 114
3.4.3 La presó com a símbol de la societat disciplinària.....	p. 128
3.4.4 Filantropia i reforma de les presons.....	p. 136
3.4.5 El panoptisme.....	p. 147

3.4.6 L'home màquina.....	p. 157
4) L'emergència de la Salut Pública i la nova nosopolítica del segle XVIII.....	p. 165
4.1 La ciutat patògena.....	p. 169
5) Salut Pública i formes de subjecció de les classes populars.....	p. 186
5.1 El moviment higienista durant el segle XIX.....	p. 201
5.2 El pas del segle XIX al segle XX: la Medicina Social.....	p. 218
6) Conclusions.....	p. 244
7) Bibliografia.....	p. 253

1) INTRODUCCIÓ

Amb aquesta investigació, que s'emmarca dins l'àmbit de l'Antropologia Filosòfica, el que ens proposem és escriure un capítol per a una genealogia de l'home contemporani, intentant respondre a la pregunta: com hem arribat a ser el que som?

Ara bé, no pretenem descriure els principals factors que han influït en la manera de ser de l'home contemporani, tasca que, evidentment, sobrepassaria les nostres possibilitats, sinó que l'objectiu d'aquest treball és molt més limitat: es tracta de dibuixar algunes de les principals relacions entre el saber i el poder que s'han donat en el si de la medicina contemporània, i més concretament en l'àmbit de la Salut Pública, i que han contribuït a subjectar els individus d'una determinada manera, creant un model: *l'home saludable*.

Volem mostrar com el discurs i la pràctica mèdica que es van començar a perfilar entre el segle XVIII i el segle XIX —moment en què es solidificaren els fonaments de l'art de guarir tal com ara l'entendem—, a part d'aportar un conjunt de tècniques de curació, també van oferir una determinada visió de l'home, la qual va tenir importants repercussions en la manera de ser de l'individu contemporani.

Ens interessa mostrar de quina manera la medicina, a partir de la Salut Pública, ha intervingut en la gestió de l'existència humana, prenent una postura normativa que l'ha autoritzat a governar la vida de les persones.

Per tant, l'objectiu de la nostra investigació és respondre a les següents qüestions: quin tipus de subjectivació implica la medicina contemporània? Quin tipus de subjecte ha ajudat a crear, incitant l'home a establir unes determinades maneres de relacionar-se amb si mateix i amb els altres? En definitiva, pretenem descriure algunes de les principals estratègies dibuixades des de la Salut Pública que han actuat com a poders de normalització, en tant que han fomentat un determinat tipus d'home.

Tal com veurem, la nostra medicina, almenys des del moment en què es va poder parlar d'una salut *pública*, ha anat lligada al projecte d'una determinada tecnologia de la població. Entre els segles XVIII i XIX, la medicina va anar desenvolupant una nova política de la salut en la qual les malalties van passar a ser considerades com un problema polític i econòmic que afectava les col·lectivitats i que demanava solucions globals.

El que va aparèixer en el segle XVIII no es pot resumir només en el fet que l'estat va començar a intervenir d'una forma constant en la pràctica mèdica, sinó que el que va passar va ser que la salut i la malaltia, vistes com a problemes que exigien algun tipus de gestió col·lectiva, van ser considerades des de múltiples llocs del cos social. És a dir, la política de la salut que s'inaugura en el llindar de l'època contemporània, més que una iniciativa vertical, va prendre la forma d'un problema amb orígens i direccions múltiples.

Pretenem mostrar aquesta política mèdica que es va posar en joc al voltant de l'origen de la nostra Salut Pública, fent sortir a la llum el que podríem anomenar l'«ètica de la bona salut» que es va potenciar i que va servir no solament per elaborar algunes indicacions per prevenir o curar les malalties, sinó que també fabricà prescripcions que feien referència a la forma de vida en general (des de l'alimentació i la vestimenta fins a la procreació, la sexualitat, el comportament, les relacions familiars, etc.). És a dir, es tractaria de veure com a l'interior del discurs i de les pràctiques de la nostra Salut Pública, s'ha anat contruint un cert espai de la normalitat, en el qual ha estat possible associar Salut i Raó, Malaltia i Desraó.

2) LA «CAIXA D'EINES» DE M. FOUCAULT

Abans de passar a la descripció de l'emergència de la Salut Pública i de les tecnologies del jo o formes de subjecció dels individus que es van inaugurar al seu voltant, creiem que cal explicitar el punt de partida que va motivar aquesta investigació, indicant el marc teòric en el qual arrela el nostre punt de vista, tot i que segurament ja es deu haver intuït des de l'inici pel tipus de terminologia utilitzada.

El nostre interès per les relacions entre el saber i el poder que s'han generat a l'interior i al voltant de la nostra Salut Pública i que han creat tècniques de normalització dels individus, es va originar en la lectura de les principals obres de M. Foucault.

Certament, la riquesa del llegat de Foucault ofereix múltiples punts de reflexió i eines variades per ser utilitzades en diversos àmbits, possibilitant molts tipus d'obertures diferents. La lectura reflexiva de l'obra de Foucault, un dels pensadors d'aquest segle que ens resulta més suggestiu, ens ha familiaritzat amb una determinada manera d'exercir l'activitat filosòfica. Però aquí no es tracta, en cap cas, d'oferir una interpretació del seu pensament, sinó de fer una utilització, totalment interessada, d'algunes de les seves aportacions que ens poden ajudar a realitzar la nostra investigació.

Sens dubte, l'obra de Foucault és la base tant del tema com de l'enfocament del nostre treball, però no pretenem ser fidels a la seva filosofia ni realitzar un tipus d'anàlisi que segueixi al peu de la lletra les seves indicacions. El pensament de Foucault ens ha servit de punt de partida, i durant aquestes pàgines es notarà fortament la seva influència, però això és tot.

Per tant, no es tracta d'un treball d'història de la filosofia que pretengui explicar les grans aportacions de Foucault en l'àmbit del pensament i que polemitzí amb diverses interpretacions sobre la seva obra. El que hem fet és aprofitar-nos del pensament de Foucault utilitzant algunes de les seves anàlisis i alguns dels seus punts de vista, amb la qual cosa, ens sembla, no hem realitzat res totalment aliè al tarannà que va guiar la seva producció intel·lectual i que es pot resumir amb les següents paraules del mateix Foucault:

«Tous mes livres, que ce soit *l'Histoire de la folie* ou *Surveiller et punir*, sont, si vous voulez, de petites boîtes à outils. Si les gens veulent bien les ouvrir, se servir de telle

phrase, telle idée, telle analyse comme d'un tournevis ou d'un desserre-boulon pour court-circuiter, disqualifier, casser les systèmes de pouvoir, y compris éventuellement ceux-là mêmes dont mes livres sont issus... eh bien, c'est tant mieux!»¹

Tal com hem indicat, el llegat de Foucault és prou ric i complex com per donar lloc a diferents interpretacions i impulsar a realitzar investigacions en àmbits molt diversos. Ens hem limitat a manllevar, seguint la seva invitació, alguns dels instruments que va utilitzar en les seves anàlisis. Però a part d'aquesta constatació, el resultat de la nostra tesi no s'hauria de jutjar en funció de la major o menor fidelitat al mestre, ja que això ens resulta indiferent. El que serà important és veure si la temàtica tractada i les descripcions realitzades són més o menys interessants per si mateixes. I, evidentment, si el resultat és positiu serà perquè hem sabut aprofitar correctament algunes de les interessants aportacions de Foucault.

---

¹ M. Foucault, «Des supplices aux cellules», 1975, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. II, p. 720.

2.1 L'àmbit d'estudi: la Salut Pública

En la tesi doctoral, tal com ja hem explicat, pretenem descriure l'emergència històrica de la Salut Pública, mostrant alhora els elements principals del seu context discursiu, institucional i socio-polític, per tal de destacar la seva influència en els processos de subjectivació de la nostra societat, és a dir, per tal de mostrar la seva influència en la manera de ser de l'home contemporani.

Aquesta idea general, tal com es pot apreciar, ja ha estat inspirada per les mateixes investigacions de Foucault. Tant el contingut de la *Histoire de la folie* com de la *Naissance de la clinique*, ens resulten especialment interessants perquè mostren, respectivament, la mutació històrica que possibilita l'aparició de l'experiència contemporània de la follia i de la malaltia. Certament, Foucault no tracta el tema de la Salut Pública directament, però les seves observacions en relació a l'àmbit de la medicina ens han resultat especialment útils.

Ara bé, en aquestes dues obres, Foucault encara no havia fet entrar en joc, almenys de forma totalment explícita, la qüestió del poder, tal com ell mateix va reconèixer:

«Je suis frappé au contraire du mal que j'ai eu à la formuler. Quand j'y repense maintenant, je me dis de quoi ai-je pu parler, par exemple, dans l' *Histoire de la folie* ou dans la *Naissance de la clinique*, sinon du pouvoir? Or j'ai parfaitement conscience de n'avoir pratiquement pas employé le mot et de n'avoir pas eu ce champ d'analyses à ma disposition.»²

Per tant, creiem que les obres posteriors, especialment *Surveiller et punir* i els tres volums de la *Histoire de la sexualité*, aporten noves perspectives que, aplicades al nostre àmbit d'estudi, poden proporcionar resultats significatius, sobretot perquè introdueixen explícitament la temàtica de les relacions entre el saber i el poder. De totes maneres, però, malgrat les paraules de Foucault, ja en la *Naissance de la clinique* hi trobem declaracions que s'acostaven molt a l'anàlisi de les relacions entre el saber i el poder. Per exemple, referint-se a la pràctica mèdica tal com va començar a perfilar-se a finals del segle XVIII declara:

---

² M. Foucault, «Entretien avec M. Foucault; réalisé par A. Fontana et P. Pasquino», 1976, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. III, p. 146.

«La médecine ne doit plus être seulement le corpus des techniques de la guérison et du savoir qu'elles requièrent; elle enveloppera aussi une connaissance de *l'homme en santé* c'est-à-dire à la fois une expérience de *l'homme non malade*, et une définition de *l'homme modèle*. Dans la gestion de l'existence humaine, elle prend une posture normative, qui ne l'autorise pas simplement à distribuer des conseils de vie sage, mais la fonde à régenter les rapports physiques et moraux de l'individu et de la société où il vit. Elle se situe dans cette zone en lisière, mais, pour l'homme moderne, souveraine, où un certain bonheur organique, lisse, sans passion et musclé, communique de plein droit avec l'ordre d'une nation, la vigueur de ses armées, la fécondité de son peuple et la marche patiente de son travail.»³

Tanmateix, creiem que noves anàlisis sobre l'àmbit de la Salut Pública poden tenir el seu interès. També el mateix Foucault tenia la sensació que encara hi havia molt a dir sobre l'important paper jugat per la medicina en la nostra societat actual. En un debat que va tenir lloc més de deu anys després de la publicació de la *Naissance de la clinique*, trobem les següents afirmacions:

«Il est certain que s'il y a un lieu actuellement où l'on peut se lier à une action militante qui ait un sens, et qui ne soit pas simplement l'injection d'une idéologie présente dans nos têtes, mais qui vienne nous mettre nous-mêmes en question, c'est bien ce problème de la maladie. (...) Le problème est de savoir comment l'on peut effectivement obtenir des résultats thérapeutiques, qu'il serait dérisoire de nier, sans que cela ait pour support et pour effet l'installation, et d'un type de pouvoir médical, et d'un type de rapport au corps, et d'un type d'autoritarisme —d'un système d'obéissance finalement, puisque c'est de cela qu'il s'agit, caractéristique de notre rapport au médecin et à la médecine, actuellement. Il y a là un enjeu formidable. Et l'on est très désarmé face à cela. (...)

Le certain, c'est que les réseaux de pouvoir passent maintenant par la santé et par le corps.

Autrefois, cela passait "par l'âme". Maintenant, par le corps.»⁴

---

³ M. Foucault, *Naissance de la clinique*, 1963, P. U. F., Paris, 1975, p. 35.

⁴ M. Foucault, «Enfermement, psychiatrie, prison. Entretien avec D. Cooper, J. P. Faye, M. -O. Faye, M. Zecca», 1977, dins *Dits et écrits*, Gallimard, Paris, 1994, vol. III, p. 347.

2.2 Les relacions entre el saber i el poder

El pensament de Foucault també ens interessa perquè ofereix una determinada manera d'entendre les relacions entre el saber i el poder. A partir de *L'ordre du discours* dedica moltes reflexions a aquesta temàtica, però podríem resumir la seva proposta amb la següent citació d'una altra obra:

«Peut-être faut-il aussi renoncer à toute une tradition qui laisse imaginer qu'il ne peut y avoir de savoir que là où sont suspendues les relations de pouvoir et que le savoir ne peut se développer que hors de ses injonctions, de ses exigences et de ses intérêts. Peut-être faut-il renoncer à croire que le pouvoir rend fou et qu'en retour la renonciation au pouvoir est une des conditions auxquelles on peut devenir savant. Il faut plutôt admettre que le pouvoir produit du savoir (et pas simplement en le favorisant parce qu'il le sert ou en l'appliquant parce qu'il est utile); que pouvoir et savoir s'impliquent directement l'un l'autre; qu'il n'y a pas de relation de pouvoir sans constitution corrélatrice d'un champ de savoir, ni de savoir qui ne suppose et ne constitue en même temps des relations de pouvoir.»⁵

Les investigacions de Foucault aporten una determinada visió del poder i del saber, o millor dit, descriuen com *funcionen*, en el present, els dispositius del poder i com s'instauren, històricament, certes modalitats de saber.

---

⁵ M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, París, 1975, p. 32.

2.2.1 El poder

1) En primer lloc, pel que fa al poder, cal tenir present que una de les principals aportacions de Foucault és que no va voler construir una teoria que respongués a la pregunta: «*què* és el poder?», sinó que va intentar elaborar unes tècniques per estudiar com s'exerceix, tècniques que havien d'ajudar a respondre a la pregunta: «*com* funciona el poder?»

Desplaçar l'accent del *què* al *com* té implicacions molt importants, sobretot si es té en compte que la majoria d'estudis sobre el poder anteriors a Foucault, partien del supòsit de l'existència d'una mena de poder fonamental, d'una substància del poder que es donava o estava present en tota relació de poder, més enllà dels canvis accidentals que es poguessin introduir al llarg de la història i de les diverses societats. Aleshores, del que es tractava era de descriure què era *EL* poder a partir d'una mena de metafísica que recollís la seva essència.

L'opció metodològica de Foucault, en canvi, en rebutjar la pretensió de fer una teoria sobre el poder que definís les seves característiques generals i universals, està insinuant que *EL* poder com a tal no existeix i que, per tant, en lloc de poder, s'hauria de parlar sempre de «relacions de poder».

Aquesta posició «nominalista» i «pluralista» és la que explica el perquè Foucault, en les seves anàlisis, sempre es va dedicar a estudiar com funcionava el poder a l'interior d'una època i d'un àmbit determinats. És a dir, que Foucault sempre tractà formes concretes d'exercir el poder, perquè creia que el poder no existeix al marge de les seves condicions històriques d'exercici, o almenys no pressuposava una substància del poder que s'hagués mantingut més enllà o per sobre de les transformacions històriques.

Si no es parteix de la suposada existència d'una forma general del poder que presumptament habitaria la multiplicitat d'exercicis de poder concrets i locals, aleshores difícilment es podrà formular una teoria del poder, però sí que serà possible establir una «analítica del poder».⁶ És a dir, els estudis de Foucault sobre el poder el que fan és analitzar, d'una forma que en podríem dir inductiva, maneres concretes d'exercici del poder dins de dominis històrics determinats i en àmbits específics. Per tant, les seves indicacions sempre surten de l'observació de processos històrics concrets i s'han d'entendre com a indicacions vàlides només localment, és a dir, que només intenten descriure el funcionament d'estratègies concretes de poder, sense pretendre abraçar tota forma d'exercici del poder:

---

⁶ Cf. M. Foucault, *Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir*, Gallimard, París, 1976, pp. 109 i ss.

«Ce qui veut dire, bien sûr, qu'il n'y a pas quelque chose comme le pouvoir, ou du pouvoir qui existerait globalement, massivement ou à l'état diffus, concentré ou distribué: il n'y a de pouvoir qu'exercé par les "uns" sur les "autres"; le pouvoir n'existe qu'en acte.»⁷

Per entendre millor tot el que acabem d'exposar sobre el fet que el poder només existeix en acte, que el poder s'esgota en l'acte mateix del seu exercici, sense deixar una empremta de caràcter substancial que sobreviuria als actes concrets en els quals s'exerceix, cal explicitar que per Foucault viure en societat vol dir viure travessat per relacions de poder, que, de fet, en tota relació humana hi ha relacions de poder i que es tracta d'un poder que es posa en joc, per tant, en les relacions determinades que s'estableixen entre individus o grups. És a dir, que el poder no seria res més que una forma d'acció dels uns sobre els altres i que les relacions de poder serien immanents a tot el teixit social en tant que el poder estaria present en tota relació humana.

És a dir, si viure en societat vol dir viure de tal manera que sigui possible l'acció d'uns sobre l'acció dels altres, les relacions de poder no serien res més que una forma d'acció sobre altres accions:

«Omniprésence du pouvoir: non point parce qu'il aurait le privilège de tout regrouper sous son invincible unité, mais parce qu'il se produit à chaque instant, en tout point, ou plutôt dans toute relation d'un point à un autre. Le pouvoir est partout; ce n'est pas qu'il englobe tout, c'est qu'il vient de partout. Et "le" pouvoir dans ce qu'il a de permanent, de répétitif, d'inerte, d'autoreproducteur, n'est que l'effet d'ensemble, qui se dessine à partir de toutes ces mobilités, l'enchaînement qui prend appui sur chacune d'elles et cherche en retour à les fixer. Il faut sans doute être nominaliste: le pouvoir, ce n'est pas une institution, et ce n'est pas une structure, ce n'est pas une certaine puissance dont certains seraient dotés: c'est le nom qu'on prête à une situation stratégique complexe dans une société donnée.»⁸

Per tant, en les obres de Foucault el que podem trobar és una anàlisi del poder que, sense pretendre copsar el perfil universal del poder, aporta tècniques per descifrar el funcionament de relacions

---

⁷ M. Foucault, «Le sujet et le pouvoir», 1982, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, p. 236.

⁸ M. Foucault, *Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir*, Gallimard, París, 1976, pp. 122-123.

de poder específiques, relacions de poder que, per altra banda, s'han d'entendre com a relacions de força sempre mòbils i en equilibri inestable, malgrat que puguin arribar a produir efectes globals.

2) En segon lloc, Foucault indica que no s'hauria d'imaginar el poder com una instància que actuaria només de dalt a baix, és a dir, de l'estat o el govern a la població, de la classe dominant a la classe dominada, sinó que les relacions de poder són immanents a tot el teixit social. No hi ha un focus central del qual derivarien tots els seus efectes, sinó que el poder està present en totes les relacions entre els individus (econòmiques i polítiques, però també socials, pedagògiques, mèdiques, familiars, etc.).

El poder no és quelcom que posseix de forma exclusiva la classe dominant, ja que, en primer lloc, el poder no es posseix, sinó que s'exerceix. No és una propietat, és una estratègia. I el poder tampoc s'ha d'entendre com a poder localitzat exclusivament en els aparells de l'estat. Segons Foucault, l'estat no és el lloc privilegiat del poder, almenys en el sentit que aquest no s'esgota en el poder polític. És cert que la majoria de teories sobre el poder s'han basat en el concepte de poder polític i la figura de l'estat ha conseguit ser la gran protagonista de pràcticament totes les reflexions sobre aquesta matèria. Però, segons Foucault, les relacions de poder no són reductibles ni al poder de l'estat, ni al poder de la llei ni a la lluita de classes, sinó que estan escampades i arrelades en tota la xarxa social.

De fet, una de les aportacions més rellevants de les obres de Foucault va ser precisament la de destacar el que ell va anomenar la «microfísica del poder»: uns camps múltiples i mòbils de relacions de força inestables que cobreixen tota la societat. És a dir, que el que va fer Foucault va ser mostrar un subsol complex, una microfísica del poder que havia de ser analitzada amb mans d'orfebre per la delicadesa del seu material, molt menys visible que les grans relacions de poder inherents als aparells de l'estat o a les relacions entre classes socials. Si tota relació humana és, en major o menor grau, una relació de poder, si el que fem és evolucionar al mig d'un món de perpètuas relacions estratègiques, hem de construir tècniques d'anàlisi del poder molt més flexibles i obertes de les que s'havien utilitzat abans dels treballs de Foucault:

«C'est-à-dire que les relations de pouvoir s'enracinent loin dans le nexus social; et qu'elles ne reconstituent pas au-dessus de la "société" une structure supplémentaire et dont on pourrait peut-être rêver l'effacement radical. Vivre en société, c'est, de toute façon, vivre de

manière qu'il soit possible d'agir sur l'action les uns des autres. Une société "sans relations de pouvoir" ne peut être qu'une abstraction. Ce qui, soit dit en passant, rend politiquement d'autant plus nécessaire l'analyse de ce qu'elles sont dans une société donnée, de leur formation historique, de ce qui les rend solides ou fragiles, des conditions qui sont nécessaires pour transformer les unes, abolir les autres. Car dire qu'il ne peut pas y avoir de société sans relation de pouvoir ne veut dire ni que celles qui sont données sont nécessaires, ni que de toute façon le pouvoir constitue au coeur des sociétés une fatalité incontournable; mais que l'analyse, l'élaboration, la remise en question des relations de pouvoir, et de l'"agonisme" entre relations de pouvoir et intransitivité de la liberté, sont une tâche politique incessante; et que c'est même cela la tâche politique inhérente à toute existence sociale.»⁹

És cert que Foucault afirma que en tota societat hi ha algun tipus de relacions de poder, però això no vol dir, en cap cas, que es tracti del mateix poder. Ja hem explicat que, segons Foucault, *EL* poder no existeix, que el que hi ha són relacions de força mòbils i inestables, que el poder no seria res més que l'univers de relacions en el qual s'està. Univers de relacions que, per altra banda, varia constantment. Per tant, Foucault no està dient que estem condemnats al poder, ben al contrari, el que van mostrar les seves obres és que les actuals relacions de poder són contingents, ja que es va dedicar a explicar les condicions històriques de la seva aparició i a anunciar la seva possible desaparició en el futur. Si l'univers de relacions de poder en el qual ens trobem immersos va aparèixer en un moment donat i per unes raons determinades, és possible que acabi desapareixent. Per altra banda, analitzar com funcionen les relacions de poder en el present és posar la primera pedra per a la seva possible deconstrucció.

3) En tercer lloc, cal tenir en compte que la concepció tradicional havia definit el poder, en la majoria de casos, pels seus efectes negatius: censura, prohibició, repressió, negació, etc. En canvi, Foucault també contempla el vessant creatiu del poder. Més que afirmar que el poder és aquella instància que *impedeix que siguem allò que som*, Foucault creu que és més interessant preguntar-se sobre *allò que fa que siguem allò que som*.

---

⁹ M. Foucault, «Le sujet et le pouvoir», 1982, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, p. 239.

És a dir, que el poder també incita, indueix, sedueix, facilita, amplia, a part de dificultar, limitar, prohibir de forma absoluta, etc.:

«Si le pouvoir n'était jamais que répressif, s'il ne faisait jamais rien d'autre que de dire non, est-ce que vous croyez vraiment qu'on arriverait à lui obéir? Ce qui fait que le pouvoir tient, qu'on l'accepte, mais c'est tout simplement qu'il ne pèse pas seulement comme une puissance qui dit non, mais qu'en fait il traverse, il produit les choses, il induit du plaisir, il forme du savoir, il produit du discours; il faut le considérer comme un réseau productif qui passe à travers tout le corps social beaucoup plus que comme une instance négative qui a pour fonction de réprimer.»¹⁰

Segons la imatge tradicional, el poder sempre actuaria a través de mecanismes de repressió, en canvi, segons Foucault, també cal tenir en compte la vessant «positiva»: el poder té capacitat de producció, de creació, d'incitació.

4) Per altra banda, caldria destacar que sovint s'ha criticat a Foucault el fet de no deixar espai per a la llibertat degut a la seva insistència a trobar relacions de poder en tot el cos social. Ara bé, cal tenir en compte que per Foucault el poder i les resistències al poder són dues cares de la mateixa moneda. Només hi ha poder quan hi ha possibilitat de resistència:

«Le pouvoir ne s'exerce que sur des "sujets libres", et en tant qu'ils sont "libres" — entendons par là des sujets individuels ou collectifs qui ont devant eux un champ de possibilité où plusieurs conduites, plusieurs réactions et divers modes de comportement peuvent prendre place. Là où les déterminations sont saturées, il n'y a pas de relation de pouvoir: l'esclavage n'est pas un rapport de pouvoir lorsque l'homme est aux fers (il s'agit alors d'un rapport physique de contrainte), mais justement lorsqu'il peut se déplacer et à la limite s'échapper. Il n'y a donc pas un face-à-face de pouvoir et de liberté, avec entre eux

---

¹⁰ M. Foucault, «Entretien avec M. Foucault; réalisé par A. Fontana et P. Pasquino», 1976, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. III, pp. 148-149.

un rapport d'exclusion (partout où le pouvoir s'exerce, la liberté disparaît); mais un jeu beaucoup plus complexe. (...)

La relation de pouvoir et l'insoumission de la liberté ne peuvent donc être séparées. Le problème central du pouvoir n'est pas celui de la "servitude volontaire" (comment pouvons-nous désirer être esclaves?): au coeur de la relation de pouvoir, la "provoquant" sans cesse, il y a la rétivité du vouloir et l'intransitivité de la liberté. Plutôt que d'un "antagonisme" essentiel, il vaudrait mieux parler d'un "agonisme" —d'un rapport qui est à la fois d'incitation réciproque et de lutte; moins d'une opposition terme à terme qui les bloque l'un en face de l'autre que d'une provocation permanente.»¹¹

Per tant, entre el poder i la llibertat, més que un antagonisme que podria semblar que implica la negació d'un dels termes, Foucault explica que hi ha un «agonisme», és a dir, un combat, una lluita constant en la qual els oponents desenvolupen una mena d'estratègia de reacció i de mútua provocació.

Ara bé, de la mateixa manera que les relacions de poder travessen tot el teixit social i s'inscriuen en àmbits diversos, així també l'eixam de punts de resistència ve de molts llocs, sense tenir un punt privilegiat. No hi ha *UN* poder, però tampoc no hi ha *UNA* resistència, per tant, hem de parlar sempre de relacions de poder i relacions de resistència.

Les resistències serien postures adverses a l'exercici de poders determinats i concrets. I, per altra banda, les resistències no serien exteriors, sinó que formarien part de les mateixes relacions de poder. O dit d'una altra manera: on hi ha poder, hi ha resistència. Per tant el poder no anul·la la llibertat, sinó que el poder sempre s'exerceix sobre subjectes lliures i en tant que són lliures. La llibertat és com la condició de possibilitat del poder:

«Je ne pose pas une substance de la résistance en face de la substance du pouvoir. Je dis simplement: dès lors qu'il y a un rapport de pouvoir, il y a une possibilité de résistance. Nous ne sommes jamais piégés par le pouvoir: on peut toujours en modifier l'emprise, dans des conditions déterminées et selon une stratégie précise.»¹²

---

¹¹ M. Foucault, «Le sujet et le pouvoir», 1982, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, pp. 237-238.

¹² M. Foucault, «Non au sexe roi. Entretien avec Bernard Henry-Lévy», 1977, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. III, p. 267.

Aquesta dialèctica entre poder/resistència és comprensible si tenim en compte que Foucault pensa el poder en termes de relacions múltiples, variables, de forces en desequilibri constant, que poder és tant l'acció com la reacció. Per tant, Foucault no nega, de cap manera, la llibertat. Ben al contrari, si admetem el fet que la llibertat humana és limitada, el que fa Foucault precisament és subratllar els límits que organitzen la nostra llibertat, que estructurin el nostre camp d'acció. I subratllar els límits implica fer-los visibles i, en el cas de Foucault, també vol dir explicar les condicions històriques que van possibilitar la seva emergència; condicions que si són històriques seran contingents i transitòries. Per tant, contràriament al que s'ha dit moltes vegades, Foucault, lluny de negar la llibertat humana, el que fa és obrir nous espais pels quals moure's en tant que mostra que el taulell actual de relacions no és ni natural ni necessari i, així, està incitant constantment a la transgressió.

És en aquest marc que s'haurien d'entendre les reflexions de Foucault sobre l'intel·lectual. En un diàleg entre G. Deleuze i Foucault, aquest darrer afirma el següent:

«Le rôle de l'intellectuel n'est plus de se placer "un peu en avant ou un peu à côté" pour dire la vérité muette de tous; c'est plutôt de lutter contre les formes de pouvoir là où il en est à la fois l'objet et l'instrument: dans l'ordre du "savoir", de la "vérité", de la "conscience", du "discours".

C'est en cela que la théorie n'exprimera pas, ne traduira pas, n'appliquera pas une pratique, elle est une pratique. Mais locale et régionale, comme vous les dites: non totalisatrice.»¹³

Així, segons Foucault, la teoria podria ser una pràctica útil per mostrar com es van originar, com funcionen i com s'aguanten les relacions de poder de la nostra societat. Un discurs que expliqui l'univers de relacions de força en el qual ens trobem, és ja un exercici pràctic en el sentit que està obrint la possibilitat del seu trencament. Saber com funciona el poder en un àmbit determinat és una condició indispensable per a la seva possible destrucció. Per tant, una de les tasques de l'intel·lectual, del que escriu, del que parla en públic, seria la d'anunciar les relacions entre el saber i el poder que es donen en

---

¹³ M. Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir. Entretien avec G. Deleuze», 1972, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. II, p. 308.

àmbits locals i concrets, en lloc de tenir el que, en aquest debat, Deleuze anomena «la indignitat de parlar pels altres».

Així, la tasca de l'intel·lectual «específic» amb la qual simpatitza Foucault —en contraposició amb la figura tradicional de l'intel·lectual «universal», és a dir, del que afirma, de forma quasi evangèlica, que té la veritat i el camí—, consistiria no tant a posar fonaments com a fer una anàlisi dels fonaments sobre els quals s'aguanta la nostra cultura occidental. No tant fer propostes noves o justificar el que hi ha, com mostrar la racionalitat històrica i contingent que aguanta els nostres discursos i les nostres pràctiques:

«Pendant longtemps, l'intellectuel dit "de gauche" a pris la parole et s'est vu reconnaître le droit de parler en tant que maître de vérité et de justice. On l'écoutait, ou il prétendait se faire écouter comme représentant de l'universel. Être intellectuel, c'était être un peu la conscience de tous. Je crois qu'on retrouvait là une idée transposée du marxisme, et d'un marxisme affadi: de même que le prolétariat, par la nécessité de sa position historique, est porteur de l'universel (mais porteur immédiat, non réfléchi, peu conscient de lui-même), l'intellectuel, par son choix moral, théorique et politique, veut être porteur de cette universalité, mais dans sa forme consciente et élaborée. L'intellectuel serait la figure claire et individuelle d'une universalité dont le prolétariat serait la forme sombre et collective.

Il y a bien des années maintenant qu'on ne demande plus à l'intellectuel de jouer ce rôle. Un nouveau mode de liaison entre la théorie et la pratique s'est établi. Les intellectuels ont pris l'habitude de travailler non pas dans l'universel, l'exemplaire, le juste-et-le-vrai-pour-tous, mais dans des secteurs déterminés, en des points précis où les situaient soit leurs conditions de travail, soit leurs conditions de vie (le logement, l'hôpital, l'asile, le laboratoire, l'université, les rapports familiaux ou sexuels). Ils y ont gagné à coup sûr une conscience beaucoup plus concrète et immédiate des luttes. Et ils ont rencontré là des problèmes qui étaient spécifiques, non universels. (...) C'est ce que j'appellerais l'intellectuel spécifique par opposition à l'intellectuel universel.»¹⁴

---

¹⁴ M. Foucault, «Entretien avec M. Foucault; réalisé par A. Fontana et P. Pasquino», 1976, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. III, p. 154.

En realitat, el que va fer Foucault al llarg de totes les seves obres va ser precisament mostrar les condicions històriques que van possibilitar la construcció d'alguns segments claus de la nostra cultura, com són la nostra experiència de la follia, de la malaltia, de la penalitat, de la sexualitat, etc., amb la qual cosa va poder insinuar la seva transitorietat, suspenent la seva pretesa naturalitat o validesa universal i deixant pas a tota mena d'interrogants. És per això que es pot afirmar que el pensament de Foucault és una «màquina d'interrogar la nostra cultura».¹⁵

Finalment, indicar que la concepció del poder de Foucault és hereva de l'obra de Nietzsche. Sens dubte, aquest és el pensador que més pes va tenir en la seva trajectòria i, encara que per ser la seva influència major, Nietzsche apareix relativament poc de forma explícita en els escrits de Foucault, no per això deixa d'estar present des del principi fins al final. Es podria arribar a dir que Foucault no va ser res més que un lector intel·ligent de Nietzsche, deixant ben clar que aquesta afirmació indica un elogi en majúscules. Foucault va construir la seva filosofia mesurant-se amb els textos de Nietzsche i utilitzant algunes de les seves aportacions. De fet, tota l'obra de Foucault es podria llegir com una interpretació-utilització del pensament de Nietzsche:

«Maintenant, je reste muet quand il s'agit de Nietzsche. Du temps où j'étais prof, j'ai souvent fait des cours sur lui, mais je ne le ferais plus aujourd'hui. Si j'étais prétentieux, je donnerais comme titre général à ce que je fais: généalogie de la morale.

Nietzsche est celui qui a donné comme cible essentielle, disons au discours philosophique, le rapport de pouvoir. (...) Nietzsche est le philosophe du pouvoir, mais qui est arrivé à penser le pouvoir sans s'enfermer à l'intérieur d'une théorie politique pour le faire.

La présence de Nietzsche est de plus en plus importante. Mais me fatigue l'attention qu'on lui prête pour faire sur lui les mêmes commentaires qu'on a faits ou qu'on ferait sur Hegel ou Mallarmé. Moi, les gens que j'aime, je les utilise. La seule marque de reconnaissance qu'on puisse témoigner à une pensée comme celle de Nietzsche, c'est précisément de l'utiliser, de la déformer, de la faire grincer, crier. Alors, que les commentateurs disent si l'on est ou non fidèle, cela n'a aucun intérêt.»¹⁶

---

¹⁵ Miguel Morey, «Introducción», dins M. Foucault, *Un diálogo sobre el poder*, Alianza, Madrid, 1988, p. 2.

¹⁶ M. Foucault, «Entretien sur la prison: le livre et sa méthode», 1975, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. II, p. 753.

Segons Foucault, Nietzsche li va donar l'oportunitat d'entendre les relacions de poder des del punt de vista «bèl·lic», com a relacions de força mòbils i canviants. L'exercici del poder s'hauria de veure com una mena de guerra contínua que posa en marxa estratègies diverses segons les diferents batalles.

2.2.2 El saber

Pel que fa a la temàtica del saber, d'entrada podríem dir que Foucault no va elaborar una teoria del coneixement, de la mateixa manera que no va proposar cap teoria sobre el poder. Si en el cas de les relacions de poder hem pogut veure que a Foucault no li interessava la pregunta metafísica sobre l'essència del poder, sinó que el que va fer va ser analitzar com funcionava el poder a l'interior de pràctiques concretes —localitzades en un espai i un temps determinats—, en el cas de la temàtica del saber també podríem dir que Foucault no va voler respondre a la pregunta: «*què* és la veritat?», sinó que va analitzar *com* funcionaven determinats tipus de «jocs de veritat».

En unes conferències realitzades a Rio de Janeiro durant el 1973, Foucault afirmava el següent:

«Il y a quelques années, il était original et important de dire et de montrer que ce qui était fait avec le langage —poésie, littérature, philosophie, discours en général— obéissait à un certain nombre de lois ou de régularités internes: les lois et les régularités du langage. Le caractère linguistique des faits de langage a été une découverte qui a eu de l'importance à une époque déterminée.

Le moment serait alors venu de considérer ces faits de discours non plus simplement sous leur aspect linguistique, mais, d'une certaine façon —et ici je m'inspire des recherches réalisées par les Anglo-Américains—, comme jeux, *games*, jeux stratégiques d'action et de réaction, de question et de réponse, de domination et d'esquive, ainsi que de lutte. Le discours est cet ensemble régulier de faits linguistiques à un certain niveau et de faits polémiques et stratégiques à un autre niveau.»¹⁷

Foucault va estudiar determinats jocs de veritat des d'aquesta perspectiva, elaborant el que ell anomena la «política de la veritat» o una «història política de la veritat», però no de la veritat en general, sinó de veritats concretes, de discursos específics amb pretensions de veritat. Foucault no va analitzar LA racionalitat, sinó que es va dedicar a escriure la història de racionalitats específiques: ¿com funciona el joc de la veritat en l'àmbit del discurs sobre la follia, sobre la malaltia, sobre la penalitat o sobre la

---

¹⁷ M. Foucault, *La vérité et les formes juridiques*, 1973, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. II, p. 539.

sexualitat? Ara bé, tot i que Foucault emmarqui part del seu treball en la línia oberta pels filòsofs del llenguatge, cal tenir en compte que entre Foucault i la majoria d'ells hi ha una diferència clau, que el mateix Foucault es dedica a aclarir:

«J'ai dit que j'avais trois projets qui convergeaient, mais ils ne se situent pas au même niveau. Il s'agit, d'un côté, d'une sorte d'analyse du discours comme stratégie, un peu à la manière de ce que font les Anglo-Saxons, en particulier Wittgenstein, Austin, Strawson, Searle. Ce qui me semble un peu limité dans l'analyse de Searle, de Strawson, etc., c'est que les analyses de la stratégie d'un discours qui se font autour d'une tasse de thé, dans un salon d'Oxford, ne concernent que des jeux stratégiques qui sont intéressants, mais qui me paraissent profondément limités. Le problème serait de savoir si nous ne pourrions pas étudier la stratégie du discours dans un contexte historique plus réel, ou à l'intérieur de pratiques qui sont d'une espèce différente de celle des conversations de salon.»¹⁸

Per tant, en certa manera es pot dir que Foucault es va dedicar a fer una mena de clarificació conceptual, però que el seu àmbit d'estudi era molt més problemàtic i incòmode per a la nostra cultura que la majoria d'anàlisis que s'han dedicat a fer diversos pensadors dins la línia de la filosofia analítica. Preguntar-se què volen dir avui les paraules «follia», «malaltia», «delinqüència», «sexualitat», a què ens referim i des de quan tenen aquests significats i per què no en tenen qualssevol altres, implica situar-se en alguns dels puntals que aguanten la nostra tradició cultural; implica situar-se en particions normalitzadores com les de raó-desraó, malalt-sa, delinqüent-bon ciutadà, sexualitat correcta-sexualitat amb desviacions, etc.

Dit d'una altra manera, Foucault intenta donar compte dels aprioris històrics que van servir de condicions de possibilitat per a la formació de certs dominis de saber; es va preguntar com s'ha fabricat la *nostra* veritat sobre la follia, la malaltia, la penalitat, etc.:

---

¹⁸ *Ibid.*, pp. 631-632.

«Mais l'expérience m'a appris que l'histoire des diverses formes de rationalité réussit parfois mieux qu'une critique abstraite à ébranler nos certitudes et notre dogmatisme.»¹⁹

Així, les seves anàlisis sempre tenen com a objecte d'estudi jocs de veritat concrets, racionalitats específiques, ubicant-los en la seva emergència històrica i donant compte del seu sorgiment i de la seva constitució.

Des d'un altre punt de vista, i seguint la definició de G. Canguilhem sobre la cultura com a «un codi d'ordenament de l'experiència humana»²⁰ i tenint en compte que sovint Foucault es refereix a l'home com a un animal d'experiències, es pot dir que Foucault es pregunta per les condicions de possibilitat no de l'experiència possible, sinó per les condicions de possibilitat de l'experiència real i, a més, d'experiències concretes: ¿com hem arribat a construir l'actual experiència de la folia, de la malaltia, etc.?

Per tant, Foucault, lluny d'admetre el desplegament progressiu d'una racionalitat única, el que fa és mostrar la conflictiva successió de racionalitats específiques i múltiples. Per entendre millor a què ens estem referint serà útil posar exemples a partir del contingut de les seves obres principals.

En primer lloc, cal destacar el fet que en totes elles hi trobem una mateixa estructura que les presideix: comencen constatant l'aparició d'un invent recent, tot seguit es dona compte de la seva emergència explicitant-ne les condicions de possibilitat històriques i, finalment, s'indica la possibilitat de la seva futura desaparició. És a dir, primer s'afirma que la nostra experiència de la folia, de la malaltia, de la penalitat o de la sexualitat tenen un origen concret, localitzat en l'espai i en el temps, que no ha existit des de sempre. En segon lloc, es desplega l'apriori històric que les va possibilitar i que s'emmarca dins la cultura occidental de finals del segle XVIII i principis del segle XIX. I, finalment, s'insinua la possibilitat que allò que va fer possible la nostra experiència de la folia, de la malaltia, de la penalitat o de la sexualitat, s'estigui remonent, que les estructures que les han aguantat des de fa uns dos segles s'estiguin desgastant i que és possible que apareixin noves configuracions del saber que les modifiquin.

A la *Histoire de la folie*, per exemple, el que fa Foucault és una anàlisi de l'experiència occidental de la folia des del Renaixement fins a l'actualitat i, en primer lloc, deixa constància de l'«invent recent»:

---

¹⁹ M. Foucault, «*Omnes et singulatim*: vers une critique de la raison politique», 1979, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, p. 160.

²⁰ G. Canguilhem, «¿Muerte del hombre o agotamiento del Cogito?», dins V.V.A.A., *Análisis de Michel Foucault*, Tiempo Contemporáneo, Buenos Aires, 1970, p. 128.

només des de principis del segle XIX, la follia s'interpreta en un veïnatge indestriable amb la malaltia mental. Després, al llarg de l'obra, es dedica a cartografiar tots aquells dominis que l'han embolcallat i l'han portat a ser el que és. És a dir, després d'afirmar que la noció moderna de la follia té data de naixement, ens explica que prové de tota una reestructuració de diferents nivells (discursiu, institucional, polític, econòmic, social). Així, evitant el punt de vista que comporta la racionalitat retrospectiva que presentaria la història de la follia en termes d'una història lineal i en termes de progrés —el coneixement positiu i científic sobre la follia hauria fet sortir a la llum el que abans hauria restat més o menys camuflat per la mitologia, les creences o la ingenuïtat—, el que fa Foucault és mostrar que la nostra experiència de la follia és un *esdeveniment* complex que només pot ser explicat a través del creuament, en un moment determinat, de línies de força d'ordre discursiu i institucional. I, per tant, el que està insinuant al llarg de tota aquesta obra és que si aquestes condicions de possibilitat es modifiquen, també ho farà la nostra experiència de la follia. I, així, tot i que no es tracta de discutir la legitimitat o no del discurs modern sobre la follia, sinó de fer sortir a la llum les condicions de possibilitat de la seva aparició, la intenció final consisteix a mostrar la seva contingència, afirmant que són possibles noves configuracions del saber que redistribueixin de nou l'espai del pensament donant lloc a figures inèdites.

L'estructura de la *Naissance de la clinique* també és molt semblant. En la *Histoire de la folie* del que es tractava era de mostrar les condicions de possibilitat de la dicotomia Raó-Desraó, des de la seva emergència amb el Classicisme (mitjans del segle XVII) fins a la seva superposició al parell Normal-Patològic, en el llindar de la nostra modernitat, mostrant així el procés de captura de la desraó pel saber mèdic. En la *Naissance de la clinique* del que es tracta és de fer una anàlisi del llindar on es va produir la mutació històrica que possibilita l'aparició de la medicina moderna, de l'experiència clínica. Prenent ara un altre objecte d'estudi, no la follia, sinó la malaltia, es tracta d'analitzar el lloc on es van creuar Desraó i Malaltia, Salut i Raó: l'espai de la normalitat. Per tant, en les dues obres es fan indagacions sobre els nostres orígens i sobre allò que ens en separa. I cal tenir en compte, que, segons Foucault, si ens és possible preguntar-nos per les condicions de possibilitat de la nostra experiència sobre la follia o sobre la malaltia és perquè segurament s'està produint alguna mutació que l'està fent trontollar.

En el cas de *Les mots et les choses*, es tracta de descriure a partir de quina mutació històrica va ser possible l'aparició d'uns discursos que tenen com a objecte d'estudi l'home, indicant que abans de finals del segle XVIII i principis del segle XIX, no existia res de semblant. La figura de l'home i les mateixes

ciències humanes també són un «invent recent», un esdeveniment en l'ordre del saber que Foucault intenta dibuixar. I cal tenir en compte, també en aquest cas, que aquesta inserció epocal, el que fa és mostrar la seva contingència i la seva fragilitat.

Finalment, a *Surveiller et punir* i en els tres volums de la *Histoire de la sexualité*, Foucault també es dedica a mostrar l'aparició de la nostra experiència de la penalitat i l'emergència de la nostra experiència de la sexualitat, indicant les seves condicions de possibilitat i deixant la porta oberta a canvis en un futur no llunyà.

Abans de finalitzar aquest apartat, caldria aclarir un altre aspecte, ja que podria resultar enganyós el fet d'haver iniciat aquestes consideracions sobre la temàtica del saber amb la constatació que fa Foucault en relació a la influència que ha rebut de les anàlisis del discurs que han realitzat alguns filòsofs analítics. Sense cap mena de dubte, les arrels més fortes del seu pensament no s'han de buscar en aquests pensadors, sinó en l'obra de Nietzsche.

A *La vérité et les formes juridiques*, Foucault recorre, per explicar com entén el coneixement, al següent aforisme extret de *Sobre la veritat i la mentida en sentit extramoral*:

«Au détour de quelque coin de l'univers inondé des feux d'innombrables systèmes solaires, il y eut un jour une planète sur laquelle des animaux intelligents inventèrent la connaissance. Ce fut la minute la plus orgueilleuse et la plus mensongère de l'"histoire universelle".»²¹

Segons Foucault, si Nietzsche va tenir la gosadia d'afirmar que el coneixement és un invent és perquè pensava que aquest no ve determinat per la naturalesa humana d'una vegada per totes i que, per tant, no hi ha naturalesa ni essència ni condicions universals del coneixement, sinó que aquest és sempre un resultat històric i específic. El saber, segons la interpretació de Foucault d'aquest fragment, seria un «efecte de superfície», el resultat, sempre mòbil, de certes lluites i enfrontaments:

«Quand il parle du caractère perspectif de la connaissance, Nietzsche veut désigner le fait qu'il n'y a de connaissance que sous la forme d'un certain nombre d'actes qui sont différents

---

²¹ Citat per M. Foucault, *La vérité et les formes juridiques*, 1973, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. II, pp. 542-543.

entre eux et multiples dans leur essence; actes par lesquels l'être humain s'empare violemment d'un certain nombre de choses, réagit à un certain nombre de situations, leur impose des rapports de forces. C'est-à-dire que la connaissance est toujours une certaine relation stratégique dans laquelle l'homme se trouve placé. C'est cette relation stratégique qui va définir l'effet de connaissance et c'est pour cela qu'il serait totalement contradictoire d'imaginer une connaissance qui ne fût pas dans sa nature forcément partielle, oblique, perspective. Le caractère perspectif de la connaissance ne dérive pas de la nature humaine, mais toujours du caractère polémique et stratégique de la connaissance. On peut parler du caractère perspectif de la connaissance parce qu'il y a bataille et que la connaissance est l'effet de cette bataille.»²²

Resulta evident que Foucault pretén fer derivar la seva concepció de les relacions entre el saber i el poder dels escrits de Nietzsche:

«J'ai pris ce texte de Nietzsche en fonction de mes intérêts, non pas pour montrer que c'était la conception nietzschéenne de la connaissance —car il y a d'innombrables textes assez contradictoires entre eux à ce sujet —, mais seulement pour montrer qu'il existe chez Nietzsche un certain nombre d'éléments qui mettent à notre disposition un modèle pour une analyse historique de ce que j'appellerais la politique de la vérité.»²³

Efectivament, Foucault es va dedicar a escriure capítols per a una història política de la veritat, història que mostrava com s'interrelacionaven certes modalitats de saber i certs poders. Si el coneixement és un invent, si el saber pot ser contemplat com un «efecte de superfície», com el resultat sempre mòbil i canviant, de certes lluites i enfrontaments, aquesta invenció o fabricació seria deguda a determinades relacions amb el poder. Saber i poder serien dues cares de la mateixa moneda. No hi hauria saber sense correlació de forces i no hi hauria poder que no generés i impliqués un determinat tipus de saber.

---

²² M. Foucault, *La vérité et les formes juridiques*, 1973, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. II, p. 551.

²³ *Ibid.*, p. 550.

Segons Foucault, a Occident ha predominat, durant segles, el que ell anomena «le grand mythe selon lequel la vérité n'appartient jamais au pouvoir politique»²⁴, mite que hauria sorgit a l'època clàssica, sobretot a partir de les figures de Sòfocles i Plató. Davant aquesta situació, el que proposa Foucault és:

«Ce grand mythe doit être liquidé. C'est ce mythe que Nietzsche a commencé à démolir, en montrant, dans les nombreux textes déjà cités, que, derrière tout savoir, derrière toute connaissance, ce qui est en jeu, c'est une lutte de pouvoir. Le pouvoir politique n'est pas absent du savoir, il est tramé avec le savoir.»²⁵

Segons Foucault, la veritat és d'aquest món i es produeix al mig de relacions de força. Cada societat té la seva política general de la veritat i el que va fer Foucault va ser desplegar alguns dels aspectes que predominen en el nostre règim de veritat. Foucault estava convençut que la veritat era un tema «polític» i pensava que aquest era un dels àmbits privilegiats per a la intervenció del que ell anomena l'intel·lectual específic, contraposant-lo a l'intel·lectual universal que pretén posseir veritats universals preparades per a ser digerides i assimilades pels seus seguidors:

«Et c'est là que sa position peut prendre une signification générale, que le combat local ou spécifique qu'il mène porte avec lui des effets, des implications qui ne sont pas simplement professionnels ou sectoriels. Il fonctionne ou il lutte au niveau général de ce régime de la vérité si essentiel aux structures et au fonctionnement de notre société. Il y a un combat pour la vérité, ou du moins autour de la vérité —étant entendu encore une fois que par vérité je ne veux pas dire l'ensemble des choses vraies qu'il y a à découvrir ou à faire accepter, mais l'ensemble des règles selon lesquelles on démêle le vrai du faux et on attache au vrai des effets spécifiques de pouvoir; étant entendu aussi qu'il ne s'agit pas d'un combat en faveur de la vérité, mais autour du statut de la vérité et du rôle économico-politique qu'elle joue. Il faut penser les problèmes politiques des intellectuels non pas dans les termes science/idéologie, mais dans les termes vérité/pouvoir. (...) Le problème

---

²⁴ *Ibid.*, p. 570.

²⁵ *Ibid.*, p. 570.

politique essentiel pour l'intellectuel, ce n'est pas de critiquer les contenus idéologiques qui seraient liés à la science, ou de faire en sorte que sa pratique scientifique soit accompagnée d'une idéologie juste. Mais de savoir s'il est possible de constituer une nouvelle politique de la vérité. Le problème n'est pas de changer la conscience des gens ou ce qu'ils ont dans la tête, mais le régime politique, économique, institutionnel de production de la vérité.

Il ne s'agit pas d'affranchir la vérité de tout système de pouvoir —ce serait une chimère, puisque la vérité est elle-même pouvoir—, mais de détacher le pouvoir de la vérité des formes d'hégémonie (sociales, économiques, culturelles) à l'intérieur desquelles pour l'instant elle fonctionne.

La question politique, en somme, ce n'est pas l'erreur, l'illusion, la conscience aliénée ou l'idéologie; c'est la vérité elle-même.»²⁶

Certament, Foucault no va pretendre alliberar la veritat del poder, ans el contrari, essent conscient del fet que el discurs és una eina de lluita, va aixecar el seu pensament amb una intenció molt clara: dibuixar alguns dels fonaments sobre els quals s'ha estructurat la política de la veritat imperant en la nostra societat, mostrant la seva emergència històrica, ubicant-la al mig de les relacions de poder que l'han vestida i, de rebot, possibilitant noves obertures.

---

²⁶ M. Foucault, «Entretien avec M. Foucault; réalisé par A. Fontana et P. Pasquino», 1976, dans *Dits et écrits*, Gallimard, Paris, 1994, vol. III, pp. 159-160.

2.3 Les tecnologies del jo en l'àmbit de la Salut Pública

En aquest apartat, caldria explicar un punt bàsic del pensament de Foucault que hem estat evitant fins ara, però que és imprescindible per entendre fins a quin punt el seus escrits ens han estat útils per a la nostra investigació.

Certament, les obres de Foucault ofereixen diversos marcs d'interpretació que, alhora, obren diverses portes per a la utilització del seu pensament. Normalment, però, s'ha destacat que Foucault hauria aportat dos mètodes per a l'anàlisi filosòfica: el mètode arqueològic, en la seva primera etapa, i el mètode genealògic en la segona. I, també, s'ha volgut resumir el contingut del seu pensament destacant tres temes que hauria tractat en tres etapes successives de la seva producció: la temàtica del saber, la del poder i la de l'ètica o del subjecte.

En la majoria de casos, aquest tipus de classificació del pensament de Foucault, que segueix cronològicament les diverses obres d'aquest autor, subratlla una o varies ruptures en el si del seu pensament. Els que interpreten el pensament foucaultian des del punt de vista del seu mètode, afirmen que, en una primera etapa, Foucault va utilitzar el mètode arqueològic i que, després d'adonar-se de les seves mancances, el va substituir pel mètode genealògic. I els que destaquen la diversitat temàtica, afirmen que, en les primeres obres, Foucault es va interessar sobretot per la qüestió del saber, que més tard la seva atenció es va girar cap a la problemàtica del poder i que, finalment, en els darrers anys, es va dedicar a una anàlisi de l'ètica que tindria com a protagonista el tema del subjecte.

Des d'aquestes dues perspectives, que són les més habituals, el pensament de Foucault queda fragmentat i aleshores resulta difícil trobar una clau de lectura que abracci tota la seva obra.²⁷

Sense pretendre negar la complexitat i la diversitat inherent a l'extensa obra de Foucault, creiem que es pot trobar un fil conductor que serveixi de marc de referència per interpretar el conjunt del seu pensament. És possible afirmar que l'interès central, el nucli a partir del qual giren totes les seves investigacions és el que podríem anomenar *el problema de l'home*. És a dir, Foucault, des de diverses perspectives i des de diferents àmbits d'estudi, s'hauria preocupat sobretot per l'home com a problema.

---

²⁷ Dos dels textos que ens han resultat especialment útils per variar aquest tipus d'interpretació són: M. Morey, «Introducción: La cuestión del método», dins M. Foucault, *Tecnologías del yo*, Paidós/I.C.E.-U.A.B., Barcelona, 1990, pp. 9-44, i P. Lanceros, *Avatares del hombre. El pensamiento de Michel Foucault*, Universidad de Deusto, Bilbao, 1996.

Fins ara hem explicat que les obres de Foucault ens han interessat perquè han inspirat l'àmbit tractat en la nostra investigació: la Salut Pública, i perquè ens ofereixen eines per analitzar-lo: les relacions entre el saber i el poder. Però falta encara el darrer tema: el subjecte.

És cert que Foucault va tractar els temes del saber, del poder i del subjecte, i que ho va fer des d'aproximacions diverses, però, ¿per què es va dedicar a analitzar jocs de veritat, relacions entre el saber i el poder? En la resposta a aquesta pregunta s'hi pot trobar un prisma interessant per contemplar tota la seva producció.

Ja hem subratllat el fet que Foucault no va estudiar ni el poder ni el saber, ni les relacions entre el saber i el poder en general, sinó que sempre es dedicà a analitzar relacions concretes entre el saber i el poder, però a més cal afegir una altra dada: la majoria dels jocs de veritat tractats per Foucault provenien d'un àmbit molt específic, el de les ciències humanes. Els temes abordats per Foucault —fol·lia, malaltia, penalitat, sexualitat, etc.—, surten habitualment dels discursos de les ciències humanes, és a dir, d'aquella parcel·la del saber que, des de fa relativament poc temps, ha volgut estudiar científicament l'home.

Certament, es tracta d'un àmbit curiós: d'una banda, les ciències humanes pretenen convertir els subjectes en objectes d'un coneixement possible (procés d'objectivació del subjecte) i, per altra, esperen que el coneixement de l'objecte els proporcioni tècniques per modificar el subjecte (procés de subjectivació de l'objecte).

Segurament per això l'estatus de les ciències humanes ha estat fortament qüestionat per diverses crítiques epistemològiques: ¿com es pot construir un discurs científic quan el subjecte de coneixement és alhora l'objecte que es vol conèixer? Però aquest és un punt que a nosaltres no ens interessa per a la nostra investigació i que, de fet, tampoc va preocupar especialment Foucault, ja que no li importava tant l'estatus científic de les ciències humanes, com el seu estatut «polític».

És el segon aspecte el que hem de subratllar: el caire intervencionista que han adoptat les ciències humanes en l'àmbit de la vida dels individus. Sens dubte, les veritats aportades per les ciències humanes tenen efectes de re-coneixement. Per exemple, les particions estudiades per Foucault: fol·lia-raó, malaltia-salut, delinqüent-bon ciutadà, sexualitat deficient-sexualitat feliç, etc., provenen de l'àmbit de les ciències humanes i tenen efectes sobre els individus que s'esforcen en encaixar en la segona part d'aquestes divisions amb pretensions normalitzadores. El discurs de les disciplines psi-, de la

criminologia, de la sexologia, de la medicina, etc., han contribuït a subjectar-nos d'una determinada manera, segons unes xarxes i uns motlles concrets. I és precisament aquest *poder de subjecció* lligat al saber de les ciències humanes el que va estudiar Foucault al llarg de totes les seves obres:

«Celui-ci est du même ordre que ceux sur lesquels je travaille depuis mon premier livre sur la folie et la maladie mentale. Comme je l'ai dit précédemment, il a trait aux relations entre des expériences (telles que la folie, la maladie, la transgression des lois, la sexualité, l'identité), des savoirs (tels que la psychiatrie, la médecine, la criminologie, la sexologie et la psychologie) et le pouvoir (comme le pouvoir que s'exerce dans les institutions psychiatriques et pénales, ainsi que dans toutes les autres institutions qui traitent du contrôle individuel).

Notre civilisation a développé le système de savoir le plus complexe, les structures de pouvoir les plus sophistiquées: qu'a fait de nous cette forme de connaissance, ce type de pouvoir? De quelle manière ces expériences fondamentales de la folie, de la souffrance, de la mort, du crime, du désir et de l'individualité sont-elles liées, même si nous n'en avons pas conscience, à la connaissance et au pouvoir? Je suis certain de ne jamais trouver la réponse; mais cela ne veut pas dire que nous devons renoncer à poser la question.»²⁸

¿En què ens han convertit les actuals relacions entre el saber i el poder que es dibuixen al voltant de les ciències humanes? Aquesta és la pregunta major que recorre tota la producció literària de Foucault. O, dit d'una altra manera, Foucault va voler apuntar alguns aspectes que ajudessin a respondre a la següent qüestió: com hem arribat a ser el que som? La seva història política del coneixement interrelaciona sabers/poders/formes de subjecció amb l'objectiu de fer sortir a la llum les relacions entre el saber i el poder que han configurat el subjecte contemporani.

I, arribats a aquest punt, ens sembla que ja ha d'haver quedat totalment clar en quin sentit les seves obres ens han estat útils per intentar dibuixar algunes de les principals formes de subjecció dels individus que s'han donat al voltant de les relacions entre el saber i el poder en l'àmbit de la Salut Pública. Foucault es va dedicar a analitzar aquells jocs de veritat en els quals, per una banda, el subjecte

---

²⁸ M. Foucault, «*Omnes et singulatim: vers une critique de la raison politique*», 1979, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, pp. 147-148.

mateix se situa com a objecte d'un saber possible i, per l'altra, hi ha un coneixement que implica reconeixement en tant que pretén ser portador de veritats sobre l'ésser humà. Per tant, Foucault es dedicà a analitzar de quina manera, sota la forma de l'«home» de les ciències humanes i de l'humanisme, s'han creat diferents tipus de subjeccions que han lligat els individus a una determinada manera de ser, pensar i actuar. Va investigar en base a quins processos hem arribat a construir la nostra pròpia veritat, va voler dibuixar una història de les formes de subjecció de l'ésser humà en la nostra cultura per tal de veure com es constitueixen tipus de subjectivitat en àmbits complexos de relacions entre el saber i el poder.

A nosaltres tampoc ens interessen les relacions entre el saber i el poder en general, sinó les que es concreten en un àmbit molt particular i en bona part específic de la cultura occidental actual: ens volem centrar en l'estudi de les relacions entre el saber i el poder que s'han donat al voltant i a l'interior del camp de la Salut Pública i que han afectat la manera de ser de l'home contemporani. És a dir, ens interessa la política de la veritat, ens interessen els jocs de veritat provinents del context de la Salut Pública i que han tingut un paper important a l'hora d'afaiçonar la nostra manera de ser.

2.4 Antropologia filosòfica

Si Foucault va analitzar com es constitueixen formes de subjecció dels individus en els jocs de veritat de les ciències humanes, vol dir que entenia que les relacions entre el saber i el poder no eren alienes al subjecte. I aquest és el punt que ens permetrà enllaçar l'obra de Foucault amb l'Antropologia Filosòfica, o almenys mostrar que els seus treballs poden ser aprofitats per fer noves anàlisis en aquest àmbit des de perspectives diferents a les habituals.

Segons Foucault, les relacions entre el saber i el poder no són independents del subjecte, sinó que més aviat aquest s'ha construït a partir d'elles:

«Ces rapports de "pouvoir-savoir" ne sont donc pas à analyser à partir d'un sujet de connaissance qui serait libre ou non par rapport au système du pouvoir; mais il faut considérer au contraire que le sujet qui connaît, les objets à connaître et les modalités de connaissance sont autant d'effets de ces implications fondamentales du pouvoir-savoir et de leurs transformations historiques. En bref, ce n'est pas l'activité du sujet de connaissance qui produirait un savoir, utile ou rétif au pouvoir, mais le pouvoir-savoir, les processus et les luttes qui li traversent et dont il est constitué, qui déterminent les formes et les domaines possibles de la connaissance.»²⁹

Per tant, de la mateixa manera que abans hem dit que no es podia parlar del Poder ni del Saber com entitats absolutes, sinó que calia referir-se a relacions de poder i a sabers que són construïts històricament, ara hauríem de dir que tampoc es pot parlar del Subjecte, sinó de tipus de subjeccions, de diverses formes d'esdevenir subjecte. Tant els sabers, com els poders, com els subjectes tenen la seva història. Tot i que Foucault, sobretot a rel de la publicació de *Les mots et les choses*, va ser etiquetat com el pensador de la «mort de l'home», caldria afirmar més aviat que en la seva obra hi trobem la descripció del naixement de l'home contemporani, ja que els seus estudis el que fan és mostrar l'emergència d'alguns dels principals modes de subjecció que la nostra cultura ha utilitzat.

---

²⁹ M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, París, 1975, p. 32.

Així, si és possible declarar que l'objecte d'estudi de Foucault va ser l'home contemporani en tant que es va preguntar com hem arribat a ser el que som a partir de determinades relacions entre el saber i el poder que imperen en la nostra societat, aleshores, en aquest sentit, es podria dir, sense forçar massa les coses, que les seves investigacions estan molt properes a l'àmbit de l'Antropologia Filosòfica, o que almenys les seves indicacions poden ser útils per realitzar investigacions en aquest marc des de punts de vista diferents als tradicionals.

Ara bé, si d'una banda és plausible afirmar que el principal objecte d'estudi de les obres de Foucault és la problemàtica de l'home o del subjecte, per altra banda, la seva manera de plantejar la qüestió té molt poc a veure amb el tarannà general dels estudis sobre Antropologia Filosòfica.

Esquemàticament, podríem dir que, almenys en la majoria de casos, l'Antropologia Filosòfica ha volgut respondre a la pregunta: «què és l'home?», pressuposant que l'home té una essència universal i eterna que pot ser descoberta i analitzada. Evidentment, a l'hora de descriure en què consisteix aquesta essència, o en el moment de determinar allò característic d'aquesta essència, els diferents autors i escoles de pensament han divergit. Però el punt en comú és el fet que parteixen de la idea que l'objecte d'estudi de l'Antropologia Filosòfica és l'essència de l'home, una essència immutable que hauria perdurat més enllà del que consideren variacions accidentals aportades per l'evolució històrica i cultural.

Certament, el tema central de l'obra de Foucault no té res a veure amb aquesta essència universal i eterna que definiria la manera de ser de l'home. Al contrari, el que intenta Foucault al llarg de tota la seva producció és evitar el que ell anomena els «universals antropològics». En principi, el que interessa a Foucault no és tant negar els universals antropològics, com intentar esbrinar si és possible fer una anàlisi sobre l'home com a problema que deixi de banda, que no al·ludeixi a aquest pressupòsit central de l'Antropologia Filosòfica i, sovint, de la filosofia en general. Foucault vol intentar esbrinar si és possible tractar la problemàtica de l'home sense partir del subjecte fundador i originari, temàtica que, des d'almenys el *cogito* cartesià, ha marcat fortament no solament la concepció de l'home, sinó la filosofia en general.

Dit d'una altra manera, l'escepticisme de Foucault respecte als universals antropològics no implica necessàriament el seu rebuig. La seva és més aviat una actitud de cautela o de precaució que prendria la forma d'una opció metodològica: decisió inicial de no acceptar cap enunciat o concepte sobre l'home que tingui pretensions d'universalitat sense sotmetre'l prèviament a una anàlisi crítica que

interrogui sobre les seves condicions d'aparició. És a dir, es tractaria de veure si, sense pronunciar-se sobre la presumpta validesa universal de les categories utilitzades per definir l'ésser de l'home, és possible ubicar cadascuna d'aquestes categories en una instància històrica que donés compte del seu sorgiment i constitució.

Des del *cogito* cartesià fins almenys el subjecte transcendental kantià, la posició sobirana del subjecte ha presidit la filosofia. I recordem que tant el *cogito* cartesià com el subjecte transcendental kantià tenen en comú el fet de ser una forma universal de subjecte, una forma ahistòrica, originària i fonamental, sempre idèntica a si mateixa i idèntica per a tothom. En canvi, la perspectiva de Foucault és radicalment diferent:

«Il faut, en se débarrassant du sujet constituant, se débarrasser du sujet lui-même, c'est-à-dire arriver à une analyse qui puisse rendre compte de la constitution du sujet dans la trame historique. Et c'est ce que j'appellerais la généalogie, c'est-à-dire une forme d'histoire qui rende compte de la constitution des savoirs, des discours, des domaines d'objet, etc., sans avoir à se référer à un sujet, qu'il soit transcendant par rapport au champ d'événements ou qu'il coure dans son identité vide, tout au long de l'histoire.»³⁰

Aleshores, quan Foucault es pregunta per les condicions de possibilitat que han fet que siguem el que som, està desestabilitzant tot allò que en l'actualitat es presenta com a etern, necessari o transcendental. No es tracta de negar els universals, les categories que es volen aplicar al subjecte amb pretensions d'universalitat, sinó d'obrir un espai per a la sospita: ¿des de quan, per què i a qui li interessa que ens veiem a nosaltres mateixos a partir d'unes determinades característiques? Mostrar les condicions d'emergència de les actuals formes de subjecció, condicions en les quals un individu esdevé subjecte, implica declarar la seva contingència: no sempre ha estat així, potser en el futur tampoc no ho serà.

En tot cas, quan Foucault tracta l'home com a problema, no el considera com a essencial, intemporal, ahistòric, sinó que el seu tema d'estudi és el subjecte històricament constituït. La subjectivitat seria la forma històrica que adoptaria l'individu en contacte amb pràctiques i discursos, amb relacions entre el saber i el poder que dibuixarien tecnologies del jo, tècniques per subjectar els individus d'una

---

³⁰ M. Foucault, «Entretien avec M. Foucault; réalisé par A. Fontana et P. Pasquino», 1976, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. III, p. 147.

determinada manera. Potser l'home no és res més que un animal d'experiències en contínua transformació i, per tant, cal preguntar què som, però aquesta pregunta ha de ser formulada històricament i referida a l'avui: ¿a través de quins jocs de veritat, de quins mecanismes de poder, el subjecte avui es pot constituir com a boig, sa, delinqüent, etc.? Aquesta hauria estat la pregunta major del pensament de Foucault; i és que el que ell va fer va ser descriure experiències de subjectivació que s'han donat en el present:

«En réfléchissant qu'après tout, ce à quoi je suis tenu —ce à quoi j'ai voulu me tenir depuis bien des années— c'est une entreprise pour dégager quelques-uns des éléments qui pourraient servir à une histoire de la vérité. Une histoire qui ne serait pas celle de ce qu'il peut y avoir de vrai dans les connaissances; mais une analyse des "jeux de vérité", des jeux du vrai et du faux à travers lesquels l'être se constitue historiquement comme expérience, c'est-à-dire comme pouvant et devant être pensé. À travers quels jeux de vérité l'homme se donne-t-il à penser son être propre quand il se perçoit comme fou, quand il se regarde comme malade, quand il se réfléchit comme être vivant, parlant et travaillant, quand il se juge et se punit à titre de criminel? À travers quels jeux de vérité l'être humain s'est-il reconnu comme homme de désir?»³¹

Foucault no es va preguntar per les condicions de possibilitat de l'experiència possible, sinó per les condicions de possibilitat d'experiències reals i aquestes condicions de possibilitat no les va buscar del cantó del subjecte (un subjecte universal), sinó en una xarxa complexa de relacions entre el saber i el poder que donen compte tant de la formació dels objectes de coneixement com del mateix subjecte. El seu escepticisme sistemàtic i metòdic respecte a tots els universals antropològics, es tradueix, per tant, en el fet d'interrogar-los en la seva constitució històrica, substituïnt els aprioris universals per a prioris històrics. D'aquesta manera, el que s'aconsegueix és posar en dubte el fet que certes característiques es vulguin fer passar com a veritats immediates i intemporals del subjecte:

---

³¹ M. Foucault, *Histoire de la sexualité II: L'usage des plaisirs*, Gallimard, París, 1984, pp. 12-13.

«Actuellement, quand on fait de l'histoire —histoire des idées, de la connaissance ou simplement histoire—, on s'en tient à ce sujet de connaissance, à ce sujet de la représentation comme point d'origine à partir duquel la connaissance est possible et la vérité apparaît. Il serait intéressant d'essayer de voir comment se produit, à travers l'histoire, la constitution d'un sujet qui n'est pas donné définitivement, qui n'est pas ce à partir de quoi la vérité arrive à l'histoire, mais d'un sujet qui se constitue à l'intérieur même de l'histoire, et qui est à chaque instant fondé et refondé par l'histoire. C'est vers cette critique radicale du sujet humain par l'histoire que l'on doit se diriger. (...) Or, à mon sens, c'est ce qui doit être fait: montrer la constitution historique d'un sujet de connaissance à travers un discours pris comme un ensemble de stratégies qui font partie des pratiques sociales.»³²

Certament, l'obra de Foucault representa una forta sacsejada a la teoria del subjecte que ha predominant en el pensament occidental modern, ja que qüestiona la prioritat conferida al subjecte, el que ell anomena el paradigma antropològic, que postula el subjecte com a fonament, com a nucli estable i central de tot coneixement i pràctica. Foucault, en canvi, vol fer una anàlisi històrica de la formació mateixa del subjecte que mostri que només hi pot haver certs tipus de subjectes de coneixement, ordres de veritat, dominis de saber a partir de condicions polítiques que són el subsòl a partir del qual es formen tant el subjecte, com els dominis de saber, com les relacions de veritat. En definitiva, una història política de la veritat que prescindeixi del gran tema del subjecte de coneixement, alhora originari i absolut:

«Je voudrais dire d'abord quel a été le but de mon travail ces vingt dernières années. Il n'a pas été d'analyser les phénomènes de pouvoir ni de jeter les bases d'une telle analyse. J'ai cherché plutôt à produire une histoire des différents modes de subjectivation de l'être humain dans notre culture; j'ai traité, dans cette optique, des trois modes d'objectivation qui transforment les êtres humains en sujets.

---

³² M. Foucault, *La vérité et les formes juridiques*, 1973, dans *Dits et écrits*, Gallimard, Paris, 1994, vol. II, p. 540.

Il y a d'abord les différents modes d'investigation qui cherchent à accéder au statut de science; je pense par exemple à l'objectivation du sujet parlant en grammaire générale, en philologie et en linguistique. Ou bien, toujours dans ce premier mode, à l'objectivation du sujet productif, du sujet qui travaille, en économie et dans l'analyse des richesses. Ou encore, pour prendre un troisième exemple, à l'objectivation du seul fait d'être en vie en histoire naturelle ou en biologie.

Dans la deuxième partie de mon travail, j'ai étudié l'objectivation du sujet dans ce que j'appellerai les "pratiques divisantes". Le sujet est soit divisé à l'intérieur de lui-même, soit divisé des autres. Ce processus fait de lui un objet. Le partage entre le fou et l'homme sain d'esprit, le malade et l'individu en bonne santé, le criminel et le "gentil garçon" illustre cette tendance.

Enfin, j'ai cherché à étudier —c'est là mon travail en cours— la manière dont un être humain se transforme en sujet; j'ai orienté mes recherches vers la sexualité, par exemple la manière dont l'homme a appris à se reconnaître comme sujet d'une "sexualité".

Ce n'est donc pas le pouvoir, mais le sujet, qui constitue le thème général de mes recherches. Il est vrai que j'ai été amené à m'intéresser de près à la question du pouvoir. Il m'est vite apparu que, si le sujet humain est pris dans des rapports de production et des relations de sens, il est également pris dans des relations de pouvoir d'une grande complexité. Or il se trouve que nous disposons, grâce à l'histoire et à la théorie économiques, d'instruments adéquats pour étudier les rapports de production; de même, la linguistique et la sémiotique fournissent des instruments à l'étude des relations de sens. Mais, pour ce qui est des relations de pouvoir, il n'y avait aucun outil défini; nous avons recours à des manières de penser le pouvoir qui s'appuyaient soit sur des modèles juridiques (qu'est-ce qui légitime le pouvoir?), soit sur des modèles institutionnels (qu'est-ce que l'État?). Il était donc nécessaire d'élargir les dimensions d'une définition du pouvoir si on voulait utiliser cette définition pour étudier l'objectivation du sujet.»³³

---

³³ M. Foucault, «Le sujet et le pouvoir», 1982, dans *Dits et écrits*, Gallimard, Paris, 1994, vol. IV, pp. 222-223.

Per entendre millor en quin sentit Foucault tracta una problemàtica propera a l'àmbit de l'Antropologia Filosòfica i per veure, alhora, el distanciament del seu punt de vista respecte als diversos discursos i teories que tenen com a objecte d'estudi l'ésser de l'home, és interessant recórrer a la manera com el propi Foucault, en diverses ocasions, defineix la seva trajectòria: «ontologia del present» o «ontologia històrica de nosaltres mateixos».³⁴

Tot i que Foucault no tenia una gran simpatia per les etiquetes, amb aquestes va aconseguir descriure clarament el nucli de les seves obres. Allò característic del seu recorregut va ser el fet de vincular tres àmbits: l'ésser de l'home, la història de la seva constitució i l'àmbit del present. Àmbits que, de fet, pretenien respondre a la pregunta: com hem arribat a ser el que som? Una altra vegada Foucault, amb vocació clarament pluralista, no es pregunta què és l'Home, sinó com s'ha constituït aquest home del present. No es tracta de voler trobar l'essència de l'home, sinó d'esbrinar com funcionen, en la nostra societat, les formes de subjecció dels individus, les relacions entre el saber i el poder que ens han constituït:

«C'est une forme de pouvoir qui transforme les individus en sujets. Il y a deux sens au mot "sujet": sujet soumis à l'autre par le contrôle et la dépendance, et sujet attaché à sa propre identité par la conscience ou la connaissance de soi. Dans les deux cas, ce mot suggère une forme de pouvoir qui subjugue et assujettit.»³⁵

Ara bé, el punt de vista de Foucault té molt poc a veure amb la tradició de l'Antropologia Filosòfica perquè, en aquesta anàlisi de les condicions que han possibilitat les diverses formes a través de les quals els individus han quedat subjectats a unes determinades maneres de ser, Foucault el que pretenia era descobrir, en cada cas, les condicions històriques de la seva aparició. Per tant, voler esbrinar en cada cas la forma de subjectivació suposa deixar de banda l'existència d'UNA subjectivitat acabada i invariable, constant i sempre idèntica a si mateixa; suposa desconfiar, prendre una actitud escèptica davant nocions com «naturalesa» o «essència» humanes. Aleshores, seria millor afirmar que l'objecte

---

³⁴ Cf., per exemple, M. Foucault, «Qu'est-ce que les Lumières?», 1984, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, pp. 562-578.

³⁵ M. Foucault, «Le sujet et le pouvoir», 1982, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, p. 227.

d'estudi de Foucault no és l'home o el subjecte, sinó la subjectivació: les diverses formes de subjectivació que ha adoptat l'individu contemporani.

Des d'aquesta perspectiva, ja es pot veure que Foucault deixa de banda la concepció essencialista o naturalista que ha predominat al llarg de la filosofia occidental i que pot quedar ben sintetitzada pel *cogito* cartesià. El jo del *cogito* no té circumstància ni entorn, és absolut en la mesura que està absolut del devenir i de la història.

Foucault, en canvi, no es pregunta què és l'home en abstracte, sinó que problematitza la nostra manera de ser, converteix en problema el suposat ésser de l'home preguntant-se com hem arribat, nosaltres, a ser el que som.

L'ésser de l'home demana explicacions històriques; preguntar-se per l'ésser de l'home significa preguntar-se per les condicions de la seva constitució històrica, aquelles que han determinat allò que som avui, pensem i fem. Per tant, amb el vincle que estableix Foucault entre la qüestió de l'ésser de l'home, la història de la seva constitució i l'àmbit del present, està trencant amb el punt de vista tradicional de l'Antropologia Filosòfica.

L'home és, en cada moment, producte d'esdeveniments pràctico-discursius que delimiten i determinen la seva manera de ser, així com el seu pensament, les seves formes d'expressió i la seva acció. Però buscar les condicions de possibilitat de les diverses maneres de ser de l'home, buscar les condicions de possibilitat de diverses formes de subjectivitat, no vol dir que aquestes condicions hagin de ser transcendents, sinó que per Foucault aquestes condicions de possibilitat són sempre condicions històriques: no hi ha una instància fonamental ni un conjunt de condicions constitutives ni una estructura que fixi, d'una vegada per totes, i amb caràcter universal, el que l'home és.

Podríem dir que Foucault, per tant, el que fa al llarg de les seves obres és estudiar aquelles relacions entre el saber i el poder que construeixen algun tipus de subjectivitat. Les diverses configuracions de saber-poder serien l'apriori històric de l'experiència real per a subjectivitats diferents i històricament constituïdes. Si l'home és un animal d'experiències, aleshores es pot dir que es va dedicar a estudiar la constitució de l'experiència moderna de la follia, de la malaltia, de la delinqüència i de la sexualitat; experiències que són claus en l'estructura de la nostra cultura.

Ara bé, ¿quin era el fitó al qual apuntava Foucault quan afirmava que el seu pensament podia ser llegit com una ontologia històrica de nosaltres mateixos?, ¿per què es va dedicar a estudiar algunes de les

principals relacions entre el saber i el poder que han subjectat la nostra experiència? El mateix Foucault ens aporta una resposta a aquestes preguntes quan defineix l'activitat filosòfica de la manera següent:

«Que vaudrait l'acharnement du savoir s'il ne devait assurer que l'acquisition des connaissances, et non pas, d'une certaine façon et autant que faire se peut, l'égarement de celui qui connaît? Il y a des moments dans la vie où la question de savoir si on peut penser autrement qu'on ne pense et percevoir autrement qu'on ne voit est indispensable pour continuer à regarder ou à réfléchir. (...) Mais qu'est-ce donc que la philosophie aujourd'hui —je veux dire l'activité philosophique— si elle n'est pas le travail critique de la pensée sur elle-même? Et si elle ne consiste pas, au lieu de légitimer ce qu'on sait déjà, à entreprendre de savoir comment et jusqu'où il serait possible de penser autrement? (...) L'"essai" —qu'il faut entendre comme épreuve modificatrice de soi-même dans le jeu de la vérité et non comme appropriation simplificatrice d'autrui à des fins de communication— est le corps vivant de la philosophie, si du moins celle-ci est encore maintenant ce qu'elle était autrefois, c'est-à-dire une "ascèse", un exercice de soi, dans la pensée.»³⁶

Foucault considera que l'eslògan que podria caracteritzar millor el seu recorregut és el «pensar autrement», que comportaria el risc o la recompensa de deixar de ser el que hom és. La filosofia no hauria de servir només per legitimar el que ja se sap, sinó que més aviat hauria de possibilitar noves obertures per on poder fomentar noves formes de subjectivitat. La història del nostre present ha configurat el que nosaltres som, pensem i fem. Realitzar una genealogia del nostre present vol dir subratllar els límits que han dibuixat la nostra experiència per mostrar la seva contingència, és a dir, per denunciar que tenen la seva pròpia història de constitució, que van aparèixer al mig d'unes determinades relacions entre el saber i el poder, pròpies d'un moment i d'un temps determinats. Es tracta de desemmascarar la pretesa normalitat de diverses institucions, pràctiques i discursos que han ajudat a segellar la nostra identitat, per indicar que és possible la transgressió:

---

³⁶ M. Foucault, *Histoire de la sexualité II: L'usage des plaisirs*, Gallimard, París, 1984, pp. 14-15.

«Pendant assez longtemps, le gens m'ont demandé de leur expliquer ce qui allait arriver et de leur fournir un programme pour l'avenir. Nous savons très bien que, même s'ils sont inspirés par les meilleures intentions, ces programmes deviennent toujours un outil, un instrument de l'oppression. (...) Mon rôle —mais c'est un terme trop pompeux— est de montrer aux gens qu'ils sont beaucoup plus libres qu'ils ne le pensent, qu'ils tiennent pour vrais, pour évidents certains thèmes qui ont été fabriqués à un moment particulier de l'histoire, et que cette prétendue évidence peut être critiquée et détruite.»³⁷

L'objectiu principal del pensament de Foucault es podria dir que té el punt de partida en la famosa màxima del «coneix-te tu mateix», però no per quedar-se en l'estadi de saber què s'és, sinó per servir de trampolí per deixar de ser el que s'és:

«Sans doute l'objectif principal aujourd'hui n'est-il pas de découvrir, mais de refuser ce que nous sommes. Il nous faut imaginer et construire ce que nous pourrions être pour nous débarrasser de cette sorte de "double contrainte" politique que sont l'individualisation et la totalisation simultanées des structures du pouvoir moderne.

On pourrait dire, pour conclure, que le problème à la fois politique, éthique, social et philosophique qui se pose à nous aujourd'hui n'est pas d'essayer de libérer l'individu de l'État et de ses institutions, mais de nous libérer *nous* de l'État et du type d'individualisation qui s'y rattache. Il nous faut promouvoir de nouvelles formes de subjectivité en refusant le type d'individualité qu'on nous a imposé pendant plusieurs siècles.»³⁸

Quan Foucault parla de forma provocativa de la «mort de l'home» el que està fent és indicar l'esperança o el pressentiment que s'estarien obrint algunes línies de fuga en el bloc que va possibilitar l'aparició de la figura de l'home pròpia de les ciències humanes i de l'humanisme:

«À travers ces différentes pratiques —psychologiques, médicales, pénitentiaires, éducatives—, c'est une certaine idée, un modèle de l'humanité, qui a pris forme; et cette

---

³⁷ M. Foucault, «Vérité, pouvoir et soi», 1982, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, p. 778.

³⁸ M. Foucault, «Le sujet et le pouvoir», 1982, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, p. 232.

idée de l'homme est aujourd'hui devenue normative, évidente, et passe pour universelle. Or il est possible que l'humanisme ne soit pas universel, mais corrélatif à une situation particulière. Ce que nous appelons humanisme, les marxistes, les libéraux, les nazis et les catholiques l'ont utilisé. Cela ne signifie pas que nous devons rejeter ce que nous nommons "droits de l'homme" et "liberté", mais cela implique l'impossibilité de dire que la liberté ou les droits de l'homme doivent être circonscrits à l'intérieur de certaines frontières. Par exemple, si vous aviez demandé, il y a quatre-vingts ans, si la vertu féminine faisait partie de l'humanisme universel, tout le monde aurait répondu oui.

Ce qui m'effraie, dans l'humanisme, est qu'il présente une certaine forme de notre éthique comme un modèle universel valant pour n'importe quel type de liberté. Je pense que notre avenir comporte plus de secrets, de libertés possibles et d'inventions que ne nous laisse en imaginer l'humanisme, dans la représentation dogmatique qu'en donnent les différents composants du spectre politique: la gauche, le centre et la droite.»³⁹

Indicar com sota la forma de l'«home» de les ciències humanes i de l'humanisme s'han creat diferents tipus de subjeccions implica subratllar el seu caràcter transitori, és a dir, indicar que de la mateixa manera que aquests tipus de subjeccions van tenir un origen concret en l'espai i en el temps, possiblement, en un futur no massa llunyà, poden desaparèixer, si és que es modifiquen les condicions de la seva emergència.

Si la subjectivitat és el nom que donem a la forma històrica que adopta l'individu en contacte amb determinades pràctiques i discursos, vol dir que el subjecte no és una substància acabada i invariable, sinó una forma oberta a al que Foucault anomena l'«estètica de l'existència». Si el subjecte efectivament no ens és donat, la conseqüència pràctica és ben clara: ens haurem de crear a nosaltres mateixos, tindrem la responsabilitat de donar estil a la nostra pròpia vida.

Aquesta podríem dir que és la proposta ètico-política de Foucault: una mena d'hermenèutica de l'artista que té com a objectiu últim la constitució del subjecte per si mateix. Després d'haver analitzat les relacions entre la veritat, el poder i l'individu, per alliberar aquest últim de les subjeccions que l'han configurat durant un cert temps, el que es pot fer és experimentar amb possibilitats noves, encara

---

³⁹ M. Foucault, «Vérité, pouvoir et soi», 1982, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. IV, p. 782.

inèdites. Es tracta d'una estètica de l'existència que invita a construir el propi jo com si es tractés de crear una obra d'art.

Segons Foucault, la filosofia entesa com a activitat crítica del pensament sobre si mateix, hauria de basar-se en el que ell anomena «l'art de la inservitud voluntària» o «l'art de la indocilitat reflexionada».⁴⁰ Des de la definició kantiana de la Il·lustració com la sortida de l'home de la minoria d'edat en què autocolpablement es trobava —pel fet de no tenir prou coratge per disposar del seu propi enteniment sense la direcció d'un altre—, Foucault pensa que la crítica ha consistit precisament en el fet que el subjecte s'ha donat el dret d'interrogar la veritat sobre els seus efectes de poder i el poder sobre els seus discursos de veritat amb una funció molt determinada: el «désassujétissement» dins el joc de la política de la veritat, el fet de no voler ser governat d'aquesta manera, no en nom d'aquests principis ni en vistes a aquests objectius. És a dir, que la crítica ha volgut obrir la possibilitat de des-subjectivar-nos tenint en compte que és possible qüestionar les normes que se'ns imposen, els codis que ens determinen. Convertir la pròpia vida en una obra d'art és possible en el sentit que el subjecte no és una substància invariable i donada de forma definitiva, sinó més aviat una forma en contínua transformació. Si la filosofia té a veure amb el pensament convertit en experiment, és a dir, amb l'intent de veure fins a quin punt és possible pensar d'una altra manera, en aquest procés el subjecte ha d'estar disposat a deixar de ser el que és, ha d'estar obert a noves experiències, a experimentar amb si mateix.

Si la nostra modernitat es va obrir amb el treball crític kantian que consistia a reflexionar sobre els límits del coneixement i de l'acció, segons Foucault avui la crítica continua tenint sentit i cal seguir reflexionant sobre els límits, però no amb la intenció de legitimar la seva condició d'estructures transcendents, donades a priori i invariables, sinó per mostrar la seva historicitat, la seva contingència, és a dir, per fer possible la transgressió. De fet, es pot dir que, en certa manera, Foucault es va dedicar a immanentitzar les condicions transcendents en tant que les va pensar com a condicions històriques, contingents i superables.

Així, Foucault va historitzar les preguntes kantianes sobre què es pot saber, què s'ha de fer i què es pot esperar. Des d'aquest punt de vista, les condicions de possibilitat del pensament i de l'acció serien històriques, és a dir, serien dispositius o sistemes d'ordre que valdrien només per a un determinat moment. Foucault va descriure formacions d'experiències, correlacions entre el saber i el poder que

---

⁴⁰ Cf. M. Foucault, «Qu'est-ce que la Critique? (Critique et Aufklärung)», dins *Bulletin de la Société française de Philosophie*, Séance du 27 Mai 1978.

constitueixen formes de subjectivitat, amb l'objectiu de mostrar que els límits del coneixement, de l'acció, i les posicions que el subjecte adquireix no responen a un fonament o a una necessitat, sinó que tenen caràcter d'esdeveniment històric.

Tot i el que acabem de dir, a vegades s'ha recriminat a Foucault el fet de caure en una mena de solipsisme en proposar, en la seva última etapa, l'estètica de l'existència. És cert que l'actitud crítica de Foucault comença pel mateix individu, que és invitat a qüestionar l'experiència que constitueix l'actual sistema de relacions i que ens fa ser el que som. Segons Foucault, però, l'individu no pot canviar la seva manera de ser sense variar, simultàniament, les relacions amb si mateix, amb els altres i amb la veritat. És a dir, que la seva estètica de l'existència, la seva invitació a convertir la pròpia vida en una obra d'art, té un component clarament ètico-polític.

Si l'objectiu de Foucault a l'hora de fer visibles les relacions entre el saber i el poder que han condicionat la nostra experiència és mostrar el fet que aquest conjunt relacional no és ni immutable ni necessari, ens està invitant a veure els límits de la nostra experiència com a llocs d'una transgressió possible, en tant que ha subratllat la mutabilitat dels fonaments. Es tracta d'intentar pensar d'una altra manera amb la voluntat d'experimentació, sotmetent a prova tan els límits imposats a la nostra experiència com la pròpia condició de subjectes que aquests límits confereixen.

Nosaltres som éssers històricament determinats, en part, per certes relacions entre el saber i el poder, però, alhora, susceptibles de transformació, capaços de franquejar els límits que ens constitueixen a través d'un treball pràctico-teòric sobre nosaltres mateixos. En fer una anàlisi crítica sobre els límits que ens constitueixen es fa sortir a la llum la part singular, contingent i arbitrària que hi ha en tot el que ens ha estat llegat com a universal, necessari i obligatori. En definitiva, mostrar la transitorietat del que ens ha fet ser el que som possibilita la transformació pràctica dels individus a través d'un treball sobre si mateixos en tant que éssers lliures.

Ens sembla que un dels punts de vista més suggestius de Foucault és precisament el fet de pensar el subjecte no com una substància, sinó com una forma que es constitueix en àmbits diversos de coneixement i acció, àmbits que són conjunts relacionals variables. Si Foucault no es pregunta què és el subjecte, sinó com es constitueixen formes de subjectivitat, el que està fent és introduir la sospita que no hi ha una forma universal del subjecte susceptible de ser definida independentment de les condicions històriques de la seva emergència. Aquesta postura metodològica possibilita el fet de poder realitzar una

anàlisi crítica del tipus de subjectivitat que es va instaurar en el llinar de la nostra modernitat amb connivència amb les ciències humanes i l'humanisme i certes tecnologies del poder que Foucault va caracteritzar com a disciplinàries.

També en aquest darrer punt Foucault es declara deutor respecte a l'obra de Nietzsche, sobretot en relació a les seves anàlisis genealògiques. No oblidem la citació anterior en la qual declarava que, si fos pretenció, definiria la seva obra com una «genealogia de la moral», com una descripció històrica de les relacions entre el saber i el poder que ens han constituït com a subjectes. I és que Nietzsche ofereix un model a partir del qual estudiar les relacions entre el saber, el poder i l'individu sense pressuposar l'existència d'una essència humana que hauria perdurat al llarg de la història i que serviria de fonament o de punt de partida per a tota reflexió filosòfica. A partir de Nietzsche, segons Foucault, és possible fer una història política de la veritat que no impliqui la posició sobirana d'un subjecte absolut sempre idèntic a si mateix:

«Le sens historique, et c'est en cela qu'il pratique la *wirkliche* *Historie*, réintroduit dans le devenir tout ce qu'on avait cru immortel chez l'homme. Nous croyons à la pérennité des sentiments? Mais tous, et ceux-là surtout qui nous paraissent les plus nobles et les plus désintéressés, ont une histoire. Nous croyons à la sourde constance des instincts, et nous imaginons qu'ils sont toujours à l'oeuvre, ici et là, maintenant comme autrefois. Mais la savoir historique n'a pas de mal à les mettre en pièces, à montrer leurs avatars, à repérer leurs moments de force et de faiblesse, à identifier leurs règnes alternants, à saisir leur lente élaboration et les mouvements par lesquels, se retournant contre eux-mêmes, ils peuvent s'acharner à leur propre destruction. Nous pensons en tout cas que le corps, lui, n'a d'autres lois que celle de sa physiologie et qu'il échappe à l'histoire. Erreur à nouveau; il est pris dans une série de régimes qui le façonnent; il est rompu à des rythmes de travail, de repos et de fêtes; il est intoxiqué par des poisons —nourritures ou valeurs, habitudes alimentaires et lois morales tout ensemble; il se bâtit des résistances. L'histoire "effective" se distingue de celle des historiens en ce qu'elle ne s'appuie sur aucune constance: rien en l'homme —pas même son corps— n'est assez fixe pour comprendre les autres hommes et se reconnaître en eux. Tout ce à quoi on s'adosse pour se retourner vers l'histoire et la saisir

dans sa totalité, tout ce qui permet de la retracer comme un patient mouvement continu, tout cela, il s'agit systématiquement de le briser. Il faut mettre en morceaux ce qui permettait le jeu consolant des reconnaissances. Savoir, même dans l'ordre historique, ne signifie pas "retrouver", et surtout pas "nous retrouver". L'histoire sera "effective" dans la mesure où elle introduira le discontinu dans notre être même.»⁴¹

La citació és llarga però era important reproduir-la ja que conté, de forma resumida, tan el nucli del pensament de Foucault com un dels seus principals deutes respecte a l'obra de Nietzsche. ¿Què ha representat el pensament de Foucault si no la possibilitat de reintroduir en l'esdevenir històric bona part de les característiques que hom havia pensat que eren immortals en l'home? O, formulat d'una manera menys radical: la seva opció metodològica de tenir una actitud de cautela respecte a tots els pretesos universals antropològics —que demanen el dret de caracteritzar l'ésser de l'home des de sempre i per sempre— té com a objectiu últim crear nous espais de llibertat, més enllà dels límits actuals imposats a la nostra experiència.

Amb tot el que hem dit fins ara, ens sembla que hem descrit de forma sobradament explícita el subsòl que aguantarà la nostra investigació. Hem mostrat com els escrits de Foucault ens poden ser útils per fer una anàlisi, des de l'Antropologia Filosòfica, sobre la manera com les relacions entre el saber i el poder generades al voltant de la Salut Pública han contribuït a modelar la manera de ser de l'home contemporani.

---

⁴¹ M. Foucault, «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», 1971, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. II, p. 147. Aquestes observacions de Foucault sobre la innovació que representa el punt de vista genealògic de Nietzsche es basen en el paràgraf 7 del Llibre primer de la *Gaia ciència*.

3) LES CONDICIONS DE POSSIBILITAT DE L'EMERGÈNCIA DE LA SALUT PÚBLICA

Després d'haver desplegat els fonaments sobre els quals es basa aquesta investigació, ens proposem mostrar de quina manera els discursos i les pràctiques generades al voltant de l'àmbit de la Salut Pública han influït en la manera de ser de l'home contemporani.

Per realitzar aquest treball utilitzarem bàsicament dades referides a l'estat espanyol, tot i que, en la majoria dels casos, les nostres conclusions podrien ser extensives a la resta de països de l'Europa occidental. Cal tenir en compte, però, que cada país va marcar el seu propi ritme degut bàsicament als diferents marcs socials, polítics i econòmics.

En primer lloc, cal indicar que la Salut Pública —àmbit molt particular i en bona part específic de la cultura occidental actual— va aparèixer entre els segles XVIII i XIX, és a dir, en el període de trencament amb l'Àntic Règim i de lenta formació de la societat capitalista. Cal subratllar aquesta coincidència si volem entendre el paper que ha jugat la Salut Pública a l'interior dels diversos factors que han configurat la nostra societat.

És cert que la nostra societat resulta incomprendible si no es tenen en compte els canvis econòmics, polítics i socials que es van donar en el llindar de la nostra modernitat. Però creiem que hi ha un altre factor, tant o més important, que hi està íntimament lligat, i al qual s'ha dedicat poca atenció: ens referim a les transformacions antropològiques, és a dir, als canvis en la manera de ser, de pensar i d'actuar dels individus. Cada societat genera noves relacions que defineixen la seva especificitat, però, a més, cada nou tipus de societat necessita crear un nou tipus d'individu que encaixi en les seves exigències.⁴²

Tal com veurem, no va ser gens fàcil transformar els hàbits de la població per tal que aquesta acceptés formar part del sistema de producció capitalista. Si posem de costat l'estil de vida dels camperols i dels artesans de l'Època Medieval amb el que més tard portaran els obrers, ens adonaríem

---

⁴² Per exemple, tot i que no sempre s'ha tingut en compte, és especialment significatiu que Rousseau publicés al 1762 tant l'*Emili* com el *Contracte Social*. El fet que Rousseau escrivís i publicés les dues obres al mateix temps i que en l'*Emili*, en el llibre V, hi inserís un resum del *Contracte Social*, ens sembla que és una manera prou directa d'indicar que aquestes dues obres són com dues cares de la mateixa moneda. El nou ordre descrit en el *Contracte Social* demana un nou tipus de subjecte, el ciutadà, producte, en gran part, d'una nova educació i d'una nova manera d'entendre l'exercici del poder.

del salt espectacular que es va produir, un salt que va necessitar d'una lenta i continuada tasca de transformació de la forma de vida de la població. I ara ens proposem mostrar com, entre els diversos factors que van contribuir a adaptar la forma d'existència dels individus a les necessitats de la nova societat capitalista, l'àmbit de la Salut Pública va tenir un paper fonamental.

Entre les múltiples tecnologies del jo, és a dir, entre els diferents procediments utilitzats en la societat contemporània per crear diferents tipus de subjectivitat —o diferents maneres de ser del subjecte—, les procedents de l'àmbit de la Salut Pública ens sembla que són especialment significatives. La medicina, tal i com ara l'entendem, no s'ha limitat a curar malalties, sinó que ha tingut un radi d'acció molt més ampli. La Salut Pública, en pretendre prevenir les malalties, ha generat un determinat model d'home saludable que ha anat esdevenint normatiu. Sens dubte, tal com veurem, la Salut Pública va contribuir de forma decisiva a disciplinar els individus per tal que aquests acceptessin portar el seu temps i el seu treball a la fàbrica. El que avui dia pot semblar evident a còpia de formar part de la nostra quotidianitat, com és el fet de lligar la pròpia existència a un món laboral fortament regulat i amb exigències molt estrictes, és fruit d'un llarg i complex procés que no pot ser explicat sense tenir en compte les transformacions antropològiques que va comportar.

Pensem que, per entendre els processos a través dels quals els individus queden subjectats a unes determinades formes d'identitat que serveixen de marc per a les seves actuacions, els seus pensaments i la seva manera de ser, a part de les relacions de poder a gran escala que es generen al voltant dels aparells de l'estat i de les bases que conformen el nostre sistema econòmic, també cal tenir en compte tota una xarxa de micropoders que, tot i ser molt menys visibles pel fet d'utilitzar recursos molt més subtils, són imprescindibles per entendre com es va fabricar la forma d'identitat que caracteritza l'home contemporani. Entre aquests micropoders que s'exerceixen d'una forma regular i constant sobre la vida quotidiana dels individus, hi ha els provinents de l'àmbit de la Salut Pública. El que pretenem és descriure algunes de les principals relacions entre el saber i el poder que es van donar en el seu interior i que van tenir una gran influència a l'hora de dibuixar algunes de les principals formes de subjecció dels individus que han predominat en la nostra societat.

Per tal de fer sortir a la llum el tipus de subjectivitat potenciada per la Salut Pública des dels segles XVIII i XIX, ens centrarem únicament en la influència exercida per la Salut Pública sobre la forma de vida de les classes més desfavorides. Amb això, evidentment, no volem dir que els discursos i

les pràctiques generades al voltant de la Salut Pública no tinguessin també una forta incidència sobre altres capes socials. Tanmateix, hem preferit deixar-ho per a possibles investigacions posteriors.

Ens cal, però, recular en el temps per tal d'explicar les condicions que van fer possible l'emergència de la identitat de l'home contemporani. És imprescindible fer una anàlisi de la gènesi de la Salut Pública per tal d'entendre el seu funcionament actual. Procedirem, doncs, d'acord amb els passos següents:

- En primer lloc, haurem de fer referència a les formes d'assistència existents durant l'Època Medieval. Veurem com en aquest període la medicina bàsicament només arribava a la major part de la població a l'interior de l'anomenat auxili dels pobres. Basant-se en el principi de la caritat cristiana, la societat d'aquest moment va elaborar una sèrie de formes d'assistència que abraçaven un ventall molt ampli: des de les necessitats relacionades amb l'aliment i l'allotjament fins al consol i el recolzament espiritual en els casos de malaltia.

- En segon lloc, mostrarem com a finals de l'Època Medieval i principis de l'Època Moderna es va donar un canvi en la percepció de la pobresa que modificà les formes d'assistència medievals i que va tenir una conseqüència clau per a la futura emergència de la Salut Pública, ja que va provocar l'aparició de la figura del malalt pobre.

- I, finalment, realitzarem una descripció dels canvis produïts en les formes de govern de la població entre els segles XVIII i XIX, ja que és a partir d'aquesta mutació que cal entendre l'expansió de la medicina per tot el cos social i l'aparició de la Salut Pública. Mostrarem com en aquest període va sorgir un nou tipus de poder, que anomenarem disciplinari, que va trencar amb les formes de gestió de la població utilitzades durant l'Antic Règim. A partir de l'exemple de les transformacions produïdes dins l'àmbit de la penalitat, explicarem com funciona aquesta nova manera d'exercir el poder i indicarem les relacions entre aquest poder disciplinari i l'aparició de la Salut Pública.

3.1 L'auxili dels pobres durant l'Edat Mitjana

Durant l'Època Medieval no es pot parlar de l'existència d'un àmbit propi de la Salut Pública de caràcter permanent. Les mesures encaminades a prevenir les malalties solien ser esporàdiques i es posaven en funcionament en moments molt determinats. Segurament aquest fet, entre altres raons, es pot explicar per la influència de la medicina greco-llatina, la qual va provocar que, durant molts segles, la salut fos contemplada bàsicament com un assumpte d'incumbència individual.

Com és sabut, a l'Occident antic i a les seves àrees d'influència, les activitats dirigides a la conservació de la salut i a la prevenció de la malaltia s'articularen bàsicament al voltant del concepte d'higiene. La tradició mèdica grega, representada en els escrits hipocràtics i de Galè, oferí la base teòrica per al desenvolupament de la higiene. De forma resumida, podem dir que aquesta tradició considerava una sèrie de factors clau en relació a la salut que eren classificats en sis grans grups, les anomenades «sis coses no naturals»: l'aire i l'ambient, el menjar i el beure, l'exercici i el descans, el son i la vigília, l'evacuació i la retenció, i les passions de l'ànima.

L'ús adequat d'aquests factors implicava l'equilibri dels humors corporals (sang, flegma, bilis groga o còlera i bilis negra o melancolia) i, per tant, la salut. L'ús inadequat provocava un desequilibri humoral que conduïa cap a la malaltia. Com a norma general, el manteniment de la salut exigia el rebuig dels extrems. Però les característiques de cada individu (lloc i moment del naixement, constitució, sexe, edat, activitats, etc.) condicionaven el seu «règim de salut», i també altres consideracions com ara les estacions, el clima de la regió, etc. Per tant, les «sis coses no naturals» havien de ser regulades específicament d'acord amb aquestes característiques. Així, la higiene havia de prescriure a cada individu dosis adients d'aliment, beguda, son, vigília, activitat sexual, exercici, massatges, banys, etc.

Per tant, la higiene antiga anava dirigida a l'individu concret, ja que cada persona podia necessitar un règim específic de salut segons les seves peculiaritats. Però, a més a més, la sofisticació dels consells higiènics ens indiquen que aquests només afectaven les classes ocioses. Aquest aspecte es veu molt clar en la *Higiene* de Galè, un dels grans metges de la Roma imperial, que resumeix perfectament les característiques essencials de la medicina antiga. Com és sabut, Galè va arribar a ser, primer a Orient i després a Occident, l'autoritat dominant fins almenys el Renaixement. Quan en el segle XVI Paracels va

substituir el seu sistema, la majoria de metges renaixentistes encara van restar fidels als preceptes d'Aristòtil i de Galè.

De forma clara, els cinc primers llibres de la *Higiene* de Galè estan destinats exclusivament a la classe ociosa, tot i que en el sisè i últim dedica algunes consideracions al règim de la persona ocupada en tasques quotidianes i fatigada per moltes preocupacions. Pel que fa al seu àmbit d'aplicació, la higiene de Galè coincidí totalment amb la higiene clàssica pensada per als ciutadans lliures de la polis grega. Els preceptes de la higiene demanaven temps de lleure i no deixaven gaire espai per a les ocupacions laborals:

«Tal como ha sido mostrado que hay gran diversidad de cuerpos, así también hay numerosas forma de vivir. En consecuencia, no es posible administrar cuidados corporales perfectos para todas las formas de vida, sino que lo mejor para la absoluta perfección no es aplicable a todos los modos de existencia. La vida de muchos hombres es afectada por las particularidades de su ocupación, e inevitablemente serán dañados por lo que hacen, y esto es imposible de cambiar. Algunos viven así a causa de la pobreza, otros de la esclavitud, o por descender de sus padres, o por haber sido apresados y raptados, que para mucha gente es la única esclavitud real. Pero yo creo que quienes, por ambición y ardor, han elegido alguna forma de vida tan comprometida por las ocupaciones que su tiempo libre es escaso para cuidar sus cuerpos, son esclavos voluntarios de duros amos. De modo que para éstos es imposible prescribir un cuidado absolutamente perfecto del cuerpo. Pero para quienquiera que sea completamente libre, por azar o por elección, es posible sugerirle cómo puede gozar la mejor salud, padecer un mínimo de enfermedades, y llegar a viejo saludablemente.»⁴³

Així, doncs, la sofisticada *Higiene* de Galè anava dirigida a un reduït nombre de persones, les classes privilegiades del moment, que disposaven de l'ociositat necessària per seguir els refinats consells d'un règim de salut destinat a tenir cura d'un benestar integral. Aquesta obra, de fet, senyala el final d'un període i resumeix i sistematitza la higiene coneguda pels grecs i romans.

---

⁴³ Claudii Galeni, *Opera omnia*, editionem curavit C. G. Kühn, Lipsiae, 1821-1833, vol. VI, p. 82. Citat per Henry Sigerist, «La "Higiene" de Galeno», dins *Hitos en la historia de la salud pública*, Siglo XXI, Madrid, 1990, p. 27.

D'aquesta manera es pot entendre que la salut fos contemplada bàsicament com un tema d'incumbència individual i que la medicina adquirís, i conservés durant molts segles, aquesta característica difícilment compatible amb els principis de la Salut Pública.

Aquest punt de vista va marcar també la medicina medieval, a la qual s'hi van afegir els valors aportats pel cristianisme. Amb l'aparició de la religió cristiana, l'atenció al cos que s'havia donat al llarg de tota l'Antiguitat va entrar en clara decadència. Els antics tenien una visió holística de la salut, els règims higiènics abastaven tant el benestar físic com el mental i prescrivien un treball detallista i constant sobre el cos a través de diversos mitjans: des de banys i massatges, fins a exercicis físics, passant per recomanacions sobre l'alimentació, la beguda o l'activitat sexual. Es considerava, en general, que un cos sa, ben format i bell, era el millor dels receptacles per a una ànima igualment ben constituïda.

Amb l'arribada del cristianisme, en canvi, allò físic i corporal anirà prenent connotacions negatives. L'únic realment important serà la salvació de l'ànima i, el cos, per la seva banda, serà rellegat a l'àmbit terrenal i pecaminós. El cos serà contemplat com a font de tota mena de temptacions impures i com una entitat insaciable de plaers. Per tant, el cos i els seus desitjos seran ara un obstacle important per a la salvació de l'ànima. Caldrà, aleshores, seguir treballant el cos, però en un registre molt diferent: ara ja no es tractarà de cuidar-lo i mimar-lo, d'oferir-li tota una sèrie de detallats sistemes de mesures higièniques per tal d'obtenir un cos sa i bell, sinó que, al contrari, es tractarà de rebaixar al màxim la seva presència a través, per exemple, del dejuni, pràctica que provoca que la vida física resti disminuïda fins a la seva més mínima expressió, o a través dels turments físics, gràcies als quals, mortificant el cos, es gratificarà l'ànima. Mesures totes elles que tenen com a objectiu últim reduir a mínims la presència i la incidència d'allò corporal sobre l'individu.

A part d'aquests aspectes, el fet de considerar que les malalties eren càstigs divins o proves per purgar els pecats, comportà que la presència de la medicina fos molt menys important que a l'Antiguitat.

En aquest marc, és clar, la higiene clàssica no podia tenir gaire èxit, malgrat que la seva insistència en la idea de moderació fos un aspecte clau per a la seva parcial assimilació. Tot i que a l'Europa medieval i moderna, igual que en el cas de la medicina antiga, els privilegiats (reis, papes, nobles civils i eclesiàstics) van comptar amb les atencions necessàries pròpies d'un règim de salut específic, mai no es va arribar a l'antiga sofisticació. Hi continuaren havent manuals d'higiene, però ja no van tenir ni la riquesa ni la varietat dels anteriors.

Per tant, dins aquest context, difícilment podia sorgir una Salut Pública que, tal com indica el nom, fos una salut que no solament interessés a l'individu sinó també i sobretot a la comunitat. Com en el cas de la medicina antiga, els consells mèdics aniran bàsicament dirigits a un grup molt reduït de persones, a les noves classes privilegiades, però, a més a més, ara el paper del metge i de la higiene perdrà bona part de la força que havia tingut anteriorment, degut, en bona part, a la nova concepció del cos que imposà el cristianisme. Almenys durant tota l'Època Medieval, la medicina va aportar molt poques novetats, i els tractats de medicina es reduïren, en bona part, a citacions, compilacions i reformulacions dels escrits antics.

Així es pot entendre el fet que la medicina, durant l'Època Medieval, tingués molt poca incidència sobre la major part de la població. Ara bé, tot i això, durant aquest període, en alguns àmbits es van prendre mesures en relació a la conservació de la salut, encara que fossin mesures que tinguessin poca incidència real: ens referim bàsicament a les disposicions sobre el sanejament, a les estratègies desplegades en casos d'epidèmies, a la contractació pública de sanitaris i a l'àmbit de l'auxili dels pobres que incloïa l'assistència als malalts sense recursos. A nosaltres ens interessa especialment l'àmbit de l'auxili dels pobres, però també donarem unes breus indicacions sobre els altres factors.

Pel que fa a les mesures de sanejament cal dir que a l'Europa cristiana llatina es van anar adoptant, progressivament, la major part de pràctiques ja utilitzades durant la Roma republicana i imperial. Marcant el camí per a la resta d'Europa, a partir dels segles XI i XII, les ciutats italianes s'apropriaren de les lleis i els costums romans que regulaven els equipaments del sanejament públic (banys, clavegueres, fonts, etc.), l'activitat dels mercats i, a vegades, les actuacions del personal sanitari. Des d'aleshores fins a meitat del segle XVIII, aquestes regulacions experimentaren algunes modificacions i ampliacions per adequar-les a les necessitats de les ciutats medievals i modernes, però, en línies generals, sempre es van mantenir sota les mateixes premisses bàsiques.

Pel que fa a la lluita contra les epidèmies, podem dir que des del segle XIII les ciutats europees de la Mediterrània van prendre mesures per intentar mitigar els seus efectes. Però va ser sobretot la irrupció de la pesta de 1348 i els estralls successius d'aquesta i d'altres pestilències durant els segles XIV i XV els que van provocar l'aparició de diverses estratègies cíviqes de lluita contra la malaltia infecciosa que ràpidament s'estengueren per tota Europa i foren vigents fins al segle XVIII.

Davant la presència o l'amenaça d'una epidèmia de pesta, els municipis, a més de reforçar les disposicions ordinàries de sanejament i les de control i auxili dels pobres, desplegaven diverses mesures extraordinàries com l'eliminació sistemàtica de la pudor que intentava evitar la infecció de l'aire, la contractació de «metges del morbo» que havien de reforçar el dispositiu sanitari, la imposició de quarantenes a les naus, als viatgers i a les mercaderies, i la creació de llatzarets on es confinava els empestats i els sospitosos d'estar infectats. Gradualment, sorgiren consells sanitaris municipals amb la missió de posar en pràctica totes aquestes estratègies. Inicialment només es constituïen davant de conjuntures epidèmiques, però de mica en mica, primerament a Itàlia, a les darreries del segle XV, i després a la resta d'Europa, es convertiren en institucions permanents.

A part de les mesures de sanejament i de les estratègies preses en els casos d'epidèmia, hi havia, durant l'Època Medieval, l'àmbit de l'auxili dels pobres. Ens interessa analitzar especialment el seu funcionament durant aquest període perquè, en el seu interior, a finals de l'Època Medieval i a principis de la Moderna, es va generar un canvi en la percepció de la pobresa que implicà una conseqüència clau per a la futura emergència de la Salut Pública: l'aparició de la figura del malalt pobre. Per entendre aquesta mutació, però, hem de descriure el funcionament de l'auxili dels pobres durant l'Edat Mitjana per així copsar la importància del canvi que es va produir a finals del període.

Durant l'Època Medieval, la població necessitada podia rebre algun tipus d'assistència a través de diverses fundacions guiades bàsicament pel principi de la caritat cristiana, dirigides per organitzacions religioses o laiques. L'anomenat «auxili dels pobres», que és el terme a través del qual es designava l'assistència als necessitats, abraçava un terreny molt ampli: des de la distribució d'aliments i roba, o l'allotjament per a viatgers, pelegrins i sense llar, fins a l'oferta d'una determinada educació elemental i religiosa, passant per l'atenció als malalts pobres.

Aquesta diversitat resulta comprensible si es té en compte que l'estat de pobresa, en aquests moments, afectava la majoria de la població i que parlar de «pauperes» volia dir referir-se a un grup molt nombrós i qualitativament molt divers: des dels malalts pobres, els impeditos, els leprosos fins als pelegrins, els viatgers, els vells, les vídues, els orfes, els vagabunds, els homes sense feina, els captaires professionals, etc. Precisament el que caracteritza aquest període és, per una banda, el fet de la indeterminació de la figura del pobre, figura que no té uns contorns molt ben definits i, per l'altra, que la caritat que reben els necessitats té un caràcter indiscriminat, és a dir, s'auxilia la mà necessitada sense

preguntar a qui pertany, ja que es considera que la caritat és una obligació desinteressada de tot bon cristià.

Durant tota aquesta època, l'assistència als necessitats s'ha de relacionar inevitablement amb la caritat, la qual és considerada, seguint les idees reflectides en alguns dels textos evangèlics, de la doctrina dels Pares de l'església i dels tractadistes medievals, com un valor cristià fonamental. El pobre o el necessitat és vist com un personatge especialment proper a la figura de Jesucrist. Així, tenir cura dels desvalguts i dels que sofreixen es considerava que era, en certa manera, cuidar Jesús mateix. Sota els parracs dels miserables s'hi veia la imatge de Jesús demanant almoïna. Per tant, el pobre era percebut com un intermediari privilegiat en el camí de la salvació d'aquell que feia almoïna.

El pobre formava part d'un món rígidament jerarquitzat on complia una funció quasi religiosa: els miserables eren vistos com una mena de pretext enviat per Déu per tal de despertar la consciència del veritable cristià i oferir-li així una possibilitat més de guanyar-se la salvació eterna a través de la pràctica de la caritat. Per això es pot dir que la pobresa, durant aquesta època, tenia la seva pròpia dignitat i, alhora, possibilitava que els no-pobres se'n poguessin contagiar si s'hi acostaven a través de la caritat. No és que es pretengués canviar la situació de misèria dels pobres, però la seva presència era considerada útil en tant que recordatori del fet que la caritat és un deure de tot bon cristià. Degut a aquesta associació entre l'auxili dels pobres i el valor cristià de la caritat, l'acció social es va canalitzar durant molt de temps a través de l'església que acaparava part de la riquesa nacional i de les donacions i almoïnes particulars.

Aquesta valoració de la pobresa estava molt relacionada amb la que es tenia de la malaltia. La malaltia era considerada com un estat propici per purgar les pròpies culpes i aconseguir mèrits davant de Déu, alhora que l'assistència als malalts era contemplada com un acte més de caritat, inseparable de l'atenció als necessitats en general. Per tant, en el pensament medieval, els pobres, els malalts i totes les altres categories que s'incloïen dins el món de la misèria eren quasi bé necessaris per a la salvació d'aquells que feien obres de caritat. Una actitud com aquesta comportava veure els desvalguts com una part imprescindible de la societat i no es feia pràcticament res per millorar les seves condicions de vida.

El que ens interessa destacar d'aquest període són bàsicament dos fets: en primer lloc, hauria de quedar clar que durant l'Època Medieval, la medicina, entesa i exercida com a «servei» a la població, era simplement un component més de l'àmbit dels auxilis. Deixant de banda algunes situacions de caràcter excepcional, com ara els reglaments en època d'epidèmies o les mesures més o menys habituals de

sanejament de les ciutats i de les seves activitats, la medicina només arribava a la població, al poble majoritàriament pobre, a l'interior de l'àmbit de l'auxili dels pobres. De la mateixa manera que es donava algun tipus d'assistència al pobre sense recursos per alimentar-se, al pobre sense sostre, al vell, al nen o la vídua sense mitjans, també s'assistia al malalt pobre. I, en segon lloc, també cal subratllar el fet que la medicina, a l'interior de l'auxili dels pobres, rarament hi va tenir autonomia. La medicina, dins l'auxili dels pobres, formava part d'un conjunt assistencial molt més ampli i amb funcions molt diverses. Per entendre bé aquest punt haurem de fer referència al funcionament de l'hospital medieval, en tant que forma representativa de l'auxili dels pobres.

L'hospital medieval —i institucions afins—, contràriament al que ens pot suggerir el seu nom, no era una institució pensada bàsicament per a l'atenció mèdica. L'hospital medieval no es dedicava només a acollir els malalts sense recursos, sinó que també rebia molts altres tipus de persones necessitades: els viatgers i pelegrins sense allotjament, els pobres sense recursos, els orfes, etc. L'hospital, durant aquest període, va ser sobretot un centre pensat per acollir i controlar la misèria en general, més que la malaltia en concret.

D'aquí que el metge i la pràctica mèdica no fossin elements imprescindibles dins l'organització hospitalària. En els reglaments dels hospitals medievals, moltes vegades ni es parla del metge i, si es fa, queda ben clar que la seva presència i les seves actuacions eren molt limitades i esporàdiques.

Els hospitals, per tant, eren bàsicament centres basats en la caritat cristiana que, més que curar els malalts pobres, consolaven el malalt o acompanyaven el moribund. Més que salvar els cossos, aquests hospitals intentaven redimir l'ànima en els moments finals de l'existència, ja que rarament el malalt pobre que ingressava en un hospital en sortia en vida. L'ajuda que rebia era bàsicament religiosa i espiritual, no mèdica.

Per entendre el funcionament de l'hospital medieval són il·lustratives les següents paraules de G. Rosen:

«El objetivo de los hospitales variaba bastante, así como los propósitos, y también había variantes en cuanto a la forma de funcionar. Los hospitales medievales no sólo eran centros para la atención médica sino además instituciones filantrópicas y espirituales. Los leprosos, huérfanos, mujeres embarazadas, ancianos e inválidos, extranjeros así como los que

padecieran de enfermedades, recibían atención en diversos momentos y en lugares diferentes. Los establecimientos pequeños atendían a un grupo restringido o se dedicaban a un problema específico. Mientras que las instituciones más grandes trataban una gran cantidad de problemas de salud y de bienestar. En realidad ésta era la consecuencia lógica de las premisas que habían dado origen al desarrollo de todo este sistema, esto es, la obligación religiosa de atender y apoyar a los enfermos, a los pobres y a los necesitados. Los admitidos en el hospital debían de ser atendidos en el espíritu de la caridad cristiana. (...)

Aunque los hospitales eran creados como instituciones filantrópicas y como agencias para ayudar a los pobres, eran, a la vez, instituciones religiosas y espirituales. La atención espiritual, la oración y los servicios religiosos para los moribundos eran predominantes en todo hospital cristiano. (...)

El hospital medieval tenía generalmente personal de la Iglesia; frecuentemente era también una iglesia, donde el servicio religioso se daba para la edificación de la fe. En resumen, el hospital era un *locus religiosus* desde el punto de vista eclesiástico y una *pia causa* desde el punto de vista legal.»⁴⁴

Durant els primers segles medievals, en l'auxili dels pobres hi van jugar un paper predominant els prelats —que entre les seves funcions hi havia la de ser hostatgers dels pobres i dels necessitats— i els monestirs visigots. Tot gran centre monàstic tenia, a part de l'església annexa, una hostatgeria o hospital per acollir i atendre els pobres i els pelegrins. Segons les regles que regien aquestes comunitats, la beneficiència i l'atenció als necessitats havia de ser un faceta més del treball monàstic.

Entre finals del segle XI i la segona meitat del segle XIII, a part de les hostatgeries o hospitals dels monestirs, començaren a sortir lentament, i com a fruit d'iniciatives particulars, fundacions hospitalàries en diverses poblacions medievals.

A més, com a conseqüència del desenvolupament de les ciutats van aparèixer altres formes d'assistència. Per exemple, les confraries religioso-benèfiques, que van tenir el seu origen al segle XI i

---

⁴⁴ G. Rosen, «El hospital. Sociología histórica de una institución comunitaria» dins *De la policía médica a la medicina social. Ensayos sobre la historia de la atención a la salud*, Siglo XXI, Madrid, 1985, pp. 324-326.

que durant el segle XII ja estaven plenament desenvolupades i, les confraries gremials, que van anar sorgint a partir del segle XII.

Les confraries religioso-benèfiques reunien els seus membres sense distingir classes ni professions. Entre les seves obligacions hi havia l'exercici de la caritat entre els pobres en general, però sobretot primava l'auxili mutu entre els mateixos confreres, els quals havien de pagar unes determinades quotes que els donaven el dret d'assistència en cas de pobresa, malaltia i mort. Les prestacions que rebien els confreres venien marcades per un caràcter predominantment religiós: calia visitar el confrere malalt i proporcionar-li diners si no tenia recursos, vetllar els morts, pagar les despeses de l'enterrament i les misses per a la seva ànima, etc.

Les confraries gremials, per la seva banda, eren agrupacions de gent que pertanyien a un mateix ofici i que també s'auxiliaven mútuament en cas de malaltia, mort, etc.

Entre la segona meitat del segle XIII i finals del segle XV, sobretot degut a l'important desenvolupament que es generà en les activitats urbanes amb el creixement dels oficis i del comerç, es va produir un enfortiment de la burgesia ciutadana. En aquest moment, es va portar a terme el pas de la caritat feta pels poderosos laics (inclòs el rei) i eclesiàstics (prelats i monestirs sobretot) a la realitzada de forma predominant per ciutadans, pels petits burgesos de les ciutats, vinculats a les activitats artesanals i al comerç, i enquadrats, en bona part, en confraries i gremis que cada vegada van arribar a tenir un paper més important com a organismes de previsió i d'ajuda mútua. D'aquesta manera, de la caritat desenvolupada sobretot en el medi rural, es passa a les entitats fonamentalment urbanes. Per tant, a partir del segle XIII, i de forma progressiva, en la fundació d'hospitals i d'altres institucions caritatives també hi van intervenir particulars laics, sobretot els petits burgesos de les ciutats.

Durant aquest període, les confraries medievals, ja presents en l'etapa anterior, a part de les finalitats purament pietoses (vetllar els malalts o morts, enterrar-los, celebrar misses, rendir culte al sant patró, etc.), augmentaren els seus objectius de previsió i d'assistència en cas de malaltia, accident, invalidesa, vellesa, manca de treball, etc. També podien rebre ajudes les vídues o els orfes dels membres de la confraria i, fins i tot, es donaven ajudes per a les dots per tal que les filles dels confreres més empobrits poguessin accedir al matrimoni.

La font principal de financiació dels hospitals i de les institucions afins provenia de la caritat. A més de la dotació inicial que havia de permetre la seva construcció, podien rebre, amb el pas del temps,

donacions consistents en terres, aliments, diners, llegats testamentaris i tota mena d'almoines. I encara molts hospitals gaudien de certs privilegis fiscals pel fet de dedicar-se a activitats caritatives.

Finalment, pel que fa a l'administració dels centres hospitalaris, també es va produir un procés secularitzador, passant de ser una administració predominantment religiosa a esdevenir mixta, amb elements laics i eclesiàstics. Tot i que, evidentment, la funció religiosa va continuar essent la predominant, i no solament durant l'Època Medieval, sinó també durant bona part de l'Antic Règim, almenys en la majoria dels hospitals més importants.

L'auxili dels pobres, i l'atenció als malalts pobres al seu interior, no es basaven només en el principi de la caritat cristiana seguint directrius religioses, sinó que es caracteritzaven també per una funció més de tipus social. Els hospitals també servien per controlar la misèria, per evitar o regular els possibles desordres socials que hi anaven associats. Per tant, no ens ha de sorprendre que, habitualment, els hospitals tinguessin jurisdicció sobre els vagabunds i mendicants, i que les societats de caritat i els serveis parroquials es dediquessin sovint a denunciar els individus considerats perillosos.

Així, doncs, l'auxili dels pobres durant l'Època Medieval s'ha d'entendre com una forma assistencial que, basada en principis cristians, gestionava la pobresa i la misèria, evitant o mitigant possibles desordres socials. No és que les institucions hospitalàries pretenguessin canviar la situació desesperada dels membres que acollien, sinó que simplement es dedicaven a mitigar els efectes socials perniciosos que es podien derivar del món de la misèria.

De fet, les funcions religioses i socials van predominar en les institucions hospitalàries no solament durant l'Època Medieval, sinó fins al segle XVIII. Però si durant el primer període hi van primar les consideracions religioses, durant l'Època Moderna, en canvi, hi van sobresortir les funcions socials. Durant aquest llarg període de temps, per tant, la medicina va tenir un paper molt secundari dins l'hospital, tal com queda ben clar en les següents afirmacions de G. Rosen:

«El hospital medieval en todas sus diversas formas era en esencia una institución eclesiástica cuya preocupación primordial no era la atención médica. Este tipo de institución fue reemplazado por otro tipo de hospital en el siglo XVI. Sus objetivos ya no eran religiosos sino primordialmente sociales. Para lograr esto, el hospital medieval en gran parte se secularizó; fue colocado bajo control gubernamental y la comunidad se hizo

responsable de sus actividades. Tanto en su organización como en su operación, sin embargo, el hospital moderno todavía conservaba algunas de las características de sus predecesores, siendo una de ellas que su función básica no era la atención médica. Esto es, que el objetivo fundamental del hospital tal como existió desde el siglo XVI hasta el XIX, no era sino la preservación del orden social al preocuparse por los enfermos y por los necesitados.»⁴⁵

En primer lloc, doncs, durant el període medieval, la medicina bàsicament només arribava a la major part de la població a través de l'anomenat auxili dels pobres i, per tant, la medicina com a servei no era independent, sinó que funcionava al mig d'altres tipus d'ajudes que s'oferien a la població necessitada (aliment, roba, vivenda, allotjament, etc.). En segon lloc, la medicina ocupava una posició molt limitada i rarament autònoma a l'interior mateix de la política dels auxilis.

Així, a tall de conclusió, podem afirmar que la medicina, durant l'Època Medieval, tenia molt poca incidència sobre la major part de la població. La salut dels individus no era considerada ni com una preocupació política fonamental ni com un problema social urgent. S'oferia asil i consol religiós als malalts i als moribunds pobres, però res més. Les malalties que patien els sectors socials més desafavorits no era una qüestió especialment problemàtica que exigís l'atenció col·lectiva.

Aquesta situació, però, va anar canviant a partir de finals del segle XV i principis del segle XVI i, paulatinament, i cada vegada amb més insistència, es començà a parlar de la necessitat d'evitar o curar les malalties dels pobres, insistència que ja no parerà de créixer fins que, al segle XIX, es tractarà d'una exigència ineludible. Aquesta mutació que possibilità l'aparició de la figura del malalt pobre va ser una conseqüència de les transformacions que es van donar a l'interior de l'àmbit de l'auxili dels pobres, transformacions que, alhora, van ser provocades per un canvi en la percepció de la pobresa.

---

⁴⁵ *Ibid.*, p. 349.

3.2 Canvis en la percepció de la pobresa

Entre finals del segle XV i principis del segle XVI es va produir, a tota l'Europa occidental, un canvi en la percepció de la pobresa que va tenir importants conseqüències a llarg termini, i no solament en relació a les tècniques d'assistència als necessitats, sinó també en molts altres àmbits. Per exemple, en relació al que ens interessa a nosaltres, veurem com va comportar canvis transcendents en la manera d'entendre els problemes relacionats amb la salut i la malaltia.

Fins ara hem pogut veure com la pobresa, durant l'Època Medieval, era una realitat quotidiana, en el sentit que afectava la major part de la població i, com a tal, l'existència de pobres no era vista com un problema que exigís solucions urgents, sinó més aviat com un fet natural, no discutit ni discutible. Això sí, per a aquest grup tan ampli i heterogeni de persones necessitades, s'havien erigit algunes mesures de caràcter assistencial a través de l'auxili dels pobres.

El que caracteritzava tant el concepte de pobresa com l'abast de l'assistència era el principi de la indeterminació. El pobre, fos quina fos la raó per la qual hagués arribat a aquesta situació, era atès des del valor religiós de la caritat cristiana, la qual no demanava explicacions ni justificacions, sinó que, en general, s'exercia de forma indiscriminada.

Per tant, si la pobresa despertava algun tipus de preocupació, aquesta era bàsicament moral: el pobre recordava als bons cristians el deure de la caritat. És a dir, que la pobresa era contemplada bàsicament des del punt de vista religiós: calia estar al costat dels necessitats i estar disposat a oferir algun tipus d'assistència material i, sobretot, espiritual.

Aquesta imatge de la pobresa es va començar a esquinçar entre finals de l'Època Medieval i principis de l'Època Moderna, en el mateix moment en què es van anar formant els estats moderns. El concepte de «pauperes», amb la seva ambigüitat característica, i l'àmbit de l'auxili dels pobres, que havia estat obert a tota classe de persones necessitades, ja no serviran per a les noves exigències relacionades amb el nou tipus de societat que s'està erigint.

Es fa predominant la percepció que el nombre de pobres ha augmentat espectacularment i que, cada vegada més, representen una amenaça social, ja que poden crear tota mena de desordres. D'aquesta manera, la pobresa començarà a ser contemplada no solament des dels principis de la moral cristiana, sinó també, i sobretot, com a font de tota mena de problemes: socials, polítics, econòmics, sanitaris, etc.

Immediatament, des de diversos sectors, es planteja el fet que cal prendre mesures urgents per posar ordre en el món de la misèria. Així, la pobresa anirà perdent la seva naturalitat anterior per obrir pas a una nova sensibilitat preocupada per la seva existència.

En aquest context, apareixen dures crítiques contra la pràctica de les organitzacions caritatives dedicades a l'auxili dels pobres, i a les quals ens hem referit en l'apartat anterior. L'argument principal d'aquests atacs consisteix a afirmar que, aquest tipus d'institucions, que movien sumes importants pel seu finançament, es limitaven a mantenir els pobres, fomentant d'aquesta manera l'ociositat i evitant, indirectament, que importants sectors de la població entressin dins els circuits de producció de riquesa.

El pobre que sobrevivia gràcies a les almoines i els serveis caritatius, segons aquest punt de vista, era un individu improductiu, que en tenir els mitjans de subsistència més o menys garantits per les ajudes que rebia, no feia cap esforç per entrar en la xarxa laboral. Era un individu inútil, ja que no col·laborava en l'increment de la riquesa estatal a través del seu propi treball, però, a més, era una càrrega social pel fet de generar despeses que no eren retribuïdes.

Aleshores, es va considerar que l'auxili dels pobres, basat en la caritat cristiana, no servia per disminuir el contingent de pobres i, a més, alimentava actituds improductives, parasitàries, gens útils per a les necessitats dels emergents estats moderns. Així, s'inaugurà una nova anàlisi de la pobresa que introduí una sospita formulada de forma repetitiva al llarg de tot aquest període: no tots els pobres tenen la mateixa condició, no tots són dignes de ser atesos pels sistemes d'assistència caritativa. Hi ha un nombre important de persones vagabundes que, aprofitant-se de la caritat cristiana, porten una vida ociosa i improductiva. L'ociositat haurà de ser perseguida i caldrà prendre mesures urgents que impulsin la integració de la massa de vagabunds improductius a la xarxa laboral. Per primera vegada, doncs, el món de la misèria és contemplat des de perspectives polític-econòmiques, sense que això impliqui, és clar, que es deixin totalment de banda les consideracions religioses.

Així, lentament, es va anar passant del misticisme que en certa manera envoltava la figura del pobre durant l'Època Medieval a la condemna dels miserables ociosos i a la sacralització del treball. Va néixer una nova exigència que es convertí en una obsessió, ja que des d'àmbits molt diversos s'hi va insistir una vegada i una altra sense parar: la integració del pobre ocios i vagabund a l'àmbit laboral. Tot allò que vagi en contra de la productivitat anirà carregat de connotacions negatives i es potenciarà una

nova valoració dels individus, l'existència dels quals es començarà a mesurar a partir d'ara, i de forma creixent, per la seva relació amb el treball.

Per entendre el sentit general d'aquest canvi en la percepció de la pobresa, que es va donar a tot Europa a principis de l'Època Moderna, són significatives les següents paraules de López Piñero, ja que sintetitzen de forma clara els temes principals d'aquesta qüestió:

«Durante la Baja Edad Media, la pobreza había tenido una valoración positiva fundamentada principalmente en la caridad como noción cristiana central de las relaciones humanas, así como en el ascetismo basado en ella. La pobreza escogida fue un elemento básico de las reglas de las órdenes mendicantes como medio para acercarse a Jesucristo, con el que se identificaban los pobres. La obligada, si era asumida con resignación, era considerada asimismo una condición propicia para alcanzar la salvación eterna. Los pobres eran concebidos como intercesores privilegiados ante Dios y su asistencia, como expresión social de la caridad. Conviene no olvidar que otro tanto sucedía con la enfermedad, que era estimada como situación propicia para purgar las propias culpas y alcanzar merecimientos ante Dios, mientras que la asistencia a los enfermos constituía una manifestación colectiva de la caridad inseparable de la atención a los pobres.

El cambio que se produjo a lo largo del siglo XVI hasta llegar a una valoración negativa de la pobreza fue resultado, en primer lugar, de la transformación de las estructuras socioeconómicas. El crecimiento demográfico, asociado a modificaciones en la producción agraria y a la aparición de una economía precapitalista preindustrial, condujo a un gran aumento de miserables en toda Europa. Las masas de desheredados plantearon graves problemas y fueron, en especial, asociadas a las revueltas políticas y sociales, e incluso como fuente potencial de agentes de las potencias enemigas. (...)

Otro factor que pesó negativamente en la nueva estimación de la pobreza fue la exaltación del trabajo por parte de los humanistas, que en este punto se limitaron a elaborar uno de los valores centrales de los estratos preburgueses urbanos. Como es sabido, dicha exaltación

fue desarrollada por el pensamiento protestante, sobre todo el calvinista, que la convirtió en un criterio religioso básico.»⁴⁶

Així, la caritat cristiana, com a forma primordial d'assistència a un grup heterogeni i nombrós de la societat, catalogat amb el terme general de «pobres», ja no resultava adient per a les noves condicions socials que s'anaven creant al voltant de l'estat modern. No es rebutjarà la caritat de forma categòrica en tots els casos, sinó només en aquells en què aquesta provoca l'associació de pobresa i ociositat, és a dir, quan la caritat afavoreix que els individus capaços de treballar i de ser productors de riquesa, degut a la comoditat de l'assistència, esdevinguin una càrrega improductiva que no s'integra a la xarxa laboral.

Aquest canvi en la percepció de la pobresa es va donar, en general, a tots els països de l'Europa occidental. Certament, però, en les zones sota la influència del protestantisme totes aquestes idees van adoptar una forma molt més agressiva degut al fet que l'exaltació del treball com a valor religiós bàsic va ser àmpliament desenvolupada i reforçada pel pensament de la Reforma, sobretot pel calvinista.⁴⁷ Es considerà, per exemple, que el treball constant i metòdic conduïa a l'èxit i que aquest, per la seva banda, podia ser contemplat, des del punt de vista teològic, com un signe que indicava la possibilitat de salvació. Vist així, la pobresa podia ser interpretada com un vici condemnable èticament, deguda bàsicament a la manca de força moral i de treball sistemàtic. Per altra banda, quan l'accent es posa més en la fe que en les obres, la caritat perd bona part de la seva antiga funció.

En línies generals, però, en les àrees catòliques es va produir el mateix canvi en la percepció de la pobresa i en la nova valoració del treball. A partir de les directrius que van sorgir del Concili de Trento (1545-1563), en la darrera sessió del qual es va debatre àmpliament el tema de la pobresa, en els països sota la influència del catolicisme es va seguir el mateix procés que en els països del nord d'Europa.

L'argument que més es va utilitzar en els països d'influència catòlica, que pel fet de continuar posant l'accent en la importància de les bones obres no podien rebutjar de forma general la pràctica de la caritat, va ser el de la separació entre el «pobre autèntic» i el «pobre fingit». En el primer cas, es considerà que el pobre que no podia treballar —degut al fet de tenir algun tipus de problema físic o per haver caigut en desgràcia per raons alienes a la seva voluntat—, era, malgrat tot, un individu submís, que

---

⁴⁶ J. M^a. López Piñero, *Los orígenes en España de los estudios sobre la salud pública*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1989, pp. 34-35.

⁴⁷ Cf., per exemple, l'obra ja clàssica de M. Weber, *L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme*, Edicions 62, Barcelona, 1984.

respectava les jerarquies socials i que complia escrupolosament amb els seus deures cristians. Per aquest grup d'individus la caritat pública o privada continuarà essent tolerada i practicada, tot i que es demanarà una racionalització de l'assistència que fins aleshores no havia estat prou eficient. Però, en el segon cas, es va creure que el pobre no feia res més que simular tota mena de malalties i que portava una vida que atemptava contra l'ordre establert i contra els principis bàsics de la moralitat. En relació al pobre ociós que viu fraudulentament de les institucions caritatives, es demanarà de forma insistent, des de diversos àmbits, que les autoritats prenguin mesures dràstiques i, en un altre tipus de «caça de bruixes», aquest serà perseguit i sotmès obligatòriament al treball.

Un cop feta aquesta distinció entre el pobre autèntic i el pobre fingit, que de fet trencava amb la indiferenciació que havia predominat en la visió medieval de la misèria, el que es va proposar en la majoria d'escrits que van tractar aquesta temàtica va ser prohibir a tothom la lliure mendicitat i autoritzar el tancament dels pobres, que fins aleshores circulaven lliurement pels carrers demanant almoïna, en establiments especials per comprovar el seu grau de fingiment i poder obligar els pobres fingits a buscar una feina digna i deixar enrere la seva vida ociosa i plena de vicis indignes.

A Espanya, aquest canvi en la percepció de la pobresa es pot dir que va quedar fixat en el famós tractat de J. L. Vives, *De subventionem pauperum* (1526), obra dedicada als cònsuls i al senat de Bruges, una de les ciutats més desenvolupades econòmicament d'aquell moment. Aquest text va tenir una gran influència ja que va ser un punt de referència constant per als tractadistes espanyols que posteriorment s'ocuparen del tema.

Vives és considerat el primer autor que tracta el problema dels pobres desmarcant-se de la concepció tradicional de la caritat, ja que en els seus plantejaments hi trobem, en primer lloc, la distinció entre els pobres autèntics i els pobres falsos, divisió que indica l'esmicolament del concepte general de pobresa que hi havia hagut durant l'Època Medieval. En segon lloc, Vives proclama la necessitat de controlar la mendicitat a través de l'establiment d'una mena de cens dels pobres que oferixi informació sobre la seva situació, obrint així la possibilitat de reprimir els falsos pobres i, alhora, poder racionalitzar l'assistència que rebin els pobres autèntics. I, en tercer lloc, Vives està a favor de la secularització de la beneficiència, ja que considera que són les autoritats civils les que haurien de protagonitzar tot aquest procés per posar ordre en el món del pauperisme. Certament, les idees de Vives van obrir el camí cap a un nou tipus d'anàlisi, ara molt més utilitarista, de la misèria.

En aquesta obra, Vives distingeix tres tipus de pobres: els que no tenen un domicili fix i es dediquen a demamar almoïna pels carrers, els que viuen a casa seva i els que estan en els hospitals. En tots tres casos, demana que siguin censats, que s'esbrinin el seu nom, les seves dades personals, el seu estil de vida, les causes de la seva misèria, etc. Per tant, en primer lloc, una exigència d'informació inseparable de la necessitat de control de la mendicitat. Els responsables d'aquest control han de ser, tal com hem indicat, les autoritats municipals.

En relació als pobres que estan en els hospitals recomana el següent:

«Doy el nombre de hospitales a aquellas instituciones donde los enfermos son mantenidos y curados, donde se sustenta un cierto número de necesitados; donde se educan los niños y las niñas, donde se crían los hijos de nadie, donde se encierran los locos y donde los ciegos pasan la vida. Sepan los regidores de la ciudad que todos estos cuidados son de su incumbencia. (...) Visite, pues, e inspeccione cada uno de estos establecimientos una comisión de dos regidores, acompañados de un escribano, tomen nota de las rentas y del numerario, registren los nombres de los asilados que sostiene el establecimiento y los motivos por que ingresó cada uno de ellos, y eleven esta relación a los burgomaestres y al pleno consistorial.»⁴⁸

Pel que fa als pobres que tenen un domicili fix i pels sense llar estableix mesures molt semblants:

«Los que padecen en su casa los agobios de la pobreza sean también anotados con sus hijos respectivos por dos diputados en cada parroquia, especificando sus necesidades, su anterior manera de vivir, y por qué contingencias vinieron a ser pobres. Esta averiguación resultará fácil por los informes que suministren los vecinos, qué género de hombres sean y de qué vida y costumbres. No se admita de un pobre el testimonio de pobreza de otro pobre, pues la envidia no huelga; sean enterados de ello los burgomaestres y el gobierno. Si hubiere algunos que hayan caído de repente en alguna desgracia, signifiquenlo al

---

⁴⁸ J. L. Vives, *Del socorro de los pobres*, 1526, dins *Obras Completas*, Generalitat Valenciana/Consell Valencià de Cultura, València, 1992, vol. I, pp. 1.392-1.393.

Senado por medio de alguno de sus miembros y provéase en ello según su cualidad y condición.

Los mendigos vagos sin domicilio fijo, que gozan de salud, declaren su nombre delante del pleno del consistorio y la causa por que mendigan, en algún local abierto o en un espacio libre, porque aquella chusma infecta no ponga sus pies en el palacio consistorial; y los mendigos enfermos hagan lo mismo en presencia de dos o de cuatro regidores asesorados por un médico, por ahorrar tal vista a los ojos del consistorio, y exíjase de ellos quien testifique y abone su manera de vivir.»⁴⁹

Els encarregats municipals de tota aquesta indagació sobre les diverses categories i característiques de la misèria tindran permís per utilitzar la repressió si alguna persona es nega a facilitar la informació requerida:

«A los que eligiere la corporación consistorial para el examen y ejecución de todos estos extremos, dénselos amplios poderes para obligar, compeler y aun encarcelar, a fin de que la corporación en pleno entienda en los que no obedecieren.»⁵⁰

Amb aquestes paraules queda ben clar que la pobresa va deixant de ser una realitat indeterminada formada per rostres desconeguts i sense interès. O, dit d'una altra manera, ara ja no n'hi prou amb ser pobre per rebre assistència, sinó que es pretén engrunar tota la variada tipologia de la misèria perquè amb la nova sensibilitat no tots els pobres poden ser considerats de la mateixa manera: hi ha pobres autèntics que han caigut en desgràcia per causes alienes a la seva voluntat (com ara els malalts pobres o els impeditos, les vídues, els orfes, etc.), però també hi ha pobres que porten una vida de vagabunds ociosos i que es neguen a integrar-se dins l'ordre establert. Per a cada categoria de pobres la resposta pública hauria de ser diferent: assistència per als pobres autèntics, però control estricte sobre els pobres fingits prenent mesures per obligar-los a treballar i a ser productius.

D'altra banda, en aquesta obra Vives mostra que la pobresa deixa de ser únicament una preocupació religiosa —recordem que durant el període medieval la seva presència s'havia arribat a

---

⁴⁹ *Ibid.*, p. 1.393.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 1.393.

considerar d'una certa utilitat perquè despertava la caritat del bon cristià— per obrir pas a tota una sèrie de consideracions polítiques i econòmiques. Segons Vives, si la pobresa ha de ser controlada és, bàsicament, per tres motius: perquè pot comportar perills socials, sanitaris i morals. Respecte als perills socials afirma el següent:

«Así tampoco en la República las clases humildes no se descuidan sin peligro de los poderosos; pues aquellos estrechados por la necesidad, en parte hurtan (el juez no se digna poner la atención en ello; pero esto es cosa de poco momento); tienen envidia de los ricos; se indignan y se irritan que a aquéllos les sobre para mantener bufones, perros, coimas, mulas, caballos, elefantes y que ellos no tengan cosa que dar a sus pequeños hijos, que padecen hambre; que aquéllos abusen soberbia e insolentemente de unas riquezas que les sustraen a ellos y a otros semejantes. No es fácil imaginar cuántas guerras civiles han promovido en las naciones todas estas quejas; enardecidas por ellas las multitudes, rebosantes de odio sombrío, antes que nadie descargan y ejecutan su furia en las clases ricas.»⁵¹

I en relació als perills sanitaris associats a la pobresa realitza aquest tipus de consideracions:

«Allégase a los daños insinuados, el peligro común del contagio de las enfermedades. ¿Cuántas veces vemos que un solo individuo introdujo en la ciudad una cruel y grande dolencia que ocasionó la muerte de muchos, como peste, morbo gálico y otras epidemias semejantes? ¿Y qué es esto de que, cuando en un templo se celebra una fiesta solemne y concurridísima, se tenga que entrar, forzosamente, en el sagrado edificio por en medio de dos filas o escuadrones de enfermedades, tumores podridos, llagas y otros males cuyo solo nombre no se puede sufrir, y que éste sea el único camino por donde han de pasar los niños, doncellas, ancianos y mujeres encinta? ¿Pensáis que todos son tan de hierro que no les impresione semejante vista, con el cuerpo en ayunas, y señaladamente cuando estas úlceras no sólo se meten en los ojos, sino que las acercan al olfato, a la boca, a las manos y

---

⁵¹ *Ibid.*, pp. 1.389-1.390.

al cuerpo de los que van pasando? ¡Tan descocado es el pordiosero! Omito decir que los hay que se confunden con la multitud, los cuales hace un momento que se separaron de la cabecera de un apestado que acaba de morir.

No son estas cosas para descuidadas de los administradores de la ciudad, así para remedio de las enfermedades como para atajar su propagación.»⁵²

Respecte als perills morals relacionats amb el món de la misèria, Vives estableix les següents afirmacions:

«Fuera de que no es propio de un magistrado sabio y celoso del bien público dejar que una parte tan grande de la ciudad sea no sólo inútil, sino perniciosa a sí y a los otros, porque cerradas la bondad y las manos de muchos, no teniendo los necesitados con qué sustentarse, vense forzados los unos a ejercer el latrocinio en poblados y en caminos; los otros hurtan escondidamente; las mujeres que son de buena edad, desechada la vergüenza, no pueden retener la castidad, vendiéndola en todas partes, y no hay quien las saque del cenegal en que atollaron; las viejas se consagran al celestineo y a la hechicería que acompaña al celestineo; los hijos de los necesitados reciben una pésima crianza; ellos, con sus críos echados delante de las iglesias o vagabundeando y pordioseando en todos los sitios, ni asisten a los divinos oficios, ni oyen la palabra de Dios, ni es fácil averiguar en qué ley o religión vivan, ni lo que sientan en lo que toca a la fe y a las costumbres.»⁵³

Però, després de demanar un control municipal exhaustiu dels pobres de cada població, establint una mena d'empadronament de la misèria i un recull d'informació sobre les seves característiques, Vives recomanarà l'aplicació al treball per a tots aquests individus. Cal buscar ocupacions per a tots aquells pobres que no tinguin cap incapacitat que els impedeixi treballar. Fins i tot per a la gent gran i per als pobres que només tenen malalties lleus, es poden trobar feines que s'adeqüin a les seves peculiaritats.

Però per tal de poder distingir entre els pobres autèntics i els pobres fingits, Vives reclama la presència del metge:

---

⁵² *Ibid.*, p. 1.390.

⁵³ *Ibid.*, pp. 1.390-1.391.

«Se ha de tener consideración con la edad y el posible quebranto de la salud, pero con la precaución de que no nos engañen con ficción o pretexto de algún achaque, lo que acontece no raras veces. Para soslayar esta simulación se recurrirá al dictamen de los médicos; y el que engañase sea castigado.»⁵⁴

Aquest projecte dibuixat per Vives, degut a la novetat dels seus plantejaments, va despertar una forta i coneguda polèmica entre partidaris i detractors. Però, de fet, les seves idees reflectien el que des de feia un cert temps s'estava indicant a través de la legislació. Les mesures legislatives per posar ordre i controlar la mendicitat, que van ser tan abundants durant tot el segle XVI, ja estaven presents anteriorment. A Espanya, durant el segle XIII, ja es poden trobar les primeres lleis sobre la pobresa. Per exemple, Alfons X ja havia ordenat que el peó vagabund i sense feina, després d'haver estat una primera vegada obligat a treballar, pogués ser condemnat a la forca si no canviava la seva actitud.

Aquest tipus de legislació es desenvolupà amb força durant el segle XIV, sobretot després dels estralls de la pesta negra que afectà tot Europa produint uns nivells altíssims de mortalitat. L'existència d'epidèmies tendia a reforçar el control sobre el món de la misèria perquè la forma de vida dels pobres es considerava que era una font important de contagi. Les Corts de 1351, per exemple, van dictar una sèrie de disposicions que regulaven els sous dels diferents oficis i es multava aquells que paguessin més d'allò que oficialment s'havia estipulat. Com es pot veure, l'objectiu d'aquest tipus de lleis era molt clar: es tractava de fixar els treballadors al seu lloc, convertint el seu treball en obligatori i no deixant lloc per a la insubmissió, impedit, fins a on fos possible, que les actituds de rebuig poguessin fructificar. D'aquesta manera, el que no compleixi la seva obligació de treballar serà expulsat, reprimint o esdevindrà un delinqüent al marge de la llei. Aquest tipus de disposicions es van repetir, de forma similar, en les lleis posteriors promulgades durant els regnats d'Enric II i els seus successors.

Ara bé, va ser durant l'Espanya dels Àustria quan la legislació sobre la pobresa va ser més abundant, sobretot durant el segle XVI. Les Corts de Valladolid de 1518 i 1523 sol·licitaren que els pobres no poguessin pidolar lliurement pel regne, sinó només en els seus llocs d'origen; petició que va ser acceptada i feta complir per Carles I. El pas següent es va donar en les Corts de Toledo de 1525, quan

---

⁵⁴ *Ibid.*, p. 1.394.

es va demanar al rei que posés els mitjans necessaris per tal que cap pobre pogués mendicar sense una cèdula que l'habilités per fer-ho, petició que també va ser acceptada pel monarca.

Però com era habitual durant tot aquest període, una cosa era promulgar la llei i l'altra que es posés efectivament en pràctica. Per això no ha de resultar estrany que de nou les Corts de Madrid de 1528 i les de 1534 tornessin a plantejar el mateix tema, denunciant alhora que les ordenances ja establertes per controlar la mendicitat no es complien.

L'ordenança de 1540 de Carles I, que va tenir una evident influència del projecte de Vives abans analitzat, i que completava mesures ja preses anys abans, prohibia la mendicitat pública a tots aquells que no tinguessin una certificació de pobresa, certificació que no es podia rebre sense un examen previ i sempre que el sol·licitant hagués complert amb el deure cristià de la confessió. Aquesta certificació l'havia de donar el rector o el diputat corresponent i, un cop obtinguda, el pobre només podia demanar almoïna en el seu lloc d'origen.

Aquesta ordre va donar lloc a la coneguda polèmica entre el dominic fra Domingo de Soto i el benedictí fra Juan de Robles. Soto, en la seva obra *Deliberación en la causa de los pobres* (1545), contestà les opinions de Vives i l'esperit que, sota la seva influència, regia aquesta llei, argumentant a favor de la llibertat dels pobres per demanar almoïna on vulguessin i a favor de la llibertat dels bons cristians disposats a fer caritat. És a dir, es va oposar a les propostes de Vives partint d'una defensa de la caritat tradicional i dels seus fonaments. En el mateix any, Juan de Robles, en la seva obra *De la orden que en algunos pueblos de España se ha puesto en la limosna para remedio de los verdaderos pobres*, contestà l'escrit de Soto afirmant que la justícia social havia de predominar sobre la misericòrdia. És a dir, Robles enfocà la qüestió de la pobresa com un problema social, polític i econòmic i es basà en la idea de l'obligatorietat del treball.

Però les Corts es van seguir plantejant amb insistència el tema dels pobres i el de l'excessiva proliferació de la mendicitat ociosa i de la vagabunderia. Així, en les Corts de Valladolid es va sol·licitar en diverses ocasions, entre 1548 i 1552, que els vagabunds ociosos fossin obligats a treballar. I les Corts de 1555, també celebrades a Valladolid, van demanar que en cada vila i ciutat del regne hi hagués un «pare de pobres» encarregat de buscar auxili i treball per als captaires.

De nou, el 1562, el poder reial va establir que només podien demanar almoïna els autèntics pobres, sempre i quan ho fessin en el seu lloc d'origen o residència i tinguessin la llicència oportuna.

Aquesta llicència constava d'una cèdula que donava el rector de la parròquia a la qual pertanyia el pobre i d'un permís atorgat per la justícia local. Aquests documents només es concedien després d'una investigació que havia de servir per veure si el sol·licitant tenia o no absoluta necessitat de demanar almoïna i després d'haver comprovat que formava part de l'església catòlica romana.

Aquesta normativa es va tornar a recordar, ampliant-la, en la pragmàtica donada per Felip II el 1565: «Nueva orden para el recogimiento de los pobres y socorro de los verdaderos», que venia a modificar l'ordre de 1540 en el sentit que es tornava a autoritzar la mendicitat, tot i que amb caràcter restrictiu i controlada pels poders públics. Però, tot i que la pragmàtica amenaçava amb castigar els infractors, és a dir, els que demanaven almoïna sense llicència, a la pràctica les coses no van canviar gaire.

Dins aquest context, en la segona meitat del segle XVI cal destacar dues figures que van seguir la línia oberta per Vives en relació als projectes de control de la pobresa vagabunda. Ens referim al canonge Miquel de Giginta i al metge de galeres C. Pérez de Herrera.⁵⁵ Els seus escrits també van tenir influència sobre la legislació promulgada al voltant d'aquesta temàtica.

Giginta publicà, entre 1579 i 1587, una sèrie d'obres sobre el tema de l'assistència als indigents i els dirigí a altes personalitats de Castella i Portugal. Els seus escrits van ser àmpliament difosos i debatus per les Corts de Castella entre 1576 i 1588 i, en diverses ocasions, es va demanar al rei que es possessin en pràctica les seves recomanacions.

Seguint les idees predominats en l'època, en el seu *Tratado del remedio de pobres* (Coïmbra, 1579), Giginta va voler posar ordre en el món de la misèria a través de la prohibició de la lliure mendicitat i del tancament dels pobres en el que ell anomenava «Cases de Misericòrdia», on els seus residents serien obligats a treballar en manufactures de llana, seda, espart o qualsevol altra cosa segons el lloc i la temporada i en funció de les possibilitats de cadascú. Segons Giginta, només estarien autoritzats a demanar almoïna els pobres residents a les Cases de Misericòrdia que haguessin rebut el permís corresponent. D'aquesta manera, els indigents es veurien obligats o bé a sotmetre's a la disciplina del treball imperant en aquests centres o a abandonar el seu antic sistema de vida ociosa i a buscar-se ells mateixos, pel seu compte, formes de subsistència dignes.

---

⁵⁵ Cf. M. Cavillac, «La reforma de la beneficiència en la España del siglo XVI: la obra de Miguel de Giginta», dins *Estudios de historia social*, números 10-11, Madrid, 1979 i la introducció del mateix autor a l'obra de C. Pérez de Herrera, *Amparo de pobres*, Espasa-Calpe, Madrid, 1975.

En vida de Giginta, es van crear diverses Cases de Misericòrdia en algunes ciutats com Toledo, Madrid, Granada i Barcelona, després de la intensa promoció que va realitzar i que el va portar des de Madrid a Lisboa i de Coïmbra a Perpinyà.

Un altre dels escrits que millor reflecteix el canvi de mentalitat de l'època pel que fa a la pobresa i a l'ociositat és l'obra del metge de galeres C. Pérez de Herrera: *Discursos del amparo de los legítimos pobres y reducción de los fingidos; y de la fundación y principio de los Albergues destos Reynos, y amparo de la milicia dellos* (Madrid, 1598). Aquest autor va ser el primer laic que tractà el tema de l'auxili dels pobres amb criteris bàsicament polítics i econòmics.

Per justificar el control i el tancament dels indigents també va utilitzar l'argument de la necessitat d'establir la separació entre el pobre vagabund, irreligiós, però útil, i el que no pot treballar per estar discapacitat o per altres raons, però que compleix escrupolosament amb els seus deures cristians i respecta l'ordre establert. Per tal de poder fer la diferenciació entre les dues tipologies de pobres, proposà que, en tots els nuclis importants de població, es creessin unes institucions especials que va anomenar «Albergs de pobres». En aquests establiments, els pobres haurien de passar una revisió, feta per un metge o un cirurgià, que determinaria si els seus mals eren o no autèntics. I als veritables pobres se'ls donaria permís perquè cada matí poguessin sortir a demanar almoïna, portant una insígnia al coll que determinaria la seva condició; al capvespre, però, estarien obligats a retornar a l'Alberg. D'aquesta manera, pensava que els efectes dissuasius serien immediats, ja que els pobres que fingien discapacitats, si no volien perdre la seva estimada llibertat, tornarien als seus respectius oficis o es buscarien la vida com a servents o s'allistarien a l'exèrcit. I, d'entre els tancats, s'agafarien:

«los más sanos y menos impedidos, para algunos ministerios, ganando sus jornales, trabajando por la manera que sus inutilidades les permitieren.»⁵⁶

Les cases de treball per a mendicants i ociosos havien de ser, en termes ideals, el model d'una societat on tots haurien d'estar ocupats en activitats productives, com si es tractés d'un buc o d'un formiguer, dos dels exemples del món animal més utilitzats en aquesta època. En darrer terme, l'objectiu que perseguia Pérez de Herrera, juntament amb la resta de tractadistes que anaven en la mateixa línia, era

---

⁵⁶ C. Pérez de Herrera, *Discursos del amparo de los legítimos pobres y reducción de los fingidos; y de la fundación y principio de los Albergues destos Reynos, y amparo de la milicia dellos*, 1598, Espasa-Calpe, Madrid, 1975, p. 58.

arribar a disciplinar un grup important de població, ex-camperols en la seva majoria, i obligar-los a acceptar la seva condició d'assalariats. Aquest tipus d'escrits semblen buscar la manera de poder transformar els comportaments econòmics de bona part de la població impulsant una valoració positiva del treball manual.

Les idees de Pérez de Herrera també van tenir algun ressò en la pràctica, ja que de fet va ser el cap de l'intent de reforma assistencial de finals del segle XVI. Al 1592 va anar a Madrid, on per mandat reial de Felip II, es va posar al capdavant de l'execució d'una ambiciosa reforma assistencial. Fruit de la mateixa va ser la fundació del «Hospitium pauperum» de Madrid (1596), així com que s'iniciés la construcció d'altres Albergos per a pobres a Sevilla, Valladolid i Toledo. No obstant això, la mort de Felip II frustrà la reforma —una reforma que també pretenia la «reducció d'hospitals», és a dir, la unificació de tots els d'una localitat en una sola institució, per tal de superar el caos econòmic i la ineficàcia assistencial que implicava la multiplicitat de fundacions caritatives—, tot i que Pérez de Herrera arribà a ser nomenat «protector y procurador general de los pobres y albergues destos reinos» per Felip III.

Sens dubte, en aquest tipus d'escrits sobre la pobresa, s'hi veu clarament la intenció d'influir en els hàbits de la població, almenys de la població pobre, que en aquells moments abraça la majoria de la gent. Els projectes de control i de tancament de la pobresa de Vives, Giginta i Pérez de Herrera, juntament amb l'abundant legislació sobre el tema, reflecteixen un seriós intent de transformar els comportaments econòmics dels individus per tal d'anar amotllant la seva forma de vida a les exigències d'un nou sistema econòmic i social que, lentament, anava esmicolant el règim feudal.

Amb els inicis dels estats moderns, neix un nou interès per la població per part dels poders públics. Hi ha la voluntat de convertir en productius tots els elements de la societat, obligant a treballar tots aquells que estiguessin en condicions per fer-ho, evitant així les grans despeses econòmiques que representaven els pobres ociosos que vivien fraudulentament dels sistemes d'assistència. Així, el món de la misèria deixa de ser contemplat només des dels principis de la caritat cristiana i s'introdueixen les consideracions político-econòmiques. Els poders públics estaran interessats en la secularització de la beneficiència per poder així tenir un control sobre el món de la misèria, és a dir, sobre la major part de la població.

Hi ha diverses raons que expliquen el perquè en aquest període la població és contemplada amb uns nous ulls i comença a ser un objecte d'interès per als poders públics. Un dels factors clau s'ha de

buscar en el pensament econòmic que s'estava instaurant en aquell moment. Les idees mercantilistes que van predominar a Europa des del segle XV fins al segle XVIII afirmaven que un dels criteris més importants per valorar la riquesa d'un estat residia sobretot en el nombre dels seus súbdits. Un estat era més ric quan més població tenia i s'entén, és clar, que havia de ser una població productiva, no ociosa.

Un altre aspecte que també va tenir una gran influència en aquest sentit, va ser la revolució militar, de caràcter tècnic, que va tenir lloc durant el Renaixement, ja que va contribuir a despertar l'interès per les poblacions. A partir d'aquest moment la força dels exèrcits, degut als canvis que s'hi van introduir, es basarà no tant en el valor dels soldats, com en la qualitat de les armes i en el nombre d'homes de què es disposa.⁵⁷

Els projectes de control i de tancament de la pobresa que acabem d'analitzar, mostren el mateix canvi en la percepció de la pobresa que s'estava donant en els altres països de l'Europa occidental en els inicis de l'Època Moderna. Tant a Espanya com a la resta d'Europa, a part de la crítica dels sistemes tradicionals d'auxili dels pobres, es proposà el tancament de la pobresa en establiments especials on es pretenia ensenyar la disciplina del treball a tots aquells que rebutjaven entrar dins la xarxa productiva.

A meitats del segle XVII, en la majoria de països europeus, ja trobem tot un conjunt d'institucions dedicades a tancar la pobresa vagabunda que el que pretenien era transformar la conducta ociosa dels interns a través de la submissió a la disciplina del treball regular. En aquest sentit, a França es van crear els *Hôpitaux Généraux*; a Anglaterra les *Houses of Correction* (que després es van anomenar *Workhouses*); a Holanda s'establiren els *Ras-puis*; a les ciutats alemanyes se'ls va anomenar *Zuchthäusern*; a Roma es van construir els Hospicis, etc.

A Espanya, però, els projectes d'aprofitament de la mà d'obra ociosa, durant aquest període, van tenir poca incidència a la pràctica i es va haver d'esperar a la política il·lustrada del segle XVIII per a la seva plena materialització. Tot i això, en l'Espanya dels segles XVI i XVII ja hi trobem algunes realitzacions:

1) Tal com hem indicat, es van construir alguns Albergs i Cases de Misericòrdia que seguien les directrius de Vives, Giginta i Pérez de Herrera.

---

⁵⁷ Per a un estudi sobre les relacions entre l'estat modern, el desenvolupament de la ciència, la guerra i la formació de grans exèrcits cf. A. Campillo, *La fuerza de la razón. (Guerra, Estado y ciencia en los tratados militares del Renacimiento, de Maquiavelo a Galileo)*, Universidad de Murcia, Murcia, 1987, pp. 275-296.

2) Fins i tot es van crear uns establiments especialment pensats per a castigar la dona vagabunda i delinqüent. La promotora d'aquesta mena de presons per a dones, que van portar el nom de Galeres, va ser la mare Magdalena de San Gerónimo, la qual va publicar un breu tractat on es recollien els arguments que justificaven la creació d'aquests centres: *Razón y forma de la Galera y Casa Real que el rey nuestro señor manda hacer en estos Reynos para castigo de las mujeres vagantes y ladronas, alcahuetas, hechiceras y otras semejantes* (Salamanca, 1608). El que es pretenia era corregir la naturalesa viciada de la dona delinqüent o simplement d'aquella que no s'ajustava al model de dona potenciat a partir del Concili de Trento. Segons les indicacions de la mare Magdalena, les Galeres havien d'estar en edificis tancats a l'exterior i el seu espai interior havia d'incloure un dormitori comú, una capella i una presó secreta per castigar les internes més díscles. Quan les dones de mala vida entressin en l'establiment, en primer lloc, s'havien de desprendre de totes les característiques externes que definien la seva personalitat i, per l'acció combinada de l'aplicació al treball, juntament amb les ensenyances religioses i la submissió a les riguroses normes de la institució, s'havia d'aconseguir transformar-les en dones virtuoses que acceptessin els dos únics camis reservats per al sexe femení: ser una perfecta casada o posar-se a servir.⁵⁸

3) Aquest canvi en la percepció de la pobresa també va tenir la seva incidència en l'àmbit de la penalitat. Certament, en el dret penal de l'Antic Règim hi predominaren les penes i els càstigs corporals. Però en el moment en què l'estat va tenir necessitat de mà d'obra perquè havia de cobrir destins als quals era molt difícil trobar homes lliures que estiguessin disposats a fer certes feines a canvi d'un sou —per exemple en les tasques més penoses de l'exèrcit, de la marina o en les obres públiques—, es va adonar que un home alesiat no tenia cap utilitat, sinó que, al contrari, es convertia en una càrrega. Aleshores, els governants van manar permutar càstigs físics a canvi d'enviar els penats a realitzar unes determinades tasques. Entre els delinqüents aprofitats com a mà d'obra rendible, hi havia pobres ociosos i vagabunds que les lleis havien convertit en individus que vivien al marge de la legalitat. Per tant, el que queda clar és que un dels motius de la lenta desaparició dels càstigs físics, que no va culminar fins al segle XIX, va

---

⁵⁸ Les dones tenien un estatut social i moral especial, que les equiparava als menors d'edat. La dona és impulsiva, corromp els homes i, per tant, necessita de tutela i de reforma moral. És curiós com aquest estatut que deixa la dona en condicions d'inferioritat respecte als homes, sovint, en els textos de l'època també es fa servir pel govern dels indígenes d'Amèrica. De fet, molts cronistes associen l'estatut dels indis amb el de les dones. Cf., per exemple, T. Todorov, *La conquista de América. La cuestión del otro*, Siglo XXI, Mèxic, 1987.

ser la creixent necessitat d'homes per part de l'estat. Seguint les idees mercantilistes, l'estat veu en els pobres vagabunds o en els delinqüents una possible font de riquesa, una mà d'obra que, si s'utilitzés convenientment, podria augmentar espectacularment la força, el poder i la riquesa estatals.

Així, resulta comprensible que durant l'Antic Règim hi haguessin dues imatges predominants en relació a la penalitat. Per una banda, la imatge del reu sobre un ase, passejant pels carrers i executat en les places públiques i, per l'altra, la imatge, de gran prestigi literari, del delinqüent condemnat a la pena de galera que arrossega les seves cadenes en direcció als ports.

Aquesta embarcació, moguda per la força humana aplicada al rem, necessitava al voltant de tres-cents homes. Fins al segle XVI n'hi havia prou amb els homes lliures, que, a canvi d'un sou, se sotmetien a aquest dur treball. Però la manca de mà d'obra, per la duresa de la feina, juntament amb l'augment del nombre de galeres —per exemple per l'augment dels conflictes en el Mediterrani—, va ser la causa que els monarques es fixessin en els condemnats en els tribunals per dotar aquestes embarcacions.

Tots els estats europeus van imposar la pena de galera durant un determinat temps. A Espanya es va convertir en una pràctica generalitzada des de Carles I, que, al 1530, ordenà als jutges que permutessin penes corporals per la condemna a galera. Al llarg dels segles XVI i XVII, es repetiren publicacions de reials ordres dirigides als tribunals perquè enviessin més condemnats a les galeres. Cada vegada que es portava a terme una nova acció militar o augmentaven els conflictes en el Mediterrani, tal com va passar durant el regnat de Felip II, entre els anys 1552 i 1567, augmentava la demanda d'homes.

En el segle XVIII la galera va perdre la seva eficàcia i va ser substituïda per altres embarcacions més ràpides i econòmiques. D'aquesta manera, va anar desapareixent un dels destins penals més temuts pels delinqüents. A Espanya, Ferran VI va suprimir la pena de galera el 1748 i, de forma definitiva, es va abolir per una reial ordre del 30 de novembre de 1803.

Però, a part de la necessitat d'homes a les galeres, hi va haver altres motius que portaren a buscar homes en els tribunals. En el cas d'Espanya, per exemple, el treball en certes mines, els interessos de la corona en el nord d'Àfrica o, més tard, el programa de construcció naval del Marquès de l'Ensenada van ser altres motius per permutar els càstigs físics a certs delinqüents, entre els quals hi havia pobres ociosos, per l'aprofitament d'aquests individus com a força de treball:

«Otro destino de los condenados fue el trabajo de extracción de mercurio de las minas de Almadén. Debido al aumento de la demanda de ese metal desde mediados del siglo XVI, al ser utilizado para la extracción de plata, los Fúcares, que desde 1554 tenían la concesión de su explotación, pidieron al rey que se destinaran penados para trabajar en las labores de la mina. El rey accedió a “concertar un asiento para que cierto número de condenados a galeras fuesen enviados a las minas de Almadén”. Esta condena, que se equiparaba a la de galeras, fue tan temida como la anterior, por la dureza de los trabajos y las consecuencias sobre la salud por el contacto con el mineral. (...)

Los intereses de la corona en el Norte de Africa fue otra de las razones que llevaron a buscar hombres en los tribunales. Desde el siglo XVI se crearon una serie de plazas fortificadas, o presidios en varios puntos estratégicos. Comenzaba con la plaza de Orán, que era la más alejada, y continuaba con la de Melilla, Alhucemas, Peñón de Vélez de la Gomera, Ceuta y Larache. Nuevamente fueron las necesidades de hombres para los trabajos de fortificación, mantenimiento y defensa de los presidios, lo que hizo se recurriera a los tribunales en busca de hombres. La misma mano de obra se utilizó para reforzar las defensas de las principales plazas españolas en América. En la fortificación de los puertos de La Habana, San Juan de Puerto Rico y Veracruz se emplearon, además de esclavos e indígenas, los presidiarios mandados desde Cádiz.

A mediados del siglo XVIII un nuevo destino se abre a los penados con el programa de construcción naval del Marqués de la Ensenada. Los arsenales del Ferrol, Cádiz y Cartagena recibirán contingentes de penados junto con gitanos y vagabundos. Las obras públicas iniciadas por los monarcas ilustrados también se realizaron con mano de obra suministrada por los tribunales. El Canal Imperial, el de Murcia, el de Guadarrama, o los proyectos urbanísticos de Carlos III para Madrid, se hicieron con el trabajo de los condenados. Igualmente, cuando hizo falta completar los regimientos establecidos en las plazas de los dominios de América y Las Filipinas, se pidió a los tribunales que mandaran condenados a servir en estos cuerpos.»⁵⁹

---

⁵⁹ Pedro Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XX)*, Alianza, Madrid, 1991, pp. 24-25.

Per tant, es pot afirmar que l'evolució de la penalitat va ser un producte, des dels mateixos inicis de l'estat modern, de la creixent necessitat d'homes en l'exèrcit o en els treballs on no era possible tenir-hi homes lliures, bé perquè no n'hi havia o bé per la duresa de les feines.

A Espanya, però, malgrat aquestes realitzacions, no es van donar les condicions econòmiques que haguessin permès posar en funcionament una política social encaminada a aprofitar al màxim la mà d'obra del contingent de pobres que poblaven el territori. Mentre que a països com Anglaterra, Holanda, França i les ciutats alemanyes, s'havia creat un sistema real de control i de tancament de la pobresa força dur i efectiu, a Espanya, fins als segles XVIII, els projectes de tancament dels pobres ociosos no van ser gaire aprofitats o van tenir poca incidència a la pràctica. El procés de secularització de la beneficiència que implicava el canvi de percepció de la pobresa, va topiar amb els interessos de la jerarquia eclesiàstica, la qual, de fet, va seguir conservant el seu poder sobre bona part dels mecanismes assistencials i es va oposar a perdre aquest privilegi que li legitimava l'acumulació de riqueses. A altres països d'Europa, en canvi, on ja es donaven les primeres passes per a l'acumulació capitalista, es van poder crear sistemes força severs per disciplinar la població d'acord amb les noves necessitats que demanava l'economia.

3.3 Influències en l'àmbit sanitari del tancament de la pobresa. De l'auxili dels pobres a la policia mèdica

L'objectiu pràctic de la nova anàlisi de la pobresa, ara molt més rica en matisacions, serà, sobretot, fer útil la pobresa fixant-la als aparells de producció. És a dir, fer treballar als pobres fingits, però útils. I també, per altra banda, fer esforços per alleugerir al màxim el pes que representen els pobres autèntics, però inútils, degut a les seves incapacitats transitòries o definitives per al treball. O fins i tot, s'exigirà rentabilitzar, a curt o llarg termini, les despeses fetes en relació als nens pobres, abandonats, orfes, etc. Encara que, en molts casos, durant els segles XVI i XVII, es tractarà només de projectes i d'intencions, i que moltes de les realitzacions en aquest sentit no es donaran fins als segles XVIII i XIX.

Per tant, dins aquesta nova analítica de la pobresa apareix la figura del malalt pobre: aquell individu que, de forma transitòria o de forma definitiva, no pot treballar per sobreviure. Per primera vegada la salut de la població més desfavorida començarà a ser tinguda en compte per part dels poders públics. El malalt pobre esdevé una font de preocupació, ressaltada pels principals tractadistes que s'ocupen dels problemes que genera el món de la misèria i de les seves possibles solucions. Ja hem vist com Vives, per exemple, destacava el perill sanitari de la pobresa: els malalts pobres representen una amenaça per a tots els membres de la societat, ja que, a través del contagi, poden transmetre les seves malalties. Aquest tipus d'observació es pot trobar en altres estudis sobre la misèria, per exemple, en el cas de Pérez de Herrera:

«El sexto advertimiento y grande inconveniente que hay es uno que toca a mi facultad, y no de poca consideración, que es la corrupción y coinquinación de aire que causa esta gente por ser tanta y andar tan sucia por su culpa y vicio, como dije, y de industria, al frío y al sol, y mantenerse, por ahorrar o por no trabajar algunos, de mantenimientos muy dañosos, comiendo las carnes corrompidas, y otros malos y podridos que se desechan de las casas, y bebiendo malas aguas y malos vinos, y en mucha cantidad; la cual corrupción y hediondez, saliendo en sus alientos y sudores sucios, y de las llagas corrompidas por su invención y culpa, de verano particularmente, alteran y corrompen el aire, engendrando tabardillos, y a veces pestes, principalmente en el Andalucía y en las tierras calientes y

húmedas, como es Sevilla y puertos de mar; y asimismo otras enfermedades de mala calidad, de que algunas veces sucede y se enciende mucho daño. Y tengo por cierto que la gente delicada y regalada, y que están en las iglesias en apreturas cerca dellos, enferman y van a sus casas con grandes tabardillos, sin otras causas exteriores, o procatárticas que llamamos los médicos, de que mueren de algunos años a esta parte mucha gente destos reinos, y en particular en este lugar y otros grandes.»⁶⁰

Les malalties dels pobres esdevenen una font de preocupació no solament a causa del contagi que poden provocar, sinó també en relació als malalts pobres que tenen incapacitats transitòries que caldrà arrenjar si és que es vol que deixin de ser individus improductius i es puguin reintegrar a la xarxa laboral. Aquí, una altra vegada, serà reclamada la presència de la medicina, primer de forma tímida i després cada vegada amb més insistència. El metge, gràcies als seus coneixements sobre les malalties, pot ajudar a augmentar el nombre d'individus productius.

Així, podem dir, en forma de conclusió, que el canvi produït en la percepció de la pobresa en els inicis dels estats moderns, va provocar la distinció entre el pobre autèntic i el pobre fingit. Serà el metge, l'especialista, l'encarregat de distingir les dues categories. Però, a més a més, també es reclamarà, cada vegada més, la seva presència per curar les malalties dels pobres autèntics per tal que, com abans millor, puguin tornar a les seves respectives ocupacions i deixin de ser un perill sanitari per als altres grups de població i per tal que deixin de ser una font de despeses econòmiques.

La figura del metge i el protagonisme de la medicina anirà en augment des del precís moment en què comença a tenir importància la salut de les poblacions. L'església continuarà tenint molt de poder dins el món de la pobresa i de la beneficiència, però el metge, en moltes parcel·les, anirà substituint paulatinament algunes de les tasques que fins aquest moment havien caigut de la banda dels religiosos. Queda però encara molt camí per recórrer abans que la medicina no arribi a ser prou poderosa com per treure els representants eclesiàstics de les institucions hospitalàries. Aquesta possibilitat, però, ja ha quedat oberta en aquest moment.

L'estat veurà en el metge una de les figures que li poden permetre desbancar l'església del seu monopoli sobre el control del món de la misèria, és a dir, el control sobre la major part de la població. En

---

⁶⁰ C. Pérez de Herrera, *Amparo de pobres*, 1598, Espasa-Calpe, Madrid, 1975, pp. 41-42.

el moment en què neix un nou interès per les poblacions perquè es desitja que tots els seus elements, en la mesura del possible, esdevinguin productius, la misèria serà contemplada des de perspectives polític-econòmiques i es demanarà progressivament la secularització de la beneficiència. Els poders públics, amb el seu nou interès per transformar els comportaments de la població, per disciplinar els individus fins que aquests acceptin la seva condició d'assalaritats, comptaran, progressivament, amb la col.laboració de la medicina per aconseguir els seus objectius.

Per tant, a l'interior d'aquesta nova analítica utilitarista de la pobresa va aparèixer el problema específic de la malaltia dels pobres, i ho va fer en relació als imperatius del treball i la necessitat de forces productives.

Per primera vegada, encara que en bona part només fos a nivell teòric, la salut de la població, ara només representada per la figura dels malalts pobres, va començar a prendre dimensions de caire social i es va incloure dins les preocupacions polítiques.

L'aparició de la salut i del benestar físic de les poblacions com un dels objectius essencials del poder polític a partir del segle XVIII, s'ha de fer arrelar en aquest canvi en la percepció de la pobresa que es va produir a principis de l'Època Moderna.

La nova política de la salut que va sorgir en el segle XVIII en la majoria de països europeus va inscriure el problema específic de la malaltia dels pobres dins el problema més general de la salut de les poblacions. Es va produir un desplaçament des de l'àmbit més restringit de l'atenció sanitària dins el marc dels auxilis dels pobres, cap a la forma més general del que s'anomenarà en el segle XVIII «policia mèdica».

El primer tractat de policia mèdica escrit a Espanya va ser el de V. Mitjavila i Fisonell: *Compendio de Policía Médica* (1803).⁶¹ En aquesta obra, Mitjavila destaca la importància de la salut de la població en relació a la prosperitat de l'estat. La policia mèdica ha de col.laborar en la tasca de conservar i promoure el benestar i el nivell de salut de la població, requisits indispensables per augmentar el poder i la força de l'estat. El contingut d'aquest text, però, no és original, sinó que recull les tendències ja existents en els altres països europeus.

Per comprendre el significat i l'abast de la policia mèdica, cal tenir en compte que formava part d'un àmbit més ampli, el de la policia. El concepte de policia, però, no s'ha d'entendre en el sentit actual

---

⁶¹ Cf. I. Porras, «La idea de bienestar en el discurso médico anterior al Estado de Bienestar», dins L. Montiel (coord.), *La salud en el Estado de Bienestar. Análisis histórico*, Ed. Complutense, Madrid, 1993, p. 56.

de la paraula. Aquest terme va sorgir durant el segle XVI, però va arribar al seu màxim desenvolupament en el segle XVIII. Des dels inicis dels estats moderns, va aparèixer una preocupació per les tècniques de govern, per determinar l'abast i els mètodes que havien de ser utilitzats per a la consolidació i l'augment del poder i de la força dels estats. En els estats alemanys aquest va ser un tema d'especial interès, potser degut al fet de no disposar precisament d'un únic centre de poder des del qual governar. El cameralisme, que és la variant alemanya del mercantilisme, sens dubte va contribuir a la consolidació legal i administrativa de l'estat modern donant un contingut positiu a l'acció estatal i sistematitzant el nombre creixent de funcions estatals. Durant el segle XVIII, en els estats alemanys, els projectes de policia començaren a cristal·litzar en formes institucionals i la ciència policial (*Polizeiwissenschaft*) va esdevenir la teoria i la pràctica de l'administració.

En aquest sentit, val la pena parlar de J. H. G. von Justi (1705-1771), ja que la seva concepció de la policia i de l'administració de l'estat sintetitzen les opinions dels seus predecessors i dibuixen l'expressió més característica del cameralisme de finals del segle XVIII. Defensor del despotisme il·lustrat, Justi va partir del postulat de la felicitat general per donar un recolzament ètic a les actuacions de la monarquia absoluta. La relació entre el sobirà i els seus súbdits era comparada amb l'existent entre pares i fills. L'estat ha de tenir cura de la població i, com un bon pare, el governant sap, tant en temes de salut com en qualsevol altre aspecte de l'activitat humana, el que més convé als seus súbdits i, per tant, a través de bones lleis i de mesures administratives ha de determinar el que s'ha de fer i el que no.

Segons Justi, l'objectiu suprem de l'estat ha de ser el de preservar i estendre les riqueses a través d'una bona organització institucional i administrativa. La policia ha de permetre a l'estat augmentar el seu poder i exercir la seva força en tota la seva amplitud. Per aconseguir aquest objectiu, per tant, cal una bona utilització tant dels recursos materials com dels humans. L'estat, per al seu bon desenvolupament, necessita disposar d'un gran nombre de súbdits, tant en els moments de guerra com en els de pau. Cal una població abundant per mantenir uns bons exèrcits que recolzin el poder polític, però també, per augmentar les riqueses en temps de pau, cal tenir un gran nombre de súbdits que treballin en l'agricultura o en la indústria. Així, la finalitat de l'art modern de governar, la racionalitat estatal, ha de consistir en el desenvolupament de la vida dels individus de tal manera que aquest desenvolupament reforci el poder i la força de l'estat. Es tracta d'afavorir, alhora, la vida de la població i la potència de l'estat.

Però, si entre els factors considerats imprescindibles per potenciar la riquesa i el poder d'un estat, s'hi inclou l'augment de la població, serà necessari tenir cura de la seva salut. Segons Justi, el governant haurà de tractar d'allargar la vida dels seus súbdits millorant l'administració sanitària i establint tota una sèrie de mesures com, per exemple, no permetre el matrimoni a la gent amb malalties hereditàries ni tampoc als que siguin incapaços de procrear, disminuir l'esclat de malalties contagioses, millorar i estimular la medicina i regular el seu exercici, tenir cura de la qualitat d'aliments i begudes, assegurar la higiene ambiental, etc.

Per tant, la policia havia de ser una tècnica de govern que mostrés l'abast, els objectius i els mitjans necessaris per a una bona administració de l'estat. L'objectiu principal de la policia era el de garantir el benestar i la felicitat de la població, un benestar que s'identificava amb l'augment del poder i de la força de l'estat. I donat que, seguint les idees cameralistes, es considerava indispensable promoure l'augment de la població, els temes de salut van esdevenir un àmbit més dins el radi d'acció de la policia. La policia mèdica, per la seva banda, s'ha d'entendre com una branca de la policia que consisteix en la creació, per part del govern, d'una política mèdica i dels mitjans necessaris per al seu compliment mitjançant bons reglaments.

Segons G. Rosen, el terme «policia mèdica» va ser utilitzat per primera vegada el 1764 per W. T. Rau (1721-1772) en el seu llibre: *Gedanken von dem Nutzen und der Nothwendigkeit einer medizinischen Polizey-ordnung in einem Staat*.⁶² Segons Rau, el monarca necessita súbdits sans capaços de complir amb les seves obligacions. Per aquesta raó, l'estat ha de tenir cura de la salut de la seva població promulgant un bon reglament de policia mèdica que reguli l'ensenyament i l'exercici de la medicina, supervisi les farmàcies i el funcionament dels hospitals, eviti epidèmies i eduqui els súbdits a través de la difusió dels principis fonamentals de la salut pública que donin consells útils per establir una bona dieta, que indiquin les atencions que han de rebre les embarassades, la lactància i la cura dels infants, la protecció de les malalties endèmiques i epidèmiques, etc. Per altra banda, segons Rau, el metge no solament s'ha de dedicar a tractar els malalts, sinó també a supervisar la salut de la població. És a dir, del que es tractava era de mostrar als governants l'interès d'un bon reglament de policia mèdica per al bon funcionament de l'estat.

---

⁶² Cf. G. Rosen, «El cameralismo y el concepto de policía médica», dins *De la policía médica a la medicina social. Ensayos sobre la historia de la atención a la salud*, Siglo XXI, Madrid, 1985, p. 158.

Ara bé, el tractat sobre policia mèdica que va tenir més èxit, difusió i influència va ser el de J. P. Frank (1745-1821): *System einer vollständigen medizinischen Polizey* (1779-1827). Aquesta obra monumental està formada per sis volums i tres de suplementaris, dos dels quals van aparèixer després de la mort de l'autor. Segons Sigerist, Frank ha de ser considerat el pioner de la salut pública i de la medicina social.⁶³ Certament, aquest autor va fer una tasca molt important a l'hora de destacar la importància de la medicina per al bon govern dels estats i de vincular la salut i el benestar de la població amb la prosperitat de les nacions.

Per comprendre la gran importància que, segons Frank, tenia la policia mèdica per al bon funcionament dels estats, cal fer referència a un altre dels seus textos més cèlebres: *Sobre la misèria del poble com a mare de les malalties* (Pavia, 1790).⁶⁴ L'extrema pobresa en la qual vivia la major part de la població és considerada per Frank la principal responsable de l'alt nivell de mortalitat i de morbiditat existents. Les pèssimes condicions de vida dels súbdits, per tant, són greument perjudicials per a la salut pública, tant de les classes pobres com de la resta, ja que per contagi els perills s'estenen a tota la població. Però, a més, l'extrema pobresa és una amenaça per a l'estabilitat social, ja que impulsa a cometre tota mena de crims i de violències. Si l'estat vol governar correctament, i pretén augmentar la població per així potenciar el seu propi poder, ha de millorar les condicions de vida dels seus súbdits, només així podrà obtenir un gran nombre d'individus sans i forts per contribuir a la seva prosperitat. Frank troba la solució en la unió entre el poder de l'estat i els coneixements del metge. L'estat, aconsellat per la medicina, ha de procurar crear una bona legislació per protegir la societat contra les causes de les malalties evitables.

Frank es va lamentar del fet que només des de feia relativament poc temps s'havia començat a comprendre el valor de l'ésser humà i la necessitat de perseguir el benestar de la població. Un bon nivell de salut i benestar dels súbdits és indispensable per a la prosperitat de l'estat. En aquest sentit, la medicina resulta indispensable per al bon govern de la població.

En la seva *Policia mèdica*, en considerar que l'entorn físic i social és important des del punt de vista mèdic perquè pot afectar la salut dels individus, es dedica a estudiar les condicions de vida dels homes des del mateix moment de la seva concepció fins al sepulcre. Segons Frank, el metge els ha

---

⁶³ H. Sigerist, «Johann Peter Frank: un pionero de la medicina social», dins *Hitos en la historia de la salud pública*, Siglo XXI, Madrid, 1990, p. 82.

⁶⁴ Cf. J. P. Frank, «Academic Address on the People's Misery: Mother of Diseases. Delivered in Public on May the 5th, 1790», text traduït del llatí per H. Sigerist a *Bull. Hist. Med.*, Baltimore, 1941, n° 9, pp. 88-100.

d'acompanyar en tot moment i protegir de totes les possibles amenaces. D'aquesta manera, no ha de resultar estrany l'ampli ventall de temes tractats per Frank en aquesta obra: el matrimoni, la fecunditat, la reproducció, l'embaràs, les relacions sexuals, la prostitució, les malalties venèries, l'estat dels orfenats, de les escoles, dels hospitals, la nutrició, la videnda, la vestimenta, les reformes socials i econòmiques, les malalties dels animals, l'exercici i l'ensenyament de la medicina, etc.⁶⁵

L'estil de vida de la població ha de ser controlat fins als detalls més insignificants si és que es volen aconseguir individus sans i útils per a les necessitats dels estats. Per exemple, Frank arriba fins al punt de reflexionar sobre els efectes del teatre en el nivell de salut i de benestar del poble, recomanant a algunes persones que es dediquin a veure tragèdies més que comèdies i a altres a l'inrevés, segons les característiques de cadascú. O també, per evitar neumonies, recomana una disposició que exigeixi que la gent que va a locals públics a ballar durant l'hivern, hagi de restar mitja hora més a l'establiment després d'haver finalitzat l'activitat.

Segons Frank, els governs han de crear uns reglaments de policia mèdica que contemplin tots aquests aspectes, és a dir, que gestionin, fins als més mínims detalls, la vida dels súbdits. Aquesta actitud tutelar respecte al poble queda justificada per la relació patriarcal que pensa que s'ha d'establir entre el monarca i els seus súbdits. De la mateixa manera que el pare educa els seus fills amb ordres i prohibicions, el monarca, en tant que responsable del benestar del seu poble, ha de dictar mesures per conservar la seva salut i, si cal, prohibir tot allò que la pugui danyar.

Certament, tal com mostra G. Rosen,⁶⁶ el pensament de Frank s'ha de contextualitzar en el marc del cameralisme que prevalia en els estats alemanys durant aquesta època. Segons aquesta teoria econòmica el principal objectiu de l'estat havia de ser la preservació i l'augment de les riqueses. D'aquesta tasca se n'havia d'encarregar la ciència policial, però per augmentar la riquesa de l'estat era imprescindible disposar d'un bon nombre de súbdits que poguessin formar part de l'exèrcit quan el poder

---

⁶⁵ Cf. Erna Lesky, «Introducción al discurso académico de Johann Peter Frank sobre la miseria del pueblo como madre de las enfermedades», dins *Medicina social. Estudios y testimonios históricos*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984. En aquest text, Lesky ofereix una lectura interessant del pensament de Frank, segons la qual l'estructura de la seva policia mèdica ja es trobava prèviament dissenyada en el *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1754). En aquest text, J. J. Rousseau hauria tractat la majoria de temes de la futura policia mèdica i, per altra banda, oferiria una concepció de la malaltia que provocaria que aquesta ja no fos contemplada només com un trastorn humoral, sinó més aviat com una conseqüència d'un trastorn de l'equilibri social. De fet, en el pròleg del primer volum de la seva *Policia mèdica*, Frank va reproduir pàgines senceres del *Discours* amb tot un seguit de notes que comentaven les citacions.

⁶⁶ Cf. G. Rosen, «El cameralismo y el concepto de policia mèdica», dins *De la policia mèdica a la medicina social. Ensayos sobre la historia de la atención a la salud*, Siglo XXI, Madrid, 1985, pp. 138-162. I sobre l'evolució del concepte de policia mèdica a altres països com Itàlia, Anglaterra, França, Estats Units, etc., cf. en aquesta mateixa obra de G. Rosen el capítol dedicat a «El destino del concepto de policia mèdica, 1780-1890», pp. 163-180.

polític es trobés amenaçat i que treballessin en l'agricultura i la indústria. Per tant, calia crear els mitjans necessaris per fomentar el benestar i la salut de la població. Si la ciència policial era el conjunt de reglaments i institucions que havien de facilitar una administració eficient de l'estat, la policia mèdica havia de ser una branca més de la política estatal.

Frank deia que els pobles també tenien la seva infància i que, durant aquest període, els monarques havien de tutejar la població a través de bones lleis que, un cop introduïdes, i amb el pas del temps, s'acabarien observant automàticament, ja que arribaria un punt en què formarien part dels costums dels individus. En aquest sentit Frank no es va equivocar del tot. Si bé és cert que cap estat no va tenir l'atreviment de regular tots els aspectes de la vida dels seus súbdits tal com somniava el pare de la Salut Pública, tanmateix, el que ha acabat succeint és que en aquest procés d'introducció de la preocupació per la salut i pel benestar, en la societat contemporània, més que la llei, el que ha funcionat és el poder de la norma. Evidentment, el projecte de Frank estava pensat per funcionar a l'interior de l'absolutisme il·lustrat, però en la nostra societat, basada en el poder disciplinari que explicarem en el capítol següent, han estat els mecanismes de normalització els que han aconseguit crear tota una sèrie de tecnologies per gestionar l'existència dels individus, davant les quals Frank, sens dubte, hagués quedat meravellat.

Així, l'emergència de la Salut Pública durant el segle XVIII i l'augment espectacular de l'àmbit d'acció de la medicina en general, s'han d'explicar en relació a:

- La modificació de les formes d'assistència que provocà l'aparició de la figura del malalt pobre. Per primera vegada la salut de la població començà a ser una preocupació polític-econòmica.

- L'aparició dels estats moderns i del seu nou interès per la població que provocà que la salut i el benestar físic dels individus apareixessin com un objectiu primordial que havia de ser assegurat per la policia del cos social, juntament amb les regulacions econòmiques i els imperatius d'ordre.

- Però si la nova nosopolítica encetada en el segle XVIII va poder inscriure el problema específic de la malaltia dels pobres dins l'àmbit més general de la salut de les poblacions, és a dir, si es va poder produir un desplaçament del marc més restringit de l'auxili dels pobres cap a la forma més general d'un

policia mèdica, va ser perquè es van donar una sèrie de canvis en les formes d'exercir el poder que van ser els que van permetre l'aparició de nous mitjans de gestió de les poblacions, dins els quals, la Salut Pública hi va tenir un paper rellevant.

Si l'estat, per si sol, hagués volgut complir les exigències de la policia mèdica somniada per Frank, segurament no hagués estat possible l'espectacular eixamplament del radi d'acció de la medicina que s'ha produït en la societat contemporània. A part de les iniciatives estatals, es van introduir tota una sèrie de micropoders que van possibilitar l'aparició de la nostra societat disciplinària, en la qual, a part de la força de la llei, hi actua la força de la norma: tot un conjunt de tècniques de normalització dels individus que provoquen que aquests quedin lligats a unes determinades formes d'identitat. És cert que des del poder polític es van prendre tota una sèrie d'iniciatives per millorar l'estat de salut de la població que van modificar el seu estil de vida, però l'estat no va ser l'únic protagonista, sinó que hi van intervenir molts altres sectors de la societat com ara els reformadors socials, les associacions filantròpiques, els higienistes, etc. És a dir, l'aparició d'aquest nou interès per la salut de les poblacions no va prendre només una forma vertical, des de l'estat als ciutadans, sinó que va ser una estratègia sorgida des de múltiples sectors del cos social.

Resulta imprescindible explicitar el canvi en les formes de govern de la població entre els segles XVIII i XIX, a partir del qual va sorgir el que anomenem el poder disciplinari, característic de la nostra societat, per entendre les condicions de possibilitat de l'aparició de la Salut Pública i de l'extensió de la medicina per tot el cos social.

3.4 Noves formes de govern de la població: del suplici a la disciplina

En el capítol anterior hem pogut veure quines van ser les condicions de possibilitat de l'aparició de la figura del malalt pobre, moment clau en la formació de la Salut Pública, ja que per primera vegada els poders públics començaren a interessar-se per la salut de la població.

Ara bé, per tal que la salut i el benestar físic de les poblacions esdevinguessin un objectiu polític de primer ordre i, d'aquesta manera, pogués aparèixer la Salut Pública durant els segles XVIII-XIX, va ser necessari primer que variés el tipus de govern que s'exercia sobre la població. Sense aquesta transformació en les formes d'exercir el poder, ens sembla que resulta incompreensible el fet que la Salut Pública hagi arribat a estendre el seu àmit d'actuació per tot el cos social. Per explicar aquest canvi en les formes de govern de la població ens referirem al pas del «suplici» a la «disciplina». Per resumir les característiques generals de les formes d'exercir el poder durant l'Antic Règim, ens centrarem en l'anàlisi de la pràctica del suplici, una manera d'exercir el poder que mostra les limitacions pròpies dels inicis dels estats moderns. Quan l'estat no disposava de mitjans centralitzats i constants per governar la població, cada vegada que tenia l'oportunitat de mostrar el seu poder i la seva força, ho feia d'una forma contundent i espectacular.

A partir, però, de la segona meitat del segle XVIII i durant tot el segle XIX, les pràctiques suplicials aniran essent substituïdes per una altra forma d'exercir el poder: la disciplina. Aquesta forma de govern de les poblacions caracteritza les nostres societats contemporànies i ha de ser estudiada si és que es vol entendre la seva influència en la manera de ser dels individus. La disciplina permetrà l'augment de la capacitat de vigilar, controlar i intervenir més directament sobre la població i el discurs i les pràctiques generades al voltant de la Salut Pública en seran uns elements clau. L'emergència de la Salut Pública no es pot entendre si no se situa a l'interior de les noves formes d'exercir el poder que caracteritzen les nostres societats.

Per tant, primer hem d'exposar com es va produir el pas des de les formes d'exercir el poder durant l'Antic Règim —representades per la pràctica suplicial—, al tipus de poder disciplinari. Per explicar aquesta transformació haurem de fer referència a les institucions de tancament de la pobresa vagabunda que, tal com hem vist, es van crear entre el final de l'Època Medieval i els principis de l'Època Moderna, però que van perdurar, amb algunes modificacions, durant els segles XVIII-XIX

(hospicis, cases de correcció, les galeres per a dones de mala vida, etc.). Aquests d'establiments són importants perquè, d'una banda, representen el tipus de poder característic de l'Antic Règim però, alhora, van posar en funcionament una sèrie de mecanismes que ja albiren el sistema disciplinari.

I, finalment, haurem de fer referència al naixement de la presó a finals del segle XVIII. Intentarem mostrar com la presó és el símbol perfecte de la racionalitat inherent a la nova forma d'exercir el poder en les societats contemporànies.

3.4.1 El poder de castigar durant l'Antic Règim

Per entendre millor l'especificitat del tipus de poder que s'exerceix en les societats contemporànies, basat en les tècniques disciplinàries, cal que abans de passar a l'explicació del seu funcionament i objectius, descrivim els trets més significatius de la forma d'exercir el poder en l'Antic Règim, immediatament abans que s'originés la mutació que va permetre l'aparició del tipus de poder que caracteritza les nostres societats.

Creiem que pot ser útil descriure les bases sobre les quals es fonamentava el sistema punitiu de l'Antic Règim per comprendre quin era el tipus de poder que es desplegava durant aquest període. Evidentment, les tècniques de poder no s'esgoten en l'àmbit del dret, però la seva anàlisi pot ser especialment il·lustrativa en el sentit que, en tota societat, la penalitat és un element important dins el conjunt que conforma la xarxa més àmplia que, en cada període, dibuixa el rostre del poder.

En la formació de l'estat modern, el procés de concentració del poder en mans dels monarques va anar estretament lligat a la nova regulació dels conflictes entre els individus a través del dret. Del fraccionament medieval i de les guerres privades s'evolucionarà, a tot Europa, cap a la formació de grans espais territorials, governats per un sol monarca, on les disputes entre els individus o grups passaran de ser una qüestió que es dirimeix entre dos —ofensor i ofès— i que se soluciona per la força o els costums de les comunitats, a ser un afer en què el monarca, a través de la llei i els jutges, s'encarregarà de solventar les diferències. Les relacions entre els individus o grups, a mesura que la màquina burocràtica de l'estat s'anirà perfeccionant, s'objectivaran i se supeditaran a les lleis. La venjança, els duels, i totes les formes de resposta personals s'aniran substituïnt pel poder mitjancer del sobirà. I tots aquests canvis comportaran el progressiu establiment d'un aparell judicial que abraçarà tots els racons de l'estat i la promulgació de lleis generals que substituiran les particulars i les consuetudinàries.⁶⁷

Cal tenir en compte, però, que malgrat la paulatina centralització del poder que es va donar amb la formació dels estats moderns —l'inici es pot situar en el cas d'Espanya amb els Reis Catòlics—, la capacitat d'aquests estats de vigilar i controlar les poblacions és encara molt limitada si es compara amb la dels estats contemporanis. En l'inici dels estats moderns hi havia encara moltes barreres que

---

⁶⁷ Per a l'estudi de l'evolució del dret a Espanya durant l'Època Moderna cf. F. Tomás y Valiente, *El derecho penal de la monarquía absoluta (siglos XVI-XVII-XVIII)*, Tecnos, Madrid, 1992. A nosaltres ens ha resultat especialment útil l'anàlisi de P. Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XIX)*, Alianza, Madrid, 1991.

bloquejaven les accions dels monarques. A Espanya, per exemple, trobem diferents normes legals per a cada regne, una gran confusió dins dels mateixos codis legals, amb una abundant legislació sobre un mateix tema, a part dels furs privilegiats de l'església i de la noblesa.

D'altra banda, el govern sobre els súbdits tampoc es podia exercir de forma directa, degut a la manca de recursos de l'estat, a part que la força dels costums limitava fortament la capacitat d'acció de les lleis reials i dels seus representants. No convé oblidar que en aquest moment els estats no disposen de forces de seguretat unificades capaces de mantenir l'ordre i de fer respectar les lleis. L'estat no té encara la força suficient per fer-se amb el monopoli de la violència, ni la capacitat necessària per controlar tot el territori.

Ara bé, si no es vol caure en una interpretació purament retrospectiva, s'ha de tenir en compte que la forma que adoptava l'extracció de la riquesa als camperols —a través de diversos impostos i prestacions, i no a través del treball, como passarà en la societat capitalista—, devia mantenir allunyats els monarques i els nobles de la vida quotidiana dels pobles. En aquest moment no era necessari establir un control exhaustiu sobre la vida dels súbdits.

Per tant, no ha de resultar estrany que la penalitat i la forma d'exercir el poder durant l'Antic Règim estiguessin estretament relacionades amb les limitacions presents a l'inici dels estats moderns. La forma d'exercir el poder durant aquest període es caracteritzava per la violència física, per l'espectacularitat i pel poc valor que es donava a la vida dels homes. Si no es disposava dels mitjans necessaris per vigilar atentament i quotidianament la població, cada manifestació del poder reial s'havia d'amplificar i aprofitar al màxim. Per això les execucions eren cerimònies públiques i espectaculars que havien de tenir el màxim ressò, ja que es considerava que tenien una funció pedagògica en tant que intimidatòries i exemplaritzants.

El sistema punitiu de les monarquies absolutes, per castigar els diferents delictes, disposava de penes molt variades, però, en termes generals, es caracteritzava per la violència física amb la qual es castigaven la majoria dels delictes i per l'espectacularitat que envoltava l'execució de les penes. Evidentment, els càstigs anaven dirigits a privar els infractors dels béns més valorats en aquell moment que eren, bàsicament, el propi cos, les possessions materials i la fama. Normalment, però, quasi bé tots els càstigs contenien les tres característiques, és a dir, produïen dolor físic, amb la publicitat de les penes

quedava tocat l'honor del castigat i de la seva família, i amb les penes pecuniàries quedava afectat el seu patrimoni.

Però per entendre millor l'especificitat del tipus de poder desplegat en l'Antic Règim, cal subratllar sobretot el fet que en el seu sistema punitiu hi destaqués la presència de nombroses penes físiques amb què es castigaven la majoria de delictes. Per tant, es pot dir que la tècnica del suplici resumeix els principis predominants en la penalitat immediatament anterior a les societats contemporànies. Encara que els càstigs contemplats per aplicar als infractors eren molt variats, la majoria solien anar associats a algun tipus de suplement suplicial. L'exili, per exemple, podia anar acompanyat d'una exposició i marca pública de l'infractor; la multa podia anar acompanyada de fuetades, etc.

De fet, fins al segle XVI encara era habitual castigar alguns delictes amb la pèrdua d'algun membre del cos: als testimonis falsos se'ls treien les dents, als blasfems se'ls tallava la llengua, als lladres la mà o se'ls mutilava una orella. Aquest tipus de penes, però, des de mitjans del segle XVI van començar a ser substituïdes per altres menys espectaculars com ara els assots i la vergonya pública. De la pena de mort, que sovint s'executava a la forca i sense suplicis previs, també se'n feia un ús freqüent per castigar nombrosos i variats delictes.

Així, la tècnica del suplici es pot resumir, bàsicament, en tres principis:

1) El suplici produïa una determinada quantitat de sofriment, el qual podia ser apreciat, comparat i jerarquitzat. Aleshores la quantitat, intensitat i duració del sofriment variaven, sobretot, en funció de la gravetat del delicte, l'estatut social del delinqüent i la categoria de les seves víctimes.

2) El suplici anava acompanyat de tot un ritual que havia de posar en evidència l'infractor i havia de deixar marques, tant en el seu cos com en la memòria dels espectadors.

Presenciar el dolor del supliciat no era vist com un accident vergonyós, sinó que es considerava una part fonamental de tot un engranatge que permetia manifestar la força i el triomf de la justícia. Els aparents excessos dels suplicis responien a una determinada economia del poder: el sofriment del condemnat havia de servir perquè tot el poble pogués veure què li podia succeir si gosava traspasar els límits de l'ordre establert.

És a dir, el suplici també era un ritual polític en el sentit que formava part de les cerimònies per les quals i en les quals es manifestava el poder. Cal tenir en compte que la infracció, en el dret de l'Antic Règim, per sobre dels perjudicis que podia introduir eventualment, per sobre de la regla que infringia, lesionava el dret d'aquell que havia instaurat la llei. És a dir, es considerava que el delictes no solament atacava la víctima immediata, sinó també el mateix sobirà. L'atacava personalment —ja que la llei valia per la seva voluntat— i físicament —ja que la força de la llei era la força del sobirà. Per tant, es pot dir que el dret de castigar, en aquest moment, formava part del dret del sobirà a fer la guerra als seus enemics.

Conseqüentment, com que l'infractor que havia violat la llei, havia atemptat directament contra la persona mateixa del monarca, aquest —o aquells en qui havia delegat la seva força—, s'havien d'apoderar del cos del condemnat fins arribar a mostrar un infractor totalment vençut. Així, l'exhibició pública de les penes no solament servia per donar exemple, sinó també per reactivar el poder i manifestar la seva força. I, en aquest sentit, el suplici tenia clarament una funció jurídic-política que consistia a mostrar la dissimetria entre el súbdit que ha gosat violar la llei i el sobirà omnipotent que desplega la seva força amb tota l'espectacularitat possible. L'execució de la pena havia de fer patent aquest desequilibri i la litúrgia que acompanyava la pena havia de servir com a afirmació emfàtica del poder i de la seva superioritat intrínseca, ja que representava la força física del sobirà caient de forma contundent sobre el cos del seu adversari.

3) El cos del supliciat també havia de permetre d'exhibir la veritat del crim comès. És a dir, el càstig anava acompanyat de tota una simbologia que reproduïa el delictes que l'havia motivat.

Aquest element era clau si es té en compte que, en la majoria de països europeus, el procediment judicial es mantenia en secret fins i tot per a l'acusat, el qual només apareixia per fer la seva declaració abans de dictar-se sentència. Aquest secret obeïa al principi segons el qual, en matèria penal, l'establiment de la veritat era un dret absolut del sobirà i dels jutges. Ara bé, un cop donada la sentència, el cos exhibit i torturat esdevenia el suport públic d'aquest procediment secret. La justícia, d'aquesta manera, arribava, finalment, a ser llegible per a tothom.

Fins al segle XVIII, l'exhibició pública de les penes havia de permetre que el mateix culpable fos el pregoner de la seva pròpia condemna a través de la lectura pública de la sentència i del reconeixement,

també públic, del seu crim. Havia de ser com una mena de continuació de l'escena de la confessió. I sobretot en els últims moments, en els quals el culpable ja no tenia res a perdre, s'havia de fer sortir a la llum la veritat dels fets. La millor manera de fer-ho era la superposició del suplici sobre el crim comès, establint entre ambdós una sèrie de relacions desxifrables: exposició del cadàver o compliment de la sentència en el lloc del crim; utilització de suplicis simbòlics en els quals la forma d'execució remetés al tipus de delictes comès (com turmentar la llengua als blasfems, tallar la mà assassina, o fer portar l'instrument del crim, etc.).

3.4.2 Els establiments amb fins correccionals com a precedents de la presó contemporània

El que caracteritzarà el dret contemporani serà, per una banda, el fet que la presó es convertirà en la pena predominant i, per l'altra, que s'establirà un nou objectiu per a la penalitat: es considerarà que les penes, a part de castigar la infracció, han de servir per transformar la manera de ser del delinqüent fins aconseguir la seva completa regeneració. Dins d'aquest nou registre, lentament, aniran desapareixent la violència i la teatralitat pròpies de la penalitat de l'Antic Règim. La pèrdua de la llibertat pel fet de ser tancat en una presó i l'objectiu de transformar el delinqüent esdevindran els dos puntals sobre els quals es recolzarà el dret contemporani.

Hem vist que, durant l'Antic Règim, aquestes dues característiques no eren les protagonistes. La simple privació de llibertat no era vista com una mesura suficient per castigar els infractors de la llei. Entre totes les penes que recull el dret penal de l'Antic Règim, la presó ocupava un lloc marginal. Aquesta pena només s'imposava per castigar els autors d'infraccions lleus que delinquen per primera vegada, tot i que també es trobava recollida en el dret canònic i entre les penes que imposava la Inquisició. I en els tribunals ordinaris, la presó es feia servir com a lloc de custòdia d'aquells que esperaven judici. L'única preocupació dels alcaids de les presons, però, era que el pres no pogués escapar, ja que no hi havia cap projecte amb fins correccionals i regeneradors del detingut.

Ara bé, tot i que amb el que acabem d'exposar preteníem descriure els trets més generalitzats i característics d'aquest període, cal tenir en compte unes excepcions importants. Durant l'Antic Règim hi havia un grup d'establiments semipenals que sí que contemplaven la privació de llibertat com a càstig i que, alhora, es proposaven transformar la naturalesa desviada dels interns. Ens referim a les institucions analitzades anteriorment que, sota l'impuls d'autors com Vives, Giginta, Pérez d'Herrera o la mare Magdalena, amb el corresponent recolzament de la legislació promulgada durant els segles XVI i XVII, estaven pensades per recollir i tancar la pobresa vagabunda. Les Cases de Misericòrdia, els Albergs per a pobres, les Galeres per a dones de mala vida i establiments similars, contemplaven la privació de llibertat com un possible càstig, tot i que sempre s'hi afegia un cert grau de duresa per tal que aquestes institucions poguessin tenir realment fins intimidatoris. Però, a més a més, l'objectiu principal que perseguïen era transformar els hàbits i els comportaments dels interns fins arribar a aconseguir individus que acceptessin integrar-se a la xarxa laboral en lloc de córrer i pidolar pels carrers portant una vida

ociosa, improductiva i plena de tota mena d'immoralitats. Per això en aquestes institucions es va pensar en la terapèutica del treball regular: calia que els interns assimilessin la disciplina del treball per poder esdevenir súbdits útils.

A Espanya, durant els segles XVI i XVII, es van portar a la pràctica algunes d'aquestes institucions, però va ser sobretot durant el segle XVIII quan van proliferar i es van poder realitzar la majoria dels objectius ja projectats anteriorment a nivell teòric. Els il·lustrats van estar d'acord amb els tractadistes de principis de l'Època Moderna que hi havia un gran grup de població vagabunda i improductiva que podia ser una bona font de riquesa si se sabia utilitzar com a força de treball.

Durant el segle XVIII, amb l'arrencada de l'economia i l'augment de l'eficàcia administrativa, la política social respecte a la població agafà nous perfils. Els il·lustrats van intentar transformar tots els aspectes que bloquejaven la producció: els gremis, l'amortització de la terra, la fragmentació espacial i legal, però, sobretot, es van preocupar per la manca d'homes i pel comportament antiproductiu dels existents. Seguint les idees mercantilistes, opinaven que un estat ric i pròsper era aquell que tenia abundants i laboriosos súbdits. Per tant, calia propiciar tot allò que contribuís a la seva multiplicació i millora. D'aquest pretenció objectiu se n'ocupava, tal com ja hem explicat anteriorment, la policia. Per als il·lustrats la policia és la «ciència de governar els homes, contribuint a les seves prosperitats».⁶⁸ Així, la policia s'havia d'encarregar no solament de la vigilància de les poblacions, sinó també d'intervenir en tots aquells aspectes que poguessin afavorir la millora, el benestar i l'augment del nombre de súbdits.

Tots els tractadistes del segle XVIII estaven d'acord en la política que s'havia de seguir respecte a la població inútil, de la qual no es treia cap profit. Els seus projectes, en molts aspectes, van ser un perllongament de les propostes de Vives, Giginta i Pérez de Herrera, ja que consideraren que la millor forma de reeducar la població ociosa era el seu tancament en els hospicis o institucions similars, on se'ls havia d'ensenyar la disciplina del treball regular. Totes les figures de la Il·lustració dedicaren alguna pàgina al tema de la pobresa improductiva i a mostrar els avantatges del seu tancament correccional en els hospicis. Des de Ustariz, fins a Campomanes, Jovellanos o Foronda, per citar només alguns noms, van insistir en la importància dels hospicis com a lloc més adient per educar la població ociosa que posteriorment, un cop regenerada, representaria una gran font per subministrar mà d'obra a les manufactures.

---

⁶⁸ Cf., per exemple, T. Valeriola, *Idea general de la Policía, o Tratado de Policía*, 1798-1805, Instituto de Estudios Administrativos, Madrid, 1977.

Des d'una reial ordre del 27 de juliol de 1717 fins a l'any 1789 es van promulgar al voltant de setanta mesures legislatives per recollir aquest grup social de fronteres indefinides anomenats vagabunds. Havien de ser internats en els hospicis o establiments similars per corregir la seva conducta viciada i destinar-los a aquells destins on feien més falta per la impossibilitat de fixar-hi població lliure, bé fos per la manca d'homes o per la duresa de les feines: per exemple en els destins més durs de l'exèrcit, en els arsenals, els presidis i les obres públiques.

Els hospicis, durant tot el segle XVIII, van combinar les funcions assistencials amb la dura disciplina per transformar el comportament laboral dels tancats. Aquests establiments, es deia, havien de ser instruments intimidatoris per a la població ociosa que, en tenir por de perdre la seva llibertat, es buscarien pel seu compte els mitjans necessaris per a la seva subsistència, deixant de ser, d'aquesta manera, una càrrega econòmica per a l'estat.

La mentalitat il·lustrada en relació a la pobresa vagabunda queda ben reflectida en les següents paraules de B. Ward, un dels tractadistes de més influència durant aquest període:

«La población se aumenta de diferentes modos, físicos y políticos: se aumenta físicamente cuando se acrece el número de individuos, se aumenta políticamente, cuando de un hombre que no trabaja, ni da utilidad alguna a la república, se hace un vasallo útil inclinándole a la industria, y este es el aumento que más importa, pues cuando se dice que la riqueza del soberano consiste en el número de sus vasallos, este se debe entender de vasallos útiles solamente, porque un millón de holgazanes, vagabundos y mendigos de población, lejos de aprovechar, sirven de una carga muy pesada al Estado, sin los que estaría mucho mejor y más rico.»⁶⁹

En els hospicis i en les institucions similars s'hi pot apreciar clarament la utopia socialitzadora amb la qual somniaven els il·lustrats. A més dels fins assistencials i intimidatoris, es pretenia corregir i transformar el comportament de la persona tancada. D'individus sense domicili, ni rei, fora de tot ordre, se'n farien persones morals, submisses i treballadores. Per aconseguir aquest objectiu, però, els hospicis

---

⁶⁹ B. Ward, *Proyecto económico. En el que se proponen varias providencias dirigidas a promover los intereses de España, con los medios y los fondos necesarios para su planificación*, Madrid, 1762, Instituto de Estudios Administrativos, Madrid, 1982, p. 79.

havien de reunir una sèrie de característiques. Es tractava de posar en funcionament tot un conjunt de rigorosos mecanismes que reguessin la vida quotidiana dels homes tancats, amb horaris i activitats prefixades. Del desarranjament moral i físic que els interns portaven quan restaven lliures, s'havia de passar a una rígida quadriculació del temps i de les ocupacions diàries.

Als homes del segle XVIII els preocupà especialment l'espai i la seva funcionalitat, sobretot el d'aquells establiments que, com els hospicis, havien d'allotjar una gran quantitat de persones. Per motius d'higiene i de seguretat els tractadistes aconsellen que la construcció d'hospicis es faci en llocs apartats i amb divisions al seu interior que permetin la circulació de l'aire i la ventilació. Aquests llocs on s'hi amuntegaven grups nombrosos de pobres eren vistos com un perill per a la salut pública i, per tant, es recomanaven certes mesures de sanejament d'aquests edificis. La preocupació per les condicions higièniques d'aquests establiments s'ha d'entendre també des d'un altre registre. Netedat i moralitat s'aniran associant durant el segle XVIII i es considerarà que l'aprenentatge dels hàbits higiènics fonamentals serveix, alhora, per inculcar principis d'ordre i de disciplina, activitats oposades al tipus de vida que solien portar els interns abans de ser tancats.

Finalment, la correcta disposició de l'espai dels hospicis també havia de servir per afavorir la vigilància i el control. De fet, aquest principi utilitari de la disposició espacial no va ser una novetat. Giginta, en el segle XVI, en el disseny de les Cases de Misericòrdia, ja s'havia preocupat de col·locar el vigilant d'aquests institucions de tal manera que pogués realitzar un control discret i efectiu sobre els interns. Però no va ser fins al segle XVIII que es va generalitzar i es va fer un ús conscient de les relacions entre l'espai i el govern de les institucions de tancament.

A part de l'interès per la funcionalitat de l'espai, també es va insistir en la necessitat de conèixer i classificar els interns dels hospicis. Aquest aspecte era considerat molt rellevant degut a la població molt variada que reunien en el seu interior: des dels nens que sortien de les borderies fins als vells incapacitats o els vagabunds sense domicili ni ocupació, passant per petits delinqüents i, fins i tot, nens i joves díscols enviats per les seves famílies per tal que fossin corregits. Tenint en compte aquesta gran diversitat, es deia que calia dividir i classificar els seus membres segons les característiques de cada grup: homes, dones, joves, adults, nens abandonats, orfes, pobres inútils, pobres útils, pobres sans, pobres malalts, delinqüents, etc. Tenint en compte l'heterogènia població que vivia a l'interior dels hospicis, es va subratllar la necessitat de separar els diferents grups per aplicar una disciplina específica a cada un d'ells

segons les seves peculiaritats. Però tot i el desig de molts tractadistes de construir diferents tipus d'establiments, amb disciplines ajustades a la qualitat dels tancats, per evitar així la corrupció provocada per la mescla i la confusió, la veritat és que en la majoria dels casos es barrejaven categories molt diferents en un mateix establiment.

A part de vigilar, conèixer i classificar, calia ocupar els reclusos per tal d'evitar els grans inconvenients morals i socials de l'ociositat. Si la política social il·lustrada volia aprofitar al màxim la població, tenint a més en compte la progressiva revalorització del treball per part de la burgesia, era lògic que en les institucions destinades a recollir els desertors, se'ls aplicués la medicina que havien rebutjat. A través de la imposició d'un ordre extern, que regulés de forma rígida les activitats dels interns, es pretenia la interiorització de les normes regulars de comportament i es va considerar que l'instrument terapèutic per excel·lència era l'aplicació al treball.

L'ocupació laboral dels tancats era més o menys la de la fàbrica manufacturera, ja que l'hospici és pensat com un model ideal de taller, tot i que les condicions de treball havien de ser més dures per tal que la gent preferís, malgrat tot, acceptar el treball assalariat lliure. La majoria de tasques que s'hi realitzaven eren feines ingrates, repetitives i senzilles de la indústria tèxtil, feines que moltes vegades eren rebutjades per la resta de la població.

Per entendre la lògica que presidia aquest tipus d'establiments cal tenir en compte que tant a Espanya com a la resta d'Europa, durant la transició de la indústria casolana al treball fabril, la majoria d'artesans preferia un treball mal pagat en oficis que consideraven honorables, abans que trepitjar una fàbrica. En la majoria de casos, només les necessitats urgents els obligaven a acceptar el sistema fabril. Aquesta és una de les raons per les quals es va haver de recórrer als tancats als hospicis o a la mà d'obra femenina o dels nens per realitzar determinades feines.⁷⁰ Les dures lleis contra els pobres van ser les que, en molts casos, van obligar a la gent sense feina a tancar-se a les fàbriques, única alternativa que sovint els quedava quan la legislació, prèviament, els havia convertit en delinqüents.

Tenint en compte tots aquests condicionants, no ha de resultar estrany que el reformisme il·lustrat s'esforcés per intentar prestigiar el treballador manual, punt clau per modificar les relacions dels homes amb el treball. Dues mesures legislatives especialment rellevants en aquest sentit van ser la reial cèdula de 1783 que decretava que:

---

⁷⁰ Cf. J. P. de Gaudemar, «Preliminares para una genealogía de las formas de disciplina en el proceso capitalista del trabajo», dins M. Foucault i altres, *Espacios de poder*, Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1991, pp. 85-121.

«no sólo el oficio de curtidor, sino también las demás Artes y Oficios de Herrero, Sastre, Zapatero, Carpintero y otros a este modo, son honestos y honrados; y que el uso de ellos no envilece la familia ni la persona que los exerce, ni la inhabilita para obtener los empleos municipales de la República»⁷¹

I una altra ordenança del 1784 que declarà que les dones també eren hàbils per a tots els treballs fabrils. Aquest tipus de consideracions ens poden resultar estranyes, però reflecteixen les dificultats per adaptar la forma de vida de la població a les necessitats exigides pel nou ordre social, polític i econòmic que s'estava gestant. L'hospici i l'ensenyament del treball van ser un dels eixos clau al voltant del qual els economistes il·lustrats articularen els seus projectes de desenvolupament econòmic.⁷²

No ha de sorprendre, doncs, que els hospicis fossin vistos per la població com un lloc de càstig i que fossin associats més a un establiment penal que a un lloc d'assistència.

La creació d'hospicis s'ha d'inscriure, per tant, en el context econòmic i en la política poblacionista del segle XVIII. L'absència de mà d'obra per les incipients manufactures xocava amb l'existència de tantes mans ocioses. Per als economistes il·lustrats, aquest grup important de població era vist com una gran font de riquesa desaprofitada. Per exemple, Gerónimo de Uztariz, a la seva obra *Theorica y Práctica del Comercio y de Marina* (Madrid, 1742), considera que el fet d'establir hospicis en les principals ciutats espanyoles que recollin els pobres i els formin com a operaris és fonamental per fer avançar les manufactures. I responsabilitza la sopa dels convents i altres tipus d'almoines de l'ociositat i la pobresa tan presents a Espanya. Segons Uztariz, Holanda, i concretament la ciutat d'Amsterdam, haurien de ser un exemple a seguir, ja que la seva riquesa és deguda al fet que han aconseguit erradicar la mendicitat tancant els pobres en cases de treball.

El pensament il·lustrat més influent s'expressà en els mateixos termes. Ward, Campomanes, Jovellanos, etc., tots manifestaren la necessitat d'establiments per disciplinar la població improductiva a través de l'aplicació al treball regular. Resulta difícil calcular el nombre real de persones que van ser

---

⁷¹ Citat per P. Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XIX)*, Alianza, Madrid, 1991, p. 42.

⁷² Tot i això, també cal dir que hi va haver veus crítiques que s'oposaren a la instal·lació de fàbriques en els hospicis. Les raons van ser les mateixes que, un segle més tard, utilitzaren els sindicats per oposar-se al treball dels delinqüents en els establiments penals. El treball dels interns, molt més econòmic i productiu per la disciplina a què estaven sotmesos, podia provocar la ruïna dels artesans lliures que no poguessin competir amb els seus productes.

tancades en els hospicis i en altres tipus de cases de correcció. El que és cert és que a finals del segle XVIII ja estava formada tota una xarxa que abraçava tot el territori espanyol i que eren poques les ciutats importants que no disposaven d'algun tipus d'establiment d'aquestes característiques. L'any 1797, es calcula que hi havia un total de 101 hospicis que albergaven 11.786 individus.⁷³

Tenint en compte la descripció que acabem de fer sobre el funcionament dels hospicis i les institucions afins, podem concloure el següent:

- En primer lloc, aquest tipus d'establiments poden ser considerats com una mostra del tipus de poder característic de l'Antic Règim. Quan els estats encara no disposen d'un dispositiu complet per actuar sobre la població, els mecanismes que utilitzen han de ser contundents i exemplars, donat que no tenen moltes ocasions per manifestar el seu poder i la seva força. El gran tancament de la pobresa vagabunda i dels elements improductius i nocius per a la societat, representa la voluntat d'incidir sobre la forma de vida de la població, però en no tenir els instruments necessaris per exercir una influència constant i continuada sobre el gruix del cos social, s'han de crear institucions com els hospicis i les cases de correcció que, tot i les seves mesures contundents, només poden afectar un grup reduït de persones, sense arribar a tot el teixit social. És a dir, el tancament dels individus que no accepten les condicions del nou ordre que s'està gestant, mostra les limitacions i la contundència típiques del tipus de poder que exercien els estats durant l'Antic Règim.

- En segon lloc, però, els hospicis i les cases de correcció del segle XVIII, en molts casos provinents dels establiments projectats en segles anteriors, també són representatius dels canvis que ja s'estaven gestant en la forma d'exercir el poder en l'últim període de l'Antic Règim i que es reflecteixen en la transformació de la seva penalitat. Si durant l'Antic Règim la penalitat estava caracteritzada per la pràctica del suplici, és a dir, pel dolor físic que acompanyava la majoria de càstigs —que podia comportar perfectament que l'infractor quedés alesiat—, i pel poc aprecí que en general es tenia per la vida dels individus —característica que queda demostrada en el fet que la pena de mort fos un càstig molt habitual—, el que mostren les institucions com els hospicis i les cases de correcció és el canvi de

---

⁷³ Cf. P. Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XIX)*, Alianza, Madrid, 1991, p. 44.

mentalitat que ja s'estava produint en la forma com els poders públics es relacionaven amb els seus súbdits.

Normalment, s'ha dit que la penalitat de l'Antic Règim, dominada per la pràctica suplicial, va desaparèixer entre la segona meitat del segle XVIII i durant el segle XIX, quan es van establir les bases del dret contemporani i es va humanitzar el dret de castigar. Segons aquesta interpretació, s'hauria passat de la brutalitat del monarca absolut que dèspotament exercia tota la seva força sobre els seus súbdits, a la penalitat contemporània, en la qual, es diu, es va introduir una major racionalitat en les lleis penals, enteses ara com una manera de protegir la societat dels possibles atacs d'aquells que pretenen trencar el pacte social acceptat lliurement per tots els ciutadans.

Ara bé, explicar el pas de la penalitat de l'Antic Règim a la penalitat contemporània exclusivament en termes de progrés, d'humanització i de racionalització és, sens dubte, quedar-se en la superfície del problema. Evidentment, és cert que paulatinament van anar desapareixent els espectaculars càstigs corporals que tant indignen la mentalitat contemporània, però el que interessa explicar és com es va produir aquesta transformació i per què, és a dir, a quins principis va obeir. ¿De cop i volta la societat es va despertar d'un somni bàrbar i va decidir humanitzar el dret penal? ¿Va ser la influència del segle de les llums que va exigir l'entrada de la raó també en l'àmbit de la penalitat?

En primer lloc cal dir que la desaparició dels càstigs corporals va ser lenta i progressiva i, per altra banda, cal explicar que aquest procés ja va començar a l'interior de l'Antic Règim. Des del segle XVI fins al segle XVIII es poden observar ja les primeres passes en aquest sentit, malgrat que la pràctica del suplici fos la característica més definitiva.

Però si durant l'Antic Règim conviuen l'espectacularitat de les penes i els càstigs corporals amb una lenta i progressiva «humanització» del dret penal és perquè, en primer lloc, l'estat es va adonar que un home alesiat no tenia cap utilitat, ans al contrari, es convertia en una càrrega. L'estat, per exemple, va veure que havia de cobrir destins per als quals era molt difícil trobar homes lliures a canvi d'un sou, com per exemple els destins més penosos de l'exèrcit, de la marina o en les obres públiques. Per tant, el que queda clar és que un dels motius de la lenta desaparició dels càstigs físics va ser la creixent necessitat d'homes per part de l'estat i la consideració de les idees mercantilistes que afirmaven que la riquesa d'un estat residia bàsicament en el nombre dels seus súbdits i, evidentment, es pensava en súbdits útils, no en individus discapacitats a causa dels càstigs penals. Es tracta, per tant, d'un procés molt emparentat amb el

canvi de concepció de la pobresa. L'estat veu en els pobres vagabunds o en els delinqüents una possible font de riquesa, una mà d'obra que si s'utilitzés convenientment podria augmentar espectacularment la força, el poder i la riquesa estatal.

Per tant, més que una progressiva civilització dels costums i un augment de les consideracions humanitàries, el que va motivar la lenta desaparició dels càstigs corporals i la violència física, van ser les consideracions utilitaristes que transformaren la manera de veure les poblacions.

Malgrat aquests canvis, però, la justícia penal no va renunciar de cop i volta a mantenir l'espectacle i els rituals que acompanyaven l'execució de les penes. Encara a finals del segle XVIII, s'animaven les places públiques de tot Europa amb freqüents execucions. A Espanya, al final del regnat de Ferran VII, ben entrat el segle XIX, als bandolers encara se'ls esquarterava després de l'execució i les seves despulles eren repartides pels llocs on havien comès delictes o a les sortides de la ciutat per intimidar forasters i caminants. Els assots, la vergonya pública i altres tipus de suplicis es van mantenir durant un llarg període de temps i fins i tot van sobreviure en els primers codis penals del segle XIX. L'exemplaritat exigia la publicitat de les execucions i la pedagogia de la por era vista com a imprescindible en tant que eina de govern.

Si les execucions públiques i la violència física van ser substituïdes lentament per altres mesures com el tancament i l'aprofitament de les mans ocioses és perquè la població va ser contemplada amb nous ulls des del moment en què va ser valorada com a possible font de riquesa. Si la teatralitat de les penes i l'exhibició del dolor físic característics de la penalitat de l'Antic Règim van anar desapareixent, en el seu lloc, cada vegada amb més insistència, s'hi va situar l'objectiu de corregir l'«ànima» de l'infractor. Més que lesionar el cos o matar la vida, es tractarà de transformar hàbits i comportaments, dirigir mentalitats i guiar les formes d'existència.

Aquesta transformació de la penalitat i de les formes de govern de la població, al final de la qual la presó esdevindrà la pena predominant, no va ser homogènia ni es va produir d'una forma sobtada. Durant el segle XIX la penalitat encara serà variada, tan a Espanya com a la resta d'Europa, on es mantindran els treballs forçats, la vergonya pública i la deportació dels delinqüents i dels promotors de revoltes polítiques. Com és habitual, les innovacions, les reformes i les permanències del passat s'interrelacionen, fent difícil delimitar fronteres clares:

«Es difícil documentar el cambio de actitud con respecto las ejecuciones públicas que se produce en el siglo XVIII y principios del siglo siguiente, pero podemos afirmar que junto a la disminución de la violencia y la mayor valoración de la vida humana, hubo un cambio de sensibilidad, que modificó la percepción de los espectáculos punitivos. Las reacciones de los espectadores, que siempre habían sido impredecibles, ahora se acentúan y se podían convertir en altercados y revueltas. Los insultos, la proliferación de pequeños delitos, el aire festivo que rodeaba a la ceremonia, generaba respuestas poco ejemplares: más bien fomentaban la solidaridad, el rechazo de la justicia y multiplicaban los ilegalismos. En muchos países se transforma en una ceremonia silenciosa en la que se suprimieron los paseos de los reos por las calles centrales de las ciudades, les transportan en coches cerrados y la ejecución se hace breve y rápida, primero en las afueras de la ciudad, después al lado de las cárceles y finalmente en su interior. En Londres, ya en 1783 desaparecieron los paseos de los condenados y poco después comenzaron a hacerse las ejecuciones en el interior de la cárcel de Newgate. En Francia se mantuvo la publicidad de las ejecuciones y se puso en práctica el ingenioso invento de Ms. Guillotin por motivos de eficacia y prontitud. En los Estados Unidos dejaron de ser públicas en 1832, lo mismo ocurrió poco después en los Estados alemanes de Hamburgo, Baden, Baviera y en Prusia; la tendencia en todos los países es a realizar las ejecuciones en los patios de las cárceles y a dejar en manos de la prensa la publicidad del acontecimiento. En España, se dio el mismo proceso, pero fue más lento, pues todavía a finales del siglo XIX las ejecuciones eran públicas; en Madrid se hacían al lado de las tapias de la Cárcel Modelo. Ya desde la muerte de Fernando VII las ejecuciones se habían sacado, en Madrid, del centro de la ciudad. De la Plaza Mayor se trasladó el cadalso a la de La Cebada y de ahí a la Puerta de Toledo.»⁷⁴

- En tercer lloc, els hospicis i les cases de correcció poden ser considerades, en part, com antecedents o precursors de la presó contemporània i del tipus de poder característic de les nostres societats. Aquests establiments tenen dues característiques comunes amb la penalitat contemporània:

---

⁷⁴ P. Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XIX)*, Alianza, Madrid, 1991, pp. 63-64.

contemplen la privació de llibertat com a càstig i pretenen transformar els individus tancats a partir de tota una sèrie de mecanismes disciplinaris.

Ara bé, hi ha una diferència fonamental entre el tipus de poder que s'exercia en aquests establiments i el que caracteritzarà les societats contemporànies. Els instruments disciplinaris que actuaven a l'interior d'aquestes institucions, malgrat la seva contundència, només afectaven grups reduïts de població, és a dir, els interns, ja que el seu àmbit d'actuació quedava totalment circumscrit a l'interior d'aquests establiments. En canvi, la presó contemporània posarà en funcionament mecanismes disciplinaris que no solament seran aptes per governar els individus tancats en les presons o en altres establiments similars, sinó que estaran pensats per poder actuar a camp obert, sobre tot el teixit social, sense interrupcions i, per tant, afectaran el gruix de la població. En les societats contemporànies ja no serà necessari tancar la gent per modificar conductes i formes de vida, ja que es crearan instruments molt més eficients i subtils per poder abastar un àmbit d'actuació molt més extens.

Aquesta és la gran diferència entre la disciplina que actuava a l'interior dels hospicis i les cases de correcció i la disciplina que caracteritzarà la presó contemporània. Només en el segon cas els mecanismes disciplinaris estaran dissenyats per funcionar més enllà de les institucions de tancament i abraçar el conjunt de la societat.

Malgrat aquestes diferències hem considerat que era important relacionar els hospicis i les cases de correcció amb la presó contemporània:

«La casa de corrección es la alternativa penal que, de manera todavía tímida y aislada, se ofrece para sustituir a las formas de castigo vigentes, basados en el utilitarismo y la intimidación. Sus orígenes están hermanados con las casas para doblegar a los jóvenes rebeldes y a las instituciones creadas para controlar y enseñar la disciplina del trabajo regular a los que han escapado o han sido expulsados del campo y viven de la mendicidad. Lo que se pretende hacer con el vago se convierte en el ejemplo de lo que hay que hacer con el delincuente. La cárcel moderna surge de la especialización de los Raspais, los Workhouses, de la Casa de Lavoro y de los hospicios.»⁷⁵

---

⁷⁵ *Ibid.*, p. 77.

3.4.3 La presó com a símbol de la societat disciplinària

Si s'examina el contingut dels projectes de reforma penal del segle XVIII resulta curiós el fet que, al principi, no es contemplava la presó com a càstig universal. L'obra que millor resumeix el pensament il·lustrat sobre el dret penal va ser la del marquès italià C. Beccaria, *Dels delictes i les penes* (Liorna, 1764). Aquest text va tenir una gran difusió per tot Europa immediatament després de la seva publicació. A més d'exercir una gran influència en les idees de la majoria de reformadors posteriors, impulsà les primeres reformes de l'administració de justícia en diversos països. A Espanya, aquesta obra es va traduir el 1774 i va ser prohibida tres anys més tard per la Inquisició, la qual cosa, però, no va impedir la seva difusió i la seva influència, que es pot veure en algunes de les principals figures espanyoles del moment com Lardizábal, Jovellanos, Meléndez Valdés, V. de Foronda, Cabarrús, etc.

En aquesta obra, però, en consonància amb les idees del moment, la presó ocupa només un lloc marginal dins les alternatives penals proposades. A Beccaria, de fet, només hi ha referències marginals a qüestions penitenciàries. Per exemple, quan parla sobre els càstigs que s'han d'imposar als delictes sense violència comesos pels pobres, afirma que la pena més adient seria «l'esclavitud per un temps, de l'activitat i la persona». Encara que aquesta formulació es pugui considerar com una clara referència a la pena de presó, cal tenir en compte que per a Beccaria es tracta només d'una pena aplicable a un tipus de delicte molt concret.

Ni tan sols en el *Panòptic* de Bentham, que tal com veurem va ser un dels principals dissenyadors de les presons modernes, la presó no és contemplada com el càstig predominant, sinó que ocupa un lloc marginal dins les variades alternatives penals proposades. Segons Bentham, un dels principals factors que feia que un codi penal fos correcte era la diversitat de penes que havia de contemplar.

En general, els reformadors il·lustrats no van tenir en compte la possibilitat que la sola privació de llibertat, durant un cert temps, fos la solució punitiva del futur. Per als reformadors d'aquest segle, la presó no podia ser la solució de cap manera, ja que la seva manera d'entendre la penalitat no concordava en absolut amb les característiques d'aquesta institució. Per entendre'n el perquè, cal explicar les bases sobre les quals van erigir el seu discurs aquests reformadors del segle XVIII.

Al nivell dels principis, les seves idees van prendre la forma de la teoria del contracte. Se suposava que el ciutadà havia acceptat les lleis de la societat i, per tant, també els càstigs que havien de

comportar si s'infringien. D'aquesta manera, el menor delictes podia ser considerat com un atac contra la societat en el seu conjunt i seria la mateixa societat la que es trobaria present en el càstig. Així s'arribava a constituir una magnífica justificació del dret de castigar, ja que l'infractor es convertia en l'enemic comú. El dret de castigar havia estat traslladat de la venjança del sobirà, pròpia de l'Antic Règim, a la defensa de la societat.

D'altra banda, els reformadors consideraven, en aquest moment, que el mal que un infractor feia al cos social era sobretot el desordre que hi podia introduir: l'escàndol que provocava, l'exemple que donava, la incitació per d'altres a repetir el delictes si no se'l castigava, etc. Per tant, un càstig, per ser útil, havia de tenir present les conseqüències del delictes, enteses com la sèrie de desordres que era capaç d'iniciar. Així, per a cada delictes caldria buscar una pena adient en funció de les conseqüències d'una possible repetició, tenint en compte no tant l'ofensa passada com el desordre futur i fent-ho de tal manera que no hi hagués repetició ni possibilitat de trobar imitadors. Així, castigar es convertia en l'art de *controlar els efectes*, és a dir, calia castigar suficientment com per impedir futures infraccions.

En línies generals, les idees dels reformadors del segle XVIII responien a una semiòtica que reposava en els següents principis bàsics:

Principi de la quantitat mínima. La idea del càstig havia de comportar per a l'infractor més desavantatges que no pas avantatges li reportava el crim.

Principi de la idealitat suficient. El que s'havia de procurar era que el sol fet de representar-se el càstig, impedís el crim.

Principi dels efectes laterals. El que comptava no era tant el que s'havia fet, com la possibilitat de reincidència.

Principi de la certesa absoluta. Calia trobar la manera de possibilitar el fet que a la idea de cada delictes i dels seus avantatges hi anés associada la idea d'un càstig amb inconvenients superiors i que aquest vincle fos apreciat com a absolutament necessari, impossible d'eludir. Per a aquest fi calia prendre una sèrie de mesures. Per exemple, les lleis que definien els delictes i prescrivien les penes havien de ser molt clares i accessibles a tothom; el procés judicial havia de ser públic i calia un òrgan de vigilància, la policia, que a més de garantir l'ordre fos capaç de trobar els infractors.

Principi de la veritat comuna. Establir sentències evidents i segons uns canons vàlids per a tothom (demostració científica, evidències sensibles, sentit comú, etc.).

Principi de l'especificació òptima. Necessitat d'un codi exhaustiu i explícit que definís tots els delictes i les seves penes. Paral·lelament a aquesta necessitat de classificació, va néixer la necessitat d'una individuació de les penes per tal que s'amotllesin al caràcter singular de cada delinqüent.

En aquest marc, resulta totalment comprensible que la presó no fos contemplada com a càstig universal. Estava prevista com una pena més, però no es considerava que fos capaç de respondre a l'especificitat de tots els delictes i tampoc no es considerava que pogués produir efectes rellevants sobre el públic. Per tant, la presó, a més de ser inútil en molts casos, es creia que podia arribar a ser perjudicial, per exemple perquè era costosa de mantenir o perquè podia arribar a fomentar l'ociositat i augmentar els vicis. La presó no podia respondre a aquest desig de trobar penes específiques i variades per a cada delicte. Per altra banda, convé no oblidar que, en aquest moment, la presó es vinculava a l'arbitrarietat i als excessos del poder del sobirà. Els reformadors insistien que era la figura i l'instrument privilegiat del despotisme. Tinguem present, per exemple, que la Revolució Francesa es va iniciar precisament amb la presa de la Bastilla i que, molt aviat, pel Decret del 13 de març de 1790, es va ordenar la llibertat de tots els detinguts en castells, cases de religiosos, correccionals, cases de policia, etc.

Malgrat tot, però, en pocs anys la presó va passar a ocupar quasi bé tot l'espai punitiu. Entre la segona meitat del segle XVIII i principis del segle XIX, a tot Europa i als Estats Units, es va produir una ruptura definitiva pel que fa a les formes de penalitat, la qual cosa estava íntimament relacionada amb una transformació en les formes de govern de la població en general. Van variar els tipus de càstigs, els tipus de delictes i els tipus de delinqüents. Evidentment, aquest canvi, en cada país, va seguir el seu propi ritme, però al voltant de la Revolució Francesa i durant tot el segle XIX, per tot arreu hi ha projectes de reforma penal, apareixen noves teories sobre la llei i el delicte, sorgeixen noves justificacions sobre el dret de castigar i, totes aquestes modificacions, conduïren finalment als nostres codis moderns de justícia, en els quals sobresurt el fet que la presó esdevé la pena predominant i que aquesta pèrdua de llibertat està pensada no solament com a càstig, sinó que també tindrà com a objectiu fonamental intentar transformar i corregir la conducta desviada de l'infractor.

Els canvis que normalment més s'han destacat en aquest procés són:

1) En la penalitat contemporània desapareix el predomini dels suplicis, és a dir, els càstigs cada vegada són menys físics i, per tant, en aquest sentit, el cos deixa de ser el fitó principal de la repressió penal. Això no vol dir que el dolor desapareixi totalment, però esdevé més subtil, més silenciós i menys visible.

2) En segon lloc també va desapareixent l'espectacle punitiu. El càstig, el compliment de la pena, deixa de ser un teatre públic per passar a un àmbit més camuflat.

La cerimònia del compliment de la pena va començar a tenir connotacions negatives i alhora perilloses. Podia semblar que el càstig, en ser un símbol del delictes, era de la mateixa naturalesa o, fins i tot, que la seva crueltat era superior a la del delictes. Podia habitar l'espectador a la ferocitat que es pretenia suprimir o podia succeir que el supliciat fos objecte de compassió o d'admiració. Aleshores hi havia el perill que en lloc de suscitar terror en el poble, es creés un sentiment de solidaritat amb l'inculpat i s'arribés a la rebel·lió.

3) En canvi, com a contrapartida, la publicitat se l'emporta ara el procés judicial: els debats i les sentències seran públiques.

4) Correlativament, varia la teoria de la penalitat: la pena no ha de servir tant per castigar com per corregir, reformar o curar el delinqüent.

5) Per altra banda, tots aquests canvis tindran un corollari: la presó esdevindrà la pena predominant.

Si hom intenta trobar una explicació per a aquesta ruptura en la manera d'entendre i d'exercir el dret de castigar, aprecia que bona part de les anàlisis indiquen que es tracta d'un fenomen quantitatiu degut bàsicament al fet de la penetració de les llums en l'àmbit del dret. És a dir, la penalitat contemporània respondria a una disminució de la crueltat i del sofriment físic i, per tant, augmentaria el respecte cap al delinqüent. Aquesta transformació s'hauria d'anàlitzar en funció del progrés portat a

terme en la cultura occidental que, després de segles de barbàrie, per fi, arribava o s'acostava a un humanisme més dolç.

Ara bé, aquesta interpretació, tot i ser molt tranquil·litzadora, deixa de banda un aspecte fonamental, ja que no té en compte el fet que, a part d'aquest canvi quantitatiu, que és cert que es troba en els discursos de l'època, també hi va haver un canvi qualitatiu que implicà una modificació de l'objectiu perseguit: en la nova penalitat el fitó principal ja no serà el cos i el seu sofriment, sinó l'«ànima», és a dir, el pensament, la voluntat o les disposicions dels delinqüents. Des del moment en què la pena ha de servir per corregir la personalitat de l'infractor, els suplicis i la violència física esdevenen inútils i perjudicials. I, dins d'aquest nou marc, caldrà buscar tècniques que serveixin no per fer mal al cos sinó per fabricar noves maneres de ser.

És a dir, durant l'Antic Règim jutjar consistia en establir el delictes, trobar l'autor i aplicar una sanció legal. Ara, en canvi, tenint en compte el fet que la pena serà vista com un instrument per corregir la naturalesa desviada del delinqüent, tot un conjunt de judicis apreciatius, de diagnòstics, de pronòstics, referents a l'individu protagonista de la infracció, s'aniran afegint a la informació judicial: l'examen pericial psiquiàtric, però d'una manera més general l'antropologia criminal, el discurs de la criminologia i tot una variada gama de branques del saber que inscriuran les infraccions en el camp dels objectes susceptibles d'un coneixement científic, proporcionant als mecanismes de castig legal unes justificacions no simplement sobre les infraccions, sinó també sobre els mateixos individus que han comès el delictes. Es jutjarà no solament el que s'ha fet, sinó el que són, seran i poden ser els protagonistes del delictes comès.

Així, es pot dir que en els nous sistemes penals que es van adoptar a tot Europa a finals del segle XVIII, els jutges, poc a poc, es van posar a jutjar, per primera vegada, alguna cosa que anava més enllà dels delictes en si mateixos: l'«ànima» dels delinqüents. D'aquesta manera, els judicis sobre la normalitat, les assignacions de causalitat, les apreciacions de canvis eventuais, les anticipacions sobre el futur, s'integraran directament en el procés de formació de la sentència, la qual no serà només un judici de culpabilitat o d'innocència, sinó que alhora comportarà una apreciació sobre la normalitat o no de l'acusat. En cas que aquest sigui trobat no-normal, hi haurà una prescripció tècnica per a una possible i desitjada normalització. En aquest nou marc, tot un nou saber, unes tècniques i uns discursos científics s'aniran formant i entrelaçant amb la pràctica del poder de castigar. Juntament amb el canvi d'objectiu,

d'aplicació, també s'hi afegixen noves instàncies i tota l'operació penal queda carregada d'elements i de personatges extrajurídics. Així, es podrà evitar que aquesta operació sigui vista purament i simple com un càstig legal, com si es volgués disculpar el jutge de ser l'únic personatge que castiga. Naturalment, els jutges són els que donen un veredict, però, des d'aquest nou punt de vista, no es tracta només de castigar, sinó sobretot de curar i per tant hi entren en joc altres instàncies que, bàsicament, provenen de les recents ciències humanes.

Sens dubte, en aquest sentit, es pot veure com l'art modern de vigilar i castigar estarà estretament relacionat amb les noves formes de govern de la població, ja que si el fi últim de les penes és aconseguir corregir la conducta desviada del delinqüent, les tècniques i els sabers emprats per assolir aquest objectiu podran ser utilitzats també més enllà dels murs de les presons per poder influir sobre la forma de vida d'altres grups de la societat. És a dir, els mecanismes punitius es poden entendre i explicar com a tècniques específiques dins un àmbit més general que inclou els diversos procediments de poder.

En aquest sentit, resulta comprensible que s'hagi afirmat que l'anàlisi del funcionament del nostre poder punitiu és imprescindible per establir una genealogia de l'«ànima» contemporània: el tipus d'identitat que determina la manera de ser de l'home contemporani hauria sorgit de tècniques de vigilància i de correcció. La fabricació d'aquesta «ànima» primer s'hauria assajat a l'interior de les presons i d'altres establiments amb fins correccionals, on s'haurien creat les tècniques més refinades per fabricar determinats tipus de subjectes, però després, aquests procediments disciplinaris s'haurien estès sobre tot el teixit social i haurien influït sobre la resta de la població.

Per tant, si la presó va esdevenir la pena predominant durant el segle XIX va ser sobretot perquè resumia la racionalitat inherent en la nova forma d'exercir el poder que s'estava desplegant i que es basava en la vigilància disciplinària. El que volem dir és que la presó permet fer una lectura dels poders i de les pràctiques a les quals, de fet, resta sotmesa de forma difusa la resta de la població; poders i pràctiques que, dins de la presó, simplement actuarien d'una forma molt més visible. Així, l'especificitat del funcionament de les nostres presons residiria en el fet d'haver adoptat tota una sèrie de tècniques disciplinàries que no solament serien pròpies de les presons, sinó que serien un model, nu i clar, de les que s'apliquen constantment en tota la societat, i no exclusivament sobre els interns. És en aquest sentit que es pot dir que la presó és una metàfora de la nostra societat disciplinària i és precisament en aquest

aspecte que cal buscar la raó del seu èxit i de la seva permanència, malgrat les crítiques que no ha parat de generar des del mateix moment de la seva instauració.

Per entendre millor el que acabem d'explicar creiem que pot resultar útil examinar els moviments de reforma de les presons que es van donar a finals del segle XVIII i durant tot el segle XIX per tot Europa i els EEUU i descriure el funcionament d'alguns dels models de presó que més influència van tenir, tant a Espanya com a la resta d'Europa, en el moment d'elaborar els sistemes punitius contemporanis, ja que el tipus de poder disciplinari desplegat en aquestes institucions va servir de plataforma de llançament per aplicar aquestes tècniques fora dels espais tancats, sobre tota la societat. I creiem que no resulta comprensible l'emergència de la Salut Pública durant aquest període si se separa d'aquestes noves formes de govern de la població, dins les quals hi va jugar un paper destacat.

3.4.4 Filantropia i reforma de les presons

Els primers promotors de la reforma de les presons, tant a Espanya com a la resta de països europeus, van ser un grup molt heterogeni de persones, amb professions i interessos molt variats, que s'agruparen sota la denominació de filantrops. Van ser les societats creades per la filantropia les que, a finals del segle XVIII i principis del segle XIX, van començar a suggerir reformes i a idear nous models penitenciaris.

El nou tipus de societat que s'estava dissenyant durant aquest període es trobava amb una penalitat anacrònica que recordava un dels elements més característics de les monarquies absolutes; per això, es va voler modificar aquesta realitat de forma urgent. L'elaboració tècnica de les noves lleis penals i civils va ser portada a terme per prestigiosos juristes, però la part corresponent a l'execució de les penes va ser acaparada per la filantropia burgesa.

L'anglès J. Howard va ser considerat per tots els reformadors d'aquest període un model a seguir en tant que precedent de la ben intencionada filantropia. El 1777 havia publicat el cèlebre *The State of Prisons in England and Wales, with Preliminary Observations and an Account of some Foreign Prisons and Hospitals*, on descriu les experiències recollides en els seus viatges de visita i observació de les presons i cases de correcció europees. Howard va arribar a la conclusió que els establiments penals que havien de ser imitats per tots eren el *Rasphuis* d'Amsterdam, el correccional de St. Miguel de Roma i la *Maison de Force* de la ciutat de Gante. El punt en comú d'aquestes institucions residia en el fet que la pena hi era contemplada en funció de la correcció moral del delinqüent; per aconseguir aquesta finalitat, utilitzaven la teràpia del treball regular. En aquests centres els presos eren governats amb una disciplina «dolça» i «prudent» i, segons Howard, aquestes tècniques eren molt més eficients per transformar l'home tancat, per habitar-lo al món laboral i a portar una vida ordenada, que la duresa i la violència tradicionals.

Així, a finals del segle XVIII i durant tota la primera meitat del segle XIX es van crear nombroses societats filantròpiques dedicades a millorar les condicions dels presos i a proposar alternatives a la penalitat existent. Als EEUU, el 1787, un grup de quàquers van fundar la *Philadelphia Society for the Alleviating the Miseries of Public Prisons*, de la qual va sorgir el primer assaig de presó cel.lular: el nou

establiment es va crear el 1790 a la presó de Walnut Street, a la ciutat de Filadèlfia, i va ser el model a partir del qual es van constituir posteriorment les presons als EEUU.

La presó de Filadèlfia es basava en el principi de l'aïllament absolut dels delinqüents, és a dir, els interns restaven en cel·les individuals sense contactes entre ells i el seu ritme diari es basava en l'acció combinada d'oració i de treball, els quals juntament amb el silenci i l'aïllament eren considerats els millors instruments terapèutics per a la regeneració dels presos.

Aquest règim penitenciari basat en la presó cel·lular va tenir com una de les seves fonts principals d'inspiració l'exemple de la cel·la del monacat cristià, la qual era un espai d'aïllament i d'oració, però que també ho podia ser de càstig i penitència. En alguns ordes s'aplicava el silenci i es limitava el contacte entre els membres, imposant l'aïllament en les cel·les durant una part de la jornada. Sens dubte, els quàquers van traslladar aquest model, que era el més proper a la seva mentalitat puritana, a la presó de Filadèlfia. Si la nova finalitat de la penalitat era transformar l'ànima del delinqüent, no ha de resultar estrany que busquessin un model per aconseguir aquest objectiu en els establiments que, des de feia segles, estaven destinats a aquest tasca tan complexa.⁷⁶

Un altre dels models més cèlebres que es van produir als EEUU va ser l'assajat, durant els anys trenta, a la presó d'Auburn. El règim d'aquest establiment consistia bàsicament a mantenir els presos en aïllament cel·lular nocturn, combinat amb el treball en comú durant el dia, que s'havia de realitzar en complet silenci.

Les presons de Filadèlfia i d'Auburn van ser dos sistemes penitenciaris que van exercir molta influència sobre les alternatives reformadores presentades a Europa i els seus respectius models van ser àmpliament discutits: uns estaven a favor de l'aïllament absolut i altres del parcial, però tots ells estaven influenciats per aquestes experiències americanes. I per aquesta raó els EEUU es van convertir en un lloc de pelegrinatge per als reformadors europeus, ja que consideraven que la utopia penitenciària s'estava

---

⁷⁶ Sobre les relacions entre l'espai conventual i els nous models penitenciaris cf. P. Trinidad Fernández, «Presidarios en los conventos», dins *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XX)*, Alianza, Madrid, 1991, pp. 172-173. Potser no va ser només un accident històric el fet que a Espanya bona part dels convents desamortitzats esdevingessin casernes, asils, manicomis i presons. En tots aquests casos es tractava d'institucions que pretenien transformar els seus interns i, sens dubte, la imatge dels antics habitants d'aquests establiments devia servir de font d'inspiració: els monjos reclosos en les seves cel·les, passejant en silenci pels patis i amb activitats rígidament estructurades al llarg del dia, devien afectar positivament la imaginació dels nous dirigents d'aquests establiments. D'altra banda, aquest fet mostra el desplaçament del tipus de gestors de la població: on abans hi havia frares i sacerdots, ara s'hi aniran instal·lant filantrops de tota mena, higienistes, metges, psiquiatres, etc. L'estat liberal, a més de privar l'església del seu poder material, potenciarà altres sectors, provinents ara de la ciència i no de la teologia, per erigir-se en els nous directors espirituals de la població.

complint de forma exemplar en el Nou Món i van voler veure sobre el terreny com funcionava amb la intenció de traslladar als seus respectius països l'experiència americana.⁷⁷

A Europa, durant aquest període, també es van crear nombroses societats filantròpiques. Per exemple, el 1817 es va fundar a Anglaterra, sota el patronat del Duc de Gloucester, una societat per a la millora de la disciplina i la regeneració moral dels presos. Amb les seves iniciatives es van constituir comissions d'enquestes per estudiar les experiències estrangeres en temes penals i la seva possible aplicació a Anglaterra.⁷⁸ El 1819, seguint el model anglès, es va fundar a França *La Société royale des prisons*. Aquesta Societat, promoguda des d'instàncies oficials, havia de ser un reflex de la preocupació de la monarquia restaurada pels seus súbdits més desfavorits i una mostra del rebuig de les presons del Terror i del despotisme. Estava formada per tres-cents vint-i-una celebritats de la noblesa, de l'església i del govern i va ser la promotora de la construcció de noves presons i de la millora de les existents, seguint bàsicament el model de la presó de Filadèlfia.

A finals del segle XVIII ja començaren a arribar a Espanya notícies dels experiments realitzats als EEUU i de les idees reformadores que estaven transformant el quadre punitiu de l'Antic Règim per tot Europa. A Espanya, la reforma penitenciària, en els seus inicis, com en la majoria de països, també va ser obra d'associacions filantròpiques creades per auxiliar i millorar les condicions de vida dels presos. Les diverses associacions que es van crear per auxiliar els presos, també es van dedicar a donar a conèixer els experiments penals més destacats realitzats a l'estranger i a elaborar expedients i dictàmens sobre la situació de les presons espanyoles.

Dins aquest marc, cal destacar l'Associació de Caritat del Bon Pastor, creada a Madrid l'agost de 1799, que tenia com a objectiu auxiliar, ocupar i instruir els interns de les presons de la capital. El promotor de l'Associació va ser el Comte de Miranda, acompanyat per clergues i seglars, representants de les capes superiors i mitjanes de la societat, de variades professions, on es barrejaven sacerdots amb nobles i militars, advocats amb metges, etc. A part d'oferir ensenyament espiritual als presos i de fer el possible per evitar la seva ociositat i fer-los treballar, també van realitzar una tasca de publicistes i

---

⁷⁷ Per exemple, per només citar alguns casos, al 1831, des de França, s'hi va traslladar A. de Tocqueville amb la voluntat de poder estudiar les institucions americanes. Producte d'aquest viatge va ser un llibre de gran difusió i influència: A. de Tocqueville i G. A. Beaumont, *Système Pénitentiaire aux Etats-Unis et de son application en France* (París, 1836). L'anglès W. Crawford també va ser comissionat el 1832 per visitar els EEUU amb el mateix fi. Dos anys més tard hi va arribar, des de Prússia, Nicholas Julius. Des d'Espanya hi van anar Ramón de la Sagra, el qual publicà: *Cinco meses en los Estados Unidos de la América del Norte desde el 20 de abril al 23 de setiembre de 1835* (París, 1836), i el frenòleg català M. Cubí, que va poder palpar els cervells dels criminals més cèlebres en la recerca d'anomalies que expliquessin els seus comportaments.

⁷⁸ Cf. C. Duprunt, *L'impossible prison*, Seuil, París, 1980.

traductors de les principals línies de reforma que s'estaven posant en funcionament a l'estranger.⁷⁹ Tot i que la seva capacitat d'acció va ser limitada, va esdevenir una referència per a tots els que posteriorment es van ocupar de la reforma del sistema penitenciari. També va ser el model a partir del qual es van crear nombroses associacions, amb fins similars, en diverses capitals de província.

En general, els reformadors espanyols van partir dels mateixos pressupòsits que els de la resta de països europeus. Tot i la uniformitat en els discursos i objectius, hi ha, però, diferències que es manifesten en les realitzacions i en el ritme de la transformació de les institucions penals, que en el cas d'Espanya va ser més lent que en altres països on hi havia un major desenvolupament econòmic.

Durant tot el segle XIX multitud d'escrits insisteixen en la necessitat de portar a terme l'esperada reforma. Els reformistes observaven una realitat penitenciària que era tot el contrari del que es desitjava. Els presidis existents eren vistos com l'anti-ideal: no hi havia ni vigilància, ni disciplina, ni una classificació adient dels interns, els quals portaven una vida ociosa i encara s'utilitzaven mètodes violents per aconseguir els fins desitjats. Enfront d'aquesta realitat, el reformador demana ordre, higiene, govern intel·ligent, possibilitat de moralitzar i transformar l'ànima desviada dels reclusos. La idea de presó del reformador és la manifestació més acabada del que pretén ser la nova penalitat, que busca la transformació de la naturalesa interior del presidiari, prescindint de la violència física.

Les característiques que, quasi de forma unànime, demanen els reformadors es poden resumir en els principis següents:

1) La presó ha de ser, sobretot, una institució que permeti la reforma moral del delinqüent. En aquest sentit, la metàfora mèdica és molt utilitzada durant tot el segle XIX. La presó ha de curar els seus malalts i tornar-los sans a la societat; només en els casos irreversibles, els jutges, igual que els metges, actuaran radicalment i amputaran el membre malalt. La presó ha de ser com un hospital que curi les ànimes i que sigui capaç d'acabar amb les malalties morals:

---

⁷⁹ Per exemple, van traduir el *Panòptic* de Bentham i l'obra del francès La Rochefoucault Liancourt, la qual cosa va permetre conèixer les novetats penitenciàries realitzades pels quàquers de Filadèlfia que s'hi descrivien. També van elaborar informes sobre les condicions de vida en les presons i van demanar al monarca que construís nous establiments a Madrid que seguissin les últimes tendències. Cf. P. Trinidad Fernández, «Asistencia y previsión social en el siglo XVIII», dins V.V.A.A., *De la beneficència al bienestar social. Cuatro siglos de acción social*, Siglo XXI i Consejo General de Colegios Oficiales de Diplomados en Trabajo Social y Asistentes Sociales, Madrid, 1988, pp. 89-115.

«Yo considero una prisión como un hospital, solamente que en vez del cuerpo tenéis enfermo el alma, y que las dolencias son el resultado de los excesos del paciente. Las enfermedades de vuestra alma, que exigen el terrible remedio de la prisión, son la desdichada obra de vuestros extravíos. Aunque haya entre vosotros algunos casos, desesperados, la mayor parte pueden curarse, los más podéis volver a la salud, es decir al deber si sois dóciles a los buenos consejos y abris los ojos a la voz de la verdad y de la justicia.»⁸⁰

2) Per poder arribar a reconstruir la personalitat del pres, primer de tot caldrà saber anul·lar les seves senyes d'identitat. Al condemnat se li treuran tots els signes distintius que defineixen la seva personalitat social: per exemple, se li tallaran els cabells i la barba, se li treurà la roba i se li posarà una vestimenta que l'uniformitzi exteriorment. Tot plegat ha de ser com una mena d'anticipació de la futura regeneració interior.

3) Per aconseguir la transformació de l'ànima del delinqüent, les presons hauran d'estar regides per una disciplina racional que reguli tots els aspectes possibles, fins als detalls més insignificants.

Així, en primer lloc, el govern de les presons ha de possibilitar un control i una fragmentació del temps. És a dir, hi ha d'haver una estricta i mil·limetrada regulació de les ocupacions quotidianes de l'intern. En la presó ideal no hi poden haver temps morts, cada instant ha de quedar fixat a una determinada activitat. No n'hi ha prou de privar de llibertat el pres, sinó que a més també cal organitzar cada moment del dia. Un horari rigorós ha de permetre que determinades ocupacions i activitats es vagin repetint dia rere dia fins que aquest ordre extern, que ha de seguir escrupolosament el pres, arribi a penetrar en la seva ànima de tal forma que certs valors quedin gravats, de forma definitiva, en la seva manera de ser. En aquest sentit, resulten especialment interessants les següents consideracions de Trinidad Fernández:

---

⁸⁰ C. Arenal, *Cartas a los delincuentes*, dins *Obras Completas*, Madrid, 1894, vol. III, p. 18.

«Esta severa fragmentación de los horarios no es ajena al cambio en la relación de los hombres con la percepción del tiempo y el trabajo en las sociedades en vías de industrialización. Hasta el siglo XVIII las horas del día estaban marcadas por el paso del sol o los toques de los campanarios, pero es en el siglo pasado cuando se extiende el uso de los relojes individuales. La aparición de la fábrica y la división del trabajo, impuso la necesidad de ajustar los tiempos de los trabajadores con el fin de que todos se levantaran a una misma hora, acudieran al trabajo puntualmente y se amoldaran a los ritmos cronometrados de la fábrica. Esto suponía una ruptura de los hábitos de la población, vinculados en su mayoría a los ritmos de la naturaleza, que exigía en determinadas épocas del año dedicación completa, pero que en otras les permitía disponer de su tiempo libremente. La rigidez de horario no existe en el trabajo orientado al quehacer. Tampoco el artesano está sometido a la disciplina del tiempo, pues él elabora las piezas desde el principio hasta el final, sin depender de otros para realizar su labor. En la sociedad industrial hace falta ajustar los relojes y los ritmos, no de acuerdo con la naturaleza, si hace frío o calor, de noche o de día, ya que la fábrica nunca se detiene. De ahí también la preocupación por lo que hace el obrero en el tiempo libre de forma que no mediatice en la asistencia puntual al trabajo.

La transición de un uso del tiempo sin rigidez ni cronómetros a la severa división de las sociedades contemporáneas fue lenta y llena de dificultades, como lo es hoy en sociedades preindustriales. Las instituciones educativas y penales no son ajenas a ese cambio en la percepción del tiempo y a las enseñanzas de la puntualidad y el orden de las actividades, igual que el trabajo asalariado en la fábrica. En las instituciones destinadas a recoger la pobreza ya se ocupaban de regular con ordenanzas las actividades diarias, años después todos los internados descubrirán el uso disciplinario de la puntualidad. En las cárceles la rigurosa estructuración de la vida cotidiana se hará con más severidad. El encerrado sufre la colonización sistemática de su tiempo: o bien estará trabajando en silencio o permanecerá en la celda.»⁸¹

---

⁸¹ P. Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XIX)*, Alianza, Madrid, 1991, pp. 146-147.

4) Dins aquesta rígida i calculada disciplina, a part de controlar tots els moments del dia, cal vigilar tots els detalls, perquè qualsevol cosa pot ser d'una gran transcendència, per més insignificant que sembli aparentment. Per exemple, és necessari aconseguir un manteniment regular de la higiene, cal obligar el pres a adoptar els hàbits de la neteja i de la pulcritud, cal aconseguir que arribi a saber mantenir les bones formes; també cal vigilar que compleixi escrupolosament i amb rapidesa totes les seves obligacions; cal estar pendent no solament del que fa sinó de com ho fa: els seus gestos, les seves formes i tota una infinitud de petits detalls considerats de màxima rellevància.

5) Cal introduir l'estímul dels premis i, en cas de mal comportament, tenir els càstigs corresponents previstos. De totes maneres, però, s'ha de procurar transformar els hàbits dels interns, sempre que sigui possible, a través dels estímuls positius, ja que es considera que solen ser molt més efectius que la tradicional violència física.

6) Per altra banda, també es proclama la necessitat d'establir un principi de classificació entre els presos, perquè no tots tenen les mateixes característiques. Es considera que un dels principis fonamentals de la presó model ha de ser evitar el contacte entre les diferents classes d'interns. Durant l'Antic Règim, l'única separació que hi havia a les presons i en els destins penals era la del sexe. Però des del moment en què es pretén canviar el comportament dels individus, s'introdueixen noves divisions. Al principi es pensa en les diferències més evidents: home-dona, adult-jove, presos preventius-condemnat, nivell de riquesa, etc.

7) Un tema que va generar polèmica va ser el de l'aïllament. A Espanya, com a tot Europa, els models de Filadèlfia i d'Auburn van generar molt d'interès i es discutia sobre quin era el model que millor es podia adaptar a la idiosincràsia espanyola. Alguns consideraven que tenir un espanyol en aïllament absolut suposaria que aquest, tard o d'hora, perdés la raó. A més es deia que era una mesura excessivament cruel i, fins i tot, quan es va plantejar com alternativa a la pena de mort, per alguns era pitjor allò que això. En resum, alguns creien que l'aïllament cel.lular era una pena massa dura, que podia produir folia i que, per altra banda, resultava massa cara de mantenir. Però també va tenir entusiastes defensors. Concepción Arenal, per exemple, estava a favor del sistema cel.lular absolut. Tots els

reformadors, però, estaven d'acord a afirmar que el que s'havia d'evitar era l'aglomeració; l'únic que debatien era el grau d'aïllament que calia aplicar.

8) Entre els diversos instruments considerats per transformar la personalitat del pres, el treball va ser el més destacat. L'ocupació laboral era contemplada com un principi fonamental per a la correcció de naturaleses desviades. El que es demanava per als delinqüents també s'utilitzava en els asils de mendicitat, en els hospicis, en els manicomis, etc. S'estava d'acord que el treball regular era indispensable per a la transformació dels individus que, per una raó o altra, havien desertat de la producció. Tots els tractadistes repeteixen insistentment els avantatges de la disciplina del treball per reconstruir la personalitat dels inadaptats.

I si els hospicis i les cases de correcció ideades durant els segles XVI i XVII havien imitat els tallers manufacturers, —tot i que sempre intentaven que les feines fossin més dures per aconseguir així que els individus tancats preferissin el treball lliure—, en el segle XIX, en canvi, es considerarà que tota presó modèlica ha de seguir les característiques que es troben en les fàbriques a l'hora d'organitzar el treball. Les presons han de ser com fàbriques amb un govern i una disciplina molt més rigorosos i severos.

Ara bé, tot i la insistència a utilitzar el treball com a teràpia, la realitat era ben diferent. Com era habitual durant aquest període, la manca de realització se substitueix amb la promulgació d'abundant legislació sobre el tema. Des de 1834, que es publicà l'Ordenança de Presidis, les lleis que regulen el treball dels penats són incomputables. Els destins més habituals dels presidaris eren els treballs de fortificació i les obres públiques, però molts d'ells no van tenir mai cap ocupació laboral.

Des del 1870, que s'elaborà un nou Codi Penal i es va prohibir que els presoners sortissin a treballar fora dels establiments penals, la situació encara es va agreujar més. El treball en les obres públiques va ser definit com a depriment i vexatori per al pres en tant que aquest quedava exposat a la curiositat pública i, per altra banda, es va considerar com una ocupació laboral que no contribuïa a la reeducació i xocava amb la necessitat de donar treball a la població lliure en èpoques d'atur. Però, un cop prohibides les sortides dels penats als treballs exteriors, en no disposar de tallers en els presidis, el que va succeir va ser que la majoria de la població penal va quedar sense cap ocupació.

D'altra banda, cal tenir en compte la resposta de treballadors i sindicats al treball en els establiments penals. Des dels seus inicis, va generar tota mena de protestes i desconfiances perquè va ser vist com una competència deslleial.

3.4.5 El panoptisme

El que fa especialment interessant tot aquest moviment de reforma del sistema punitiu de l'Antic Règim que acabem de descriure, i que portarà finalment a l'emergència de les bases sobre les quals s'ha edificat el dret contemporani, és el fet que és una mostra, potser una de les més clares, de les noves formes de gestió de la població, és a dir, de les noves tècniques de poder que caracteritzen les nostres societats, i no solament del món tancat de les presons.

Al final de tot aquest procés, s'hauran transformat les relacions econòmiques, socials i polítiques, però també haurà nascut una nova manera d'exercir el poder. En el mateix moment en què sorgia la societat de les llibertats, després de la Revolució Francesa, també s'estaven dissenyant tota una sèrie de micropoders que tenien com a principal funció fabricar un nou tipus d'individu que encaixés dins el nou ordre social. Els mètodes per aconseguir aquest fi es van assajar primer a l'interior de les institucions de tancament: les presons, els manicomis, els asils de mendicitat, les casernes i fins i tot a les escoles o a les fàbriques, és a dir, amb els grups de població amb menys possibilitats de resistència. Però, poc després, les mateixes tècniques disciplinàries envairen tot el teixit social.

La nostra societat capitalista, que és considerada la mare de les democràcies, de les llibertats individuals i dels drets humans, ha nascut no solament gràcies al fet que es va poder instaurar un nou sistema econòmic, regit per una nova classe social, la burgesia, sinó també gràcies al fet d'haver pogut posar en funcionament uns nous mecanismes de control de la població que van modificar conductes i hàbits, que van transformar costums i formes de pensar, en definitiva, que van crear un nou tipus de subjecte: l'individu contemporani.

Curiosament, en aquest nou regne de les llibertats va aparèixer una nova manera d'exercir el poder amb tants recursos i potencialitats que difícilment pot ser comparada amb cap altre moment de la història. En la nostra societat contemporània podem veure funcionant a camp obert els principis que regien l'ideari dels reformadors de les presons i que tenien com a principal objectiu transformar la manera de ser dels delinqüents a través d'una calculada disciplina que havia de controlar i dirigir tots els moments de la seva vida sense llibertat.

Si es comparen les formes contemporànies d'exercir el poder amb els recursos de què es disposava durant l'Antic Règim, és possible que l'espectacularitat de les execucions públiques i la violència que

s'utilitzava en aquell moment acabin resultant insignificants, tot i la seva crueltat, davant l'abast sense límits, tot i la seva subtileza, de les formes actuals que ha adoptat el poder. Sens dubte ha crescut considerablement el sentiment humanitari, els drets humans han anat fent camí, però també ha crescut espectacularment el radi d'actuació de les formes de govern de la població. Indubtablement, es tracta d'un tipus de poder més dolç, sovint menys violent, però amb molta més capacitat d'acció.

De fet, aquest somni de portar el sistema disciplinari fora dels murs de les presons ja va ser albirat per un dels reformadors més influents: l'utilitarista anglès Jeremy Bentham (1748-1832). L'obra més citada pels reformadors de presons de la primera meitat del segle XIX, va ser *El Panòptic* de Bentham. Les vint-i-una cartes que componen aquesta obra van ser editades el 1791, primer a Dublín i posteriorment a Londres.⁸²

Bentham va voler trobar la forma de poder exercir un control exhaustiu i continuat sobre els individus, és a dir, una tècnica que assegurés al màxim l'exercici del poder. Segons Bentham, si la societat havia de funcionar perfectament, calia trobar la manera de maximalitzar el rendiment econòmic aprofitant al màxim els homes en el procés de producció, fent que esdevinguessin individus útils:

«Si hom trobés un mitjà per fer-se senyor de tot allò que pot esdevenir a un cert nombre d'homes, d'estructurar tot allò que els envolta, del mètode per obtenir la impressió que hom vol produir, d'assegurar-se de llurs actes, llurs relacions, totes les circumstàncies de llur vida, de tal manera que res no pogués escapar-se ni oposar-se a l'efecte desitjat, hom no pot pas dubtar que un ressort d'aquest tipus seria un instrument tan enèrgic i tan profitós que els governs podrien fer-ne ús per a assolir objectius de la més gran importància.»⁸³

Per aconseguir aquest ideal, va començar per fixar la seva atenció sobre els delinqüents. Les expedicions de desterrats cap a Amèrica o Austràlia i l'estat de les presons de la seva època eren vistes per Bentham com una font d'importantes despeses absurdes que no podien ser acceptades des dels nous principis de l'economia política. Calia reorganitzar les institucions socials sobre principis més racionals per tal de treure un major rendiment d'aquells que se suposava que estaven en deute amb la societat.

---

⁸² A Espanya, aquesta obra i les seves idees bàsiques també van exercir una gran influència. La primera referència al *Panòptic* data del 1803, quan el Conde de Miranda va enviar al rei un memorial en nom de l'Associació de Caritat per tal que aprovés una casa de correcció.

⁸³ J. Bentham, *El panòptic*, Edicions 62, Barcelona, 1985, p. 31.

D'aquesta manera va imaginar un edifici que havia de permetre sobretot el bon govern de les presons, però que també podia ser aplicat a d'altres institucions de tancament i en tots aquells casos en què calia vigilar un grup important d'individus, només amb la introducció d'algunes modificacions, però sempre basant-se en els mateixos principis bàsics. El seu objectiu era aconseguir, a partir d'un simple model arquitectònic, l'exercici del poder:

«Introduir una reforma completa a les presons, acreditar la bona conducta actual i l'esmena dels presos, establir la salut, la higiene, l'ordre, la indústria en aquests habitatges fins ara contaminats de corrupció moral i física, enfortir la seguretat pública, minvant les despeses en lloc d'augmentar-les, i tot això *gràcies a una simple idea d'arquitectura.*»⁸⁴

Poques vegades la reforma d'una pràctica ha anat tan lligada a l'espai on es desenvolupava: la disposició de l'edifici era la que havia de permetre el bon funcionament del règim disciplinari i la correcció del tancat. Si l'objectiu és corregir la naturalesa desviada del delinqüent, ja que se suposa que té males inclinacions, mancances morals i, posteriorment, anomalies psíquiques, l'espai on es compleixen les penes s'haurà d'ajustar per tal d'afavorir la teràpia normalitzadora. A part de disposar l'espai de tal manera que el presoner no pogués escapar, calia pensar la fórmula que permetés un control continuat del pres per tal d'afavorir les accions de les autoritats de la presó. Segons Bentham, ell havia trobat la solució i, d'aquesta manera, descrivia el que havia de ser el model de presó durant molts anys:

«Seria una construcció circular; o, més aviat, dues construccions encaixades. Els apartaments dels presos formarien l'edifici de la circumferència sobre una altura de sis pisos: ens ho podem imaginar com unes cel·les obertes pel cantó interior, ja que una reixa de ferro no gaire atapeït les exposa completament a la vista. Una galeria a cada pis proporciona la comunicació; cada cel·la té una porta que s'obre a aquesta galeria.

Una torre ocupa el centre: és l'estatge dels inspectors i tan sols està dividida en tres pisos disposats de tal manera que cada un d'ells domini de ple dos pisos de cel·les. La torre d'inspecció està, també, encerclada per una galeria coberta amb una persiana transparent

---

⁸⁴ *Ibid.*, p. 32.

que permet a l'inspector de dominar les cel·les i el protegeix alhora d'ésser vist, de manera que, amb un sol cop d'ull, veu la tercera part dels seus presos. Així, tot i moure's en un reduït espai, pot veure'ls tots en un moment.

Uns conductes de llauna comuniquen la torre central d'inspecció amb cadascuna de les cel·les de manera que l'inspector, sense cap mena d'esforç per parlar i sense desplaçar-se, pot advertir els presoners, dirigir llurs treballs i fer-los adonar del seu control. Entre la torre i les cel·les cal que hi hagi un espai buit, un pou anular que suprimeixi tots els mitjans per a atemptar contra l'inspector.

El conjunt d'aquest edifici semblaria un rusc, cada cel·la del qual es pot veure des d'un punt central. L'inspector invisible domina com un esperit, esperit que, en cas de necessitat, immediatament pot donar prova d'una presència real.

Aquesta casa de penitència s'anomenaria *panòptic* per tal d'expressar amb un sol mot el seu avantatge essencial, *la facultad de veure amb un sol cop d'ull tot allò que hi esdevé.*»⁸⁵

Amb pocs mitjans és possible d'aconseguir un espai apte per a una vigilància constant i exhaustiva. Només cal un edifici en forma d'anell dividit en cel·les, cadascuna de les quals ocuparien tota l'amplada de la construcció i totes tindrien una finestra que donaria a l'interior i una altra que donaria a l'exterior, de tal manera que la claror les il·luminaria totalment i esdevindrien permanentment visibles des de la torre d'inspecció situada al bell mig de l'edifici. Enginyosa manera d'assegurar el funcionament automàtic del poder, ja que el detingut sap que està permanentment obert a la visibilitat. Aquest poder anònim pot funcionar fins i tot, com diu Bentham, en el cas que no hi hagués cap vigilant a la torre, ja que es tracta d'una maquinària de poder especial que obté poder independentment de qui l'exerceixi. Individus en situació de visibilitat permanent des d'un poder cada vegada menys identificable: una mirada que se suposa que ve de la torre però que no pot ser mai vista.

Aquest model arquitectònic dissenyat per Bentham, a part d'indicar la voluntat d'adequar l'espai de les presons per tal que poguessin complir amb la nova finalitat de les penes que consistia a poder arribar a transformar la personalitat del delinqüent, també mostra la important inflexió que es va produir a finals del segle XVIII en les formes de govern de la població.

---

⁸⁵ *Ibid.*, pp. 33-34.

En les presons o en les altres institucions penals de l'Antic Règim no hi havia cap mena de preocupació per la distribució interior dels edificis, és més, hi havia pocs establiments destinats expressament a retenir els delinqüents que esperaven el corresponent judici, ja que normalment se solien utilitzar els mateixos sòtans de les audiències i dels ajuntaments o les masmorres dels castells. L'únic que es pretenia aconseguir era que els interns no poguessin escapar i per tant només s'exigia que fossin edificis robustos i que tinguessin unes façanes imponents capaces d'intimidat el poble. Bàsicament eren edificis per ser vistos des de fora i, igual com en el cas de les execucions públiques, s'esperava que fossin sistemes dissuasoris. Però des del moment en què el que es pretén és transformar els individus, subjectar-los a determinats tipus d'identitats, neix un nou interès pels espais, sobretot per aquells que són habitats per un gran nombre de persones.

Segons Bentham, si es volia aconseguir un bon govern sobre una gran quantitat d'homes l'únic que calia respectar era el principi de la inspecció general, és a dir, construir edificis que permetessin que els seus interns quedessin subjectats a una mirada omnipresent i, a partir d'aquesta màxima, només calia gestionar cada instant de les seves vides fins arribar a aconseguir la transformació desitjada. Aparentment els presos gaudiran d'un grau més alt de llibertat, ja que se suprimiran les cadenes i, en la mesura del possible, la violència física, però com a contrapartida es posa en marxa una disciplina més dolça, però molt més efectiva, ja que en teoria ha d'aconseguir els fins desitjats prescindint de la coacció i la intimidació.

En la presó panòptica tot queda absolutament sota control i no es deixa res a la incertesa de l'atzar. En primer lloc, Bentham recomana una correcta distribució dels presos, és a dir, un principi de classificació que reparteixi els interns segons les particularitats de cada grup (per sexes, per delictes, pel grau de penediment, per l'edat, etc.). No cal barrejar les diferents tipologies de presos, ja que cadascuna d'elles demanarà una determinada disciplina. Per tant, calia acabar amb la situació existent en les presons de la seva època on tots els grups restaven barrejats i apilonats, afavorint la brutícia, la fetidesa de l'aire i tot tipus de corrupció física i moral.

En segon lloc, un cop repartits els interns, cal administrar tots els instants de la seva existència i sobretot evitar l'ociositat, que és vista com la font dels pitjors vicis i la principal enemiga de la desitjada reforma moral. La major part del temps el passaran treballant, exceptuant els intervals per menjar i per dormir. Aquesta ocupació laboral ha de ser vista pels presos com un consol i com un plaer, no com un

càstig. Han d'arribar a preferir el treball a l'ociositat; amb aquest fi, s'han d'introduir alguns estímuls, com ara que amb el producte del treball es puguin aconseguir aliments més succulents que els proporcionats per la presó.

Sempre que es pugui cal preferir els premis a la violència i la coacció, ja que solen tenir efectes molt més positius. Ara no interessin els sofriments corporals que puguin ser perillosos per a la salut, ja que no es pretén acabar amb la vida de la gent, sinó transformar la seva forma d'existència. Més que fer patir els cossos, es tracta d'aconseguir modificar les ànimes i per assolir aquest fi es considera que és molt més útil una disciplina dolça i estimuladora que la força bruta. La coacció i la servitud, diu Bentham, no avançaran mai tan lluny com l'emulació i la llibertat.

Degut a la seva intenció d'exercir un control sense interrupcions dels interns, Bentham fins i tot indica quin ha de ser el tipus d'alimentació que han de rebre i la indumentària que ha de cobrir els seus cossos. També dóna molta importància als temes higiènics, però perquè considera que tenen una gran influència sobre la moral dels interns:

«Les sollicituds de la higiene són un estímul contra la gandularia; habituen a la circumspecció i ensenyen a respectar la decència, àdhuc en qüestions nímies. La veu de la moral i la veu física tenen un llenguatge comú. Hom no pot culpar ni lloar cap d'aquestes virtuts sense que una part de la lloança no es reflecteixi sobre l'altra. Hom sap quants fundadors de religions han donat importància a aquest objecte; amb quantes preocupacions han prescrit tot el que concerneix a les ablucions. Aquells que no creguin en l'eficàcia espiritual d'aquests ritus sagrats no negaran llur influència corporal. L'ablució és un símbol: tant de bo que fos una profecia! Tant de bo que fos tan simple de purificar l'ànima dels nostres presos com llurs cossos!»⁸⁶

Els diumenges no es treballarà, però es dedicaran a ensenyances morals i religioses i a aplicar els presos a lectures exemplaritzants. En definitiva, els interns estaran permanentment oberts a la visibilitat dels seus vigilants i tota la seva existència estarà mil·limètricament organitzada de tal manera que no pugui restar cap element descontrolat. Amb aquesta rígida disciplina s'anirà aconseguint la transformació

---

⁸⁶ *Ibid.*, pp. 57-58.

del pres i un cop allibertat haurà esdevingut un home útil per a la societat. Bentham recomana que els presos que surtin de la presó ingressin en el servei de terra o de mar, que serveixin de colonitzadors per a les noves colònies, etc.

Segons Bentham les potencialitats regeneradores que són inherents a aquest projecte arquitectònic, a part de servir per a les presons, també poden ser aplicades a altres institucions, a qualsevol circumstància que demani el govern d'un bon nombre d'individus:

«El principi panòptic es pot adaptar amb èxit a tots els establiments que han de vincular la inspecció amb l'economia; no va necessàriament lligat amb idees de rigor: es poden suprimir les cadenes; pot existir la comunicació; la inspecció pot esdevenir còmoda i no gens molesta. Una casa d'indústria, una fàbrica edificada segons aquest pla, dóna a un sol home la facilitat de dirigir els treballs d'un gran nombre d'homes; i els diversos departaments poden romandre oberts o tancats, permetent diferents aplicacions del principi. Un hospital panòptic no podria admetre cap abús de negligència ni en la higiene, ni en la renovació de l'aire, ni en l'administració dels medicaments: una divisió més completa dels departaments serviria per a separar millor les malalties; els conductes de llaua proporcionarien als malalts una comunicació constant amb llurs guardians: una vidriera a dins, en lloc de reixes, deixaria a llur elecció el grau de temperatura; una cortina podria sostreure'ls de qualsevol mirada. En fi, aquest principi pot aplicar-se amb facilitat a les escoles, a les casernes, a tots els oficis en què un home sol s'encarrega del control de molts.»⁸⁷

Encara que a nosaltres aquest tipus d'associacions ens puguin resultar estranyes perquè potser no acabem d'entendre què té a veure una presó amb una caserna o un hospital i una escola amb una fàbrica, en tots els casos, segons Bentham, es tracta d'institucions on és important la vigilància i el control i on es persegueixen fins disciplinaris. En tots aquests establiments es pretén obtenir un determinat tipus d'individu: un pres rehabilitat, un soldat obediènt, un individu saludable, un bon escolar o treballadors

---

⁸⁷ *Ibid.*, p. 65.

eficients. I el principi panòptic aconseguirà, en les diverses circumstàncies, una major eficàcia de les formes de govern amb un cost reduït: màxima eficàcia amb el mínim cost.

Amb una simple idea arquitectònica es possibilita l'exercici del poder, però també l'obtenció de saber. Tots aquests establiments, diu Bentham, poden servir de laboratoris experimentals, dels quals es pot extreure una informació molt valuosa sobre les característiques dels infants, dels treballadors, dels bojos, dels delinqüents, etc. El principi del panòptic ofereix a la mirada tots els detalls que envolten la vida dels interns i aquests podran ser estudiats i amb ells es podran assajar nous mètodes educatius, noves formes de tractament, noves teràpies, etc.⁸⁸ Es tracta d'un espai que permet disciplinar els individus que l'ocupen. Els principis disciplinaris bàsics sempre són els mateixos, però segons el cas poden variar d'intensitat.

Per tant, l'obra de Bentham és alhora un model de presó i un instrument per fer menys costosa la tasca d'aquells que han de governar un grup d'homes en qualsevol circumstància. Ja no es tracta d'aconseguir la submissió dels individus a través de la força intimidatòria i violenta, sinó més aviat per l'articulació d'un conjunt de mecanismes que produeixen en els homes l'efecte desitjat i actuen en profunditat sobre la seva ànima, fent que desitgin, sentin i pensin només allò que es vol. Per tant, en el *Panòptic* no solament hi trobem resumits els principis bàsics que guiaren la reforma de les presons en el moment en què s'estaven gestant les bases del dret contemporani, sinó que també hi trobem la nova racionalitat que caracteritzarà les formes contemporànies de govern de les poblacions. Els principis que s'hi descriuen van servir de guia per als reformadors de les presons de tot el segle XIX, però alhora es van tenir en compte en la remodelació urbanística de les ciutats, en la construcció d'hospitals i manicomis, en les casernes, les escoles i les fàbriques. Així, tot i que Bentham pensés el *Panòptic* sobretot per ser utilitzat en les presons, aquesta forma arquitectònica pot ser contemplada com una metàfora de la nostra societat disciplinària que ha aconseguit que els seus principis bàsics funcionessin no solament en les institucions de tancament, sinó en tot el teixit social:

«Què en diríeu si, mitjançant l'adopció gradual i les diverses aplicacions d'aquest principi únic, veiéssiu un nou estat de coses que s'escampa per la societat civilitzada —la moral esmenada, la salut protegida, la indústria revifada, la instrucció propagada, els càrrecs

---

⁸⁸ *Ibid.*, pp. 136-137.

públics alleujats, l'economia assentada d'alguna manera sobre un roc, el nus gordià de les lleis d'assistència pública no tallat sinó deslligat, i tot això per una simple idea d'arquitectura?»⁸⁹

---

⁸⁹ *Ibid.*, p. 140.

3.4.6 L'home màquina

En el mateix any de naixement de J. Bentham, el 1748, es va publicar *L'home màquina* del metge Julien Offroy de La Mettrie (1709-1751). Aquesta suggeridora coincidència ens pot portar a establir un lligam entre la nova forma d'exercir el poder descrita per Bentham i el paper jugat per la medicina en els orígens de la societat contemporània.

Bentham afirmà que el seu panòptic podia arribar a crear una «obediència maquina» i, a través d'ella, «homes nous».⁹⁰ La Mettrie, per la seva banda, es va imaginar l'home com una màquina dòcil i ensinistrable i va albirar la gran importància que podia tenir el metge, gràcies als seus coneixements sobre l'anatomia humana, a l'hora de pretendre modelar les identitats que subjecten els individus a unes determinades maneres de ser.

El contingut de *L'home màquina* es pot abordar almenys des de dos punts de vista. En primer lloc, hi trobem una reducció materialista de l'ànima, és a dir, La Mettrie, criticant la tradició cartesiana, només accepta una única substància material, diversament organitzada, per tots els elements de l'univers. L'home és una màquina, amb una organització molt complexa, però no per això deixa de ser només matèria:

«Aquests éssers arrogants i vanitosos, que es distingeixen més pel seu orgull que no pas pel seu nom d'homes, per ganes que tinguin d'exaltar-se, no són en el fons sinó uns animals i unes màquines que repton perpendicularment.»⁹¹

Però aquesta obra també es pot llegir des d'una altra perspectiva: com un indicador del desplaçament que es va operar en les formes de gestionar els individus i les poblacions, com un símptoma que indica la vinguda de l'època disciplinària. És a dir, *L'home màquina*, a part de contenir una reducció materialista de l'ànima, també desenvolupa una teoria general de l'ensinistrament que, com veurem, es basa en el concepte de docilitat, el qual uneix el cos analitzable amb el cos manipulable.

La Mettrie subratlla el fet que l'home és l'animal més ensinistrable, el més dòcil, el que té menys instint, el que depèn més de l'educació. L'home té una organització biològica determinada que, segons

---

⁹⁰ *Ibid.*, p. 36 i p. 62.

⁹¹ La Mettrie, *L'home màquina*, Laia, Barcelona, 1983, p. 94.

La Mettrie, és el seu primer mèrit; però, a més, degut a les poques conductes marcades per pautes instintives, necessita de la instrucció, segon mèrit, sense la qual el primer no serviria de res. Organització i instrucció, aquests són els dos elements que configuren l'ésser de l'home. L'home, diu La Mettrie, com els altres elements de la naturalesa, és una màquina, però és una màquina especial perquè té una característica específica, el seu gran nivell de docilitat:

«Només conclouré això que es desprèn clarament d'aquestes incontestables observacions:

1) que com més feréstecs són els animals, menys cervell tenen; 2) que aquesta víscera sembla que esdevé més gran, d'alguna manera, proporcionalment a llur docilitat; 3) que hi ha una singular condició imposada eternament per la natura, i és que com més es guanya de la banda de l'esperit, més es perd de la banda de l'instint.»⁹²

L'home és el producte d'un determinat tipus d'organització de la matèria. Però el més característic d'aquest tipus d'organització és el fet que té capacitat d'autoregulació, és a dir, l'home, segons La Mettrie, gràcies al seu alt nivell de docilitat, és una màquina oberta a la possibilitat d'apropiar-se de la seva pròpia organització i de reorientar la seva direcció i el seu funcionament. L'home és una màquina que té la capacitat de reorganitzar, conscientment, la seva pròpia organització, d'aquí la gran importància de la instrucció. Allò que és l'home és l'efecte d'una determinada organització de la matèria i dels canvis i modificacions introduïts per la instrucció, per l'aprenentatge, gràcies a l'alt nivell de docilitat de què gaudeix.⁹³

Així, l'home és una màquina ensinistrable i, per tant, qui conegui el funcionament d'aquesta màquina podrà ser gestor dels seus moviments, pensaments i accions: cos analitzable, cos manipulable.

Sovint, en la interpretació d'aquesta obra, només es té en compte el registre anatòmico-metafísic, és a dir, només es destaca el fet que La Mettrie ampliés la noció d'animal-màquina de Descartes a tots els elements de la naturalesa, inclòs l'home mateix. D'aquesta manera, es deixa de banda el registre tècnicopolític i no es dóna la suficient importància a una de les grans descobertes de La Mettrie: l'alt nivell de docilitat de la màquina humana.

---

⁹² *Ibid.*, pp. 53-54.

⁹³ Resulta curiós el fet que La Mettrie utilitzi el terme «instrucció» per referir-se als processos educatius o d'aprenentatge, ja que aquest concepte, evidentment, ens fa pensar amb els mètodes disciplinaris, per exemple els utilitzats per obtenir soldats eficients.

Una màquina que es pot transformar, perfeccionar, utilitzar, és una màquina dòcil, una màquina ensinistrable. Evidentment, qui tingui coneixement sobre aquesta màquina que és el cos humà, a través d'ell, podrà transformar els individus. Segons La Mettrie, l'«ànima» i els costums dels individus es poden modificar actuant sobre els seus cossos.

De fet, La Mettrie tenia un gran interès per les teories iatromecanicistes que, des del segle XVII, intentaven donar compte del funcionament del cos humà a través de les lleis mecàniques i construïen els famosos autòmats que eren una mena de models mecànics que pretenien explicar i reproduir funcions corporals com la contracció muscular, el procés digestiu, etc. Aquestes maquetes que intentaven il·lustrar el funcionament de l'organisme i que, per tant, eren models de saber, també poden ser considerats com a models de poder restringit: treballant sobre la matèria s'aconseguien una sèrie de reaccions determinades. Aleshores, la pregunta que apareix necessàriament és què es podrà aconseguir actuant sobre la màquina humana, tenint en compte que és la més mal·leable: queda oberta la transformació tècnica dels individus, a través del coneixement de com funciona l'organització de la seva matèria.

Quan La Mettrie afirma que l'esperit humà és el producte d'una transformació de l'instint, operada per la docilitat i, des d'aquest punt de vista, s'atreveix a argumentar a favor de la possibilitat de «donar» una ànima als animals a través de la instrucció, ens està indicant el fet que l'ànima és l'efecte d'una determinada organització de la matèria transformada permanentment per la instrucció. Si des d'aquesta perspectiva és possible fins i tot imaginar la possibilitat de fer néixer l'esperit en els animals a través d'un determinat treball sobre el seu grau de docilitat, ¿què podem esperar en el cas de l'home?

Hem vist com Bentham estava convençut que els seus mètodes disciplinaris podien arribar a crear «homes nous» que seguissin mecànicament unes determinades pautes de conducta; si és cert el que afirma La Mettrie, és a dir, si les ànimes es poden fabricar, aleshores es pot fer possible el somni de Bentham, gràcies a una transformació disciplinària dels individus sotmesos a unes determinades formes de poder.

D'altra banda, convé no oblidar que La Mettrie acabarà atorgant el poder d'analitzar i de manipular el cos humà bàsicament a la medicina, ja que segons ell el metge és el millor coneixedor de la màquina humana, de la seva organització i del seu funcionament. El metge, diu La Mettrie, és l'autèntic filòsof, l'únic que té dret a parlar sobre allò que és l'home gràcies als seus coneixements. En aquest sentit, fins i tot els teòlegs hauran de cedir als metges el coneixement de l'ànima, ja que, segons La

Mettrie, desconeixen totalment la composició de la màquina humana. La medicina, per tant, és elevada a model de saber, però també, si llegim atentament *L'home màquina*, es constitueix com a model de poder:

«L'experiència i l'observació, elles soles, han de guiar-nos, doncs, ara. Se'n troben innombrables en les memòries dels metges que han estat filòsofs, i no pas en els filòsofs que no han estat metges. Aquests han recorregut, han aclarit, el laberint de l'home; només ells ens han desvetllat aquests ressorts amagats sota embolcalls que sostreuen als nostres ulls tantes meravelles. Només ells, contemplant tranquil·lament la nostra ànima, mil vegades l'han sorpresa, tant en la seva misèria com en la seva grandesa, sense menysprear-la més en l'un d'aquests estats que no admirar-la en l'altre. Una vegada més, heus ací els únics físics amb el dret a parlar, ara. ¿Què ens dirien els altres, i sobretot els teòlegs? ¿No és ridícul de veure'ls decidir sense cap mena de pudor sobre un tema que no és gens a l'abast d'ells de conèixer? Un tema del qual, ben al contrari, n'han estat del tot desviats per estudis obscurs, que els han menat a mil prejudicis i, per dir-ho amb una paraula, al fanatisme, que s'afegeix i tot a la seva ignorància sobre el mecanisme dels cossos. (...)

Prenem, doncs, el bastó de l'experiència i deixem enllà la història de totes les vanes opinions dels filòsofs.. (...) Galè i tot coneixia aquesta veritat que Descartes, i no pas Hipòcrates, com diu l'autor de la *Història de l'ànima*, ha portat lluny, fins a dir que només la medicina podia canviar, amb el cos, els esperits i els costums. És veritat que la malenconia, la bilis, la flegma, la sang, etc., seguint la natura, l'abundància i la diversa combinació d'aquests humors, fan de cada home un home diferent.»⁹⁴

Per tant, quan La Mettrie afirma que els jutges haurien de ser metges o quan nega a la teologia el dret de parlar amb sentit sobre l'ànima humana, sembla que està albirant, amb una lucidesa premonitòria, el fet que la medicina, a partir d'aquest moment, adquirirà una importància que no havia tingut mai fins aleshores, ja que penetrarà, a poc a poc, però de forma imparabile, en tot el teixit social i, sobretot, prendrà un paper protagonista com a guia i transformadora de l'estil de vida de les classes baixes.

---

⁹⁴ La Mettrie, *L'home màquina*, Laia, Barcelona, 1983, pp. 44-45.

És a dir, la medicina deixarà de ser pensada només per a les classes més benestants i absorbirà tota la resta de membres de la societat. El poder d'intervenció de la medicina, en poc temps, creixerà de forma espectacular. Un dels motius d'aquesta expansió s'ha de trobar, sens dubte, en el fet que, en certa manera, la medicina, com a model de poder, va ser una de les poques parcel·les del saber que va ser capaç de substituir la posició estratègica que durant tant de temps havia ocupat l'església pel que fa al govern dels individus i de les poblacions:

«Però tot cedeix davant el gran art de guarir. El metge és l'únic filòsof que es fa digne de la seva pàtria, algú ja ho ha dit abans que jo; apareix com els germans d'Helena en les tempestes de la vida. ¡Quina màgia, quin encantament! Només de veure'l ja s'encalma la sang, torna la pau a l'ànima agitada i reneix la dolça esperança en el cor dels malaurats mortals. Anuncia la vida i la mort, com un astrònom prediu un eclipsi.»⁹⁵

A part de la retòrica, en aquestes paraules, s'hi reflecteixen les relacions entre la medicina i algunes de les característiques que tradicionalment s'havien associat a la religió. ¿Qui és que, durant molt segles, havia tingut la capacitat de donar pau i esperança a les ànimes dels malaurats mortals? En molts àmbits, el metge serà capaç de substituir el paper jugat per l'església. Certament, el metge, a diferència del teòleg, és possible que ignori totalment les respostes sobre l'origen i el destí de l'home, però és capaç de dominar tot l'espai intermig: la vida; encara que la medicina no pugui dir res sobre la salvació eterna, sí que intervindrà activament en l'àmbit de la supervivència diària.

D'altra banda, la medicina no es limitarà a oferir una sèrie de tècniques per conservar, millorar o allargar la vida, sinó que també s'erigirà com a portadora d'un nou model, *l'home saludable*, a partir del qual pretindrà transformar els subjectes fins que s'hi adequin. El metge no parlarà del pecat, però sí de la malaltia; no parlarà de la salvació, però sí d'un ideal de salut que haurà de ser perseguit constantment en nom de la supervivència. Les intervencions de la medicina com a gestora i governadora de la vida dels individus, sobretot d'aquells que ocupen les posicions més baixes dins l'escala social, van tenir una importància cabdal en la formació de l'home contemporani.

---

⁹⁵ *Ibid.*, p. 38.

Però, a més, amb les seves lloances al poder de la medicina, La Mettrie, s'anticipa a l'esdeveniment que tindrà lloc a finals del segle XVIII i a principis del segle XIX: l'aparició de les ciències humanes, les quals tindran com a objecte d'estudi científic l'home. Les bases de la nostra medicina es van posar precisament en aquest període, però també es van crear els fonaments de les altres disciplines que s'han volgut apropiari del coneixement de l'home, és a dir, l'antropologia social i cultural, l'antropologia filosòfica, la sociologia, la psicologia, la psiquiatria, la sexologia, la pedagogia, etc.

El discurs de les ciències humanes, a l'interior del qual incloem també la medicina, en tant que portador de les veritats de l'ésser humà, ha tingut, des dels seus orígens, un gran poder de transformació dels individus. Quan l'antropologia social i cultural va afirmar durant molt de temps la desigualtat de les races humanes; quan des de l'antropologia filosòfica s'ha pretès subratllar unes determinades característiques com a definitòries de l'ésser humà deixant ombres importants; quan les disciplines psíquiques han marcat el llindeu entre la normalitat i la desviació, etc., tots aquests discursos, sens dubte, han anat afaiçonant determinades formes d'identitat.

En aquest procés, la medicina lloada per La Mettrie i sobretot l'aparició del que anomenem Salut Pública, han tingut realment un paper protagonista, però no exclusiu, perquè han actuat al costat d'altres discursos i pràctiques provinents de les ciències humanes.

Les tecnologies emprades pels discursos, pràctiques i institucions provinents de l'àmbit de la medicina i de la Salut Pública han contribuït a subjectar l'individu en la seva versió contemporània. A l'interior del panòptic de Bentham, és a dir, en el marc de les noves formes de govern de la població, les ciències humanes, i entre elles la medicina, han col.laborat activament en la fabricació d'«homes nous».

4) L'EMERGÈNCIA DE LA SALUT PÚBLICA I LA NOVA NOSOPOLÍTICA DEL SEGLE XVIII

A partir del segle XVIII es va iniciar un procés de medicalització indefinida a l'interior del qual va sorgir la Salut Pública tal i com ara l'entendem. En els capítols anteriors hem vist com la medicina, fins al segle XVIII, havia tingut molt poca incidència sobre la major part de la població. Tot i que s'havien adoptat algunes mesures de prevenció, sempre van tenir un caràcter molt discret i limitat i, per altra banda, sovint només es tractava de projectes i no de realitzacions.

Ara bé, des del moment en què la població va començar a ser contemplada com una font de riquesa i de poder per part de l'estat, lentament, la medicina experimentà un desbloqueig i va anar adquirint cada vegada més protagonisme. En primer lloc, des dels inicis dels estats moderns, va aparèixer la preocupació per la figura del malalt pobre, però la mutació definitiva que marcà l'aparició de la Salut pública va ser el pas des de l'interès per les malalties dels pobres al problema més general de la salut de les poblacions. És a dir, quan es va fer el salt del marc més restringit dels l'auxilis caritatius al de la policia mèdica.

Hem vist que la policia havia de garantir l'augment de les riqueses, l'ordre establert i la salut i el benestar de la població. Riquesa, ordre i salut van esdevenir tres pilars fonamentals en les polítiques del segle XVIII. La policia mèdica, per la seva banda, havia de vetllar pel bon nivell de salut dels individus, condició indispensable per tal d'obtenir una població abundant que era un dels indicadors de la força i del poder d'un estat.

D'aquesta manera, un dels aspectes fonamentals que va marcar la política de la salut a partir del segle XVIII va ser el fet d'establir una nova concepció de la malaltia, entesa a partir d'ara, i cada vegada amb més força, com un problema polític i econòmic que afecta tota la col·lectivitat i que, per tant, demana la recerca de solucions globals. Aquesta nosopolítica encetada en el segle XVIII, però, no s'ha de veure com una iniciativa que va partir únicament dels aparells de l'estat, sinó que des de diversos sectors del cos social va néixer un nou interès per la salut de la població. Evidentment hi va haver una progressiva intervenció de l'estat en els temes relacionats amb la salut i la malaltia, però també hi participaren molts altres sectors de la societat: grups religiosos, associacions d'auxili i de beneficiència (des dels serveis parroquials fins a les societats filantròpiques), institucions científiques (per exemple, el

nou interès per les dades estadístiques sobre els recursos materials i humans d'un país, que també va incloure estadístiques mèdiques), els mateixos metges, les demandes de la pròpia societat, etc.

Ara bé, en l'emergència de la Salut Pública cal marcar dos períodes diferenciats. En primer lloc, durant el segle XVIII, la Salut Pública va centrar la seva atenció bàsicament en la millora de les condicions de salubritat dels espais, els edificis, les ciutats, el medi ambient. És a dir, en un primer estadi, la Salut Pública no va ser tant una medicina de l'home com una higienització de les coses que l'envoltaven. I, tal com veurem, va ser durant el segle XIX, finalment, quan la Salut Pública va acabar medicalitzant els mateixos individus.

Pel que fa al primer període, cal tenir en compte que, durant el segle XVIII, en l'etapa de transició de l'Antic Règim a l'economia de mercat, el Segle de les Llums va portar una nova dinastia a l'estat espanyol: els Borbons. Un dels trets característics del despotisme il·lustrat és el fet d'atribuir al monarca funcions socials i de foment de la riquesa del país i, per aquesta raó, durant tot aquest període, es van projectar reformes de tota mena que afectaren els diversos sectors de l'activitat socio-econòmica, sobretot durant el regnat de Carles III. Dins d'aquest context, va aparèixer la necessitat de racionalitzar l'espai nacional que va incloure tot un seguit de reformes en relació a l'urbanisme, en les quals es van tenir presents els principis de la Salut Pública.

Moltes de les reformes projectades no es van portar a terme fins a la segona meitat del segle XVIII, durant el regnat de Carles III, el qual va assumir els tres eixos principals d'un règim polític il·lustrat: un govern centralitzador, una administració jerarquitzada i un ideal humanitari que entenia la solució dels problemes socials des de sentiments filantròpics i actituds paternalistes. Les reformes ideades pels seus ministres van afectar el conjunt de la vida social: la indústria, el comerç, l'agricultura, les funcions assistencials, l'educació, etc. En aquest context, també es van dissenyar noves fórmules per tal de millorar el control del territori nacional i reorganitzar els centres urbans. L'urbanisme il·lustrat va voler crear poblacions amb nous barris, amb carrers amples i ben il·luminats per afavorir les condicions higièniques i, alhora, facilitar l'actuació de les forces de l'ordre.

Per comprendre la reestructuració del territori nacional i les reformes urbanístiques cal tenir en compte les noves concepcions que sobre l'espai es van difondre des del Renaixement, recolzades en els plantejaments científics de figures com Copèrnic, Galileu, Descartes i Newton. La concepció de l'«espai

buit» medieval va ser substituïda per la de l'espai com a «res extensa».⁹⁶ Així, l'espai passà a ser quelcom mesurable, matematitzable i susceptible de comprensió racional. L'espai, si és conegut, pot ser ordenat i dominat.

L'espai medieval s'havia organitzat al voltant dels centres sacralitzats com ho eren les esglésies, les catedrals o els monestirs. Ara, en canvi, es parteix d'un espai homogeni en el qual tots els elements i punts que conté són simples determinacions de posició. Des d'aquest punt de vista, calia trobar la fórmula per tal que el poder tingués la possibilitat de desplegar-se de manera uniforme i contínua. Durant els segles XVII i XVIII van aparèixer els grans imperis, i l'amplitud dels conjunts espacials que calia organitzar i dominar va exigir una nova política de control sobre el territori basada sobretot en una administració omnipresent que havia d'abraçar tots els racons i que es basava en el sistema d'autoritat delegada.

La principal característica d'aquests conjunts estatals va ser la centralització de l'autoritat; d'aquesta manera, qualsevol administració despòtica considerà com a exigència immediata la creació de la ciutat-capital, considerada com a representació dominant del poder polític. La ciutat-capital havia de controlar les principals rutes del comerç i els moviments militars. Un cop determinat l'epicentre del poder, el seu desplegament havia de passar primer pel coneixement del territori (mapes geogràfics, redacció d'instruments cadastrals, múltiples inventaris de recursos sobre cultius, hàbitat, població, etc.),⁹⁷ per després poder anar aplicant plans d'ordenació sectorials.

Després d'estudiar el territori, calia passar a racionalitzar l'ús de l'espai a partir de plans de transformació territorial. En aquest sentit, es van idear des de projectes a gran escala, com els relacionats amb la creació d'infraestructures de comunicació (carreteres, ports, navegació per rius i canals, etc.), que havien de facilitar la producció i circulació de riqueses, i el funcionament del poder, fins a reformes urbanístiques, que van incloure algunes de les exigències de la Salut Pública.

---

⁹⁶ Cf. L. Morell Ocaña, «En torno a la proyección histórica de las ciencias sobre el espacio», *Ciudad y Territorio*, nº 14, 1971, pp. 6-14. Sobre les polítiques territorials en l'Espanya de la Il·lustració cf. Antonio T. Reguera Rodríguez, *Territorio ordenado, territorio dominado. Espacios, políticas y conflictos en la España de la Ilustración*, Universidad de León, Lleó, 1993.

⁹⁷ Tota aquesta gran reestructuració espacial portada a terme durant el segle XVIII va impulsar el saber geogràfic. Sobretot durant els regnats de Ferran VI i Carles III trobem una abundant producció de relacions i descripcions geogràfiques. També van sorgir cossos professionals especialitzats en el tractament espacial: per exemple, el 1711 es va crear el Cos d'Enginyers Militars per ajudar la corona en les tasques d'ordenació territorial. Les seves funcions van ser molt variades, des de la defensa de la integritat territorial de l'imperi, passant per les descripcions que van fer sobre zones específiques del territori a través d'informes i cartografies de comarques, ciutats, rius, zones frontereres, litorals, etc., fins a certes responsabilitats en obres públiques i projectes d'urbanització de places fortes.

4.1 La ciutat patògena

Durant el segle XVIII, la ciutat —amb les seves principals variables espacials—, apareix com un objecte de medicalització. En els escrits d'aquest període, la ciutat és vista com a font de tota mena de perills que exigiran una intensa vigilància mèdica i convertiran tot el sistema urbà en zones per ser higienitzades: la neteja urbana, la ubicació i el traçat dels barris, el seu nivell d'humitat, la puresa de l'aire, la densitat de població, la ubicació i el disseny dels edificis que reuneixen una gran quantitat d'individus i que poden ser font de tota mena de contagis, etc. Tots aquests elements s'erigeixen com a principis generals del nou urbanisme il·lustrat. Així, la Salut Pública, en una primera fase, es va centrar en el control dels nivells de salubritat dels elements del medi que podien afavorir o perjudicar la salut dels individus.

Evidentment, la preocupació pel sanejament ambiental no era un tema nou. Podem trobar mesures legislatives que ja venien repetint-se insistentment des del segle XVI, però no va ser fins a la segona meitat del segle XVIII quan realment es va prendre consciència de la necessitat d'intervenir a favor d'un pla general de sanejament de les ciutats.

A continuació reproduïm un document que reflecteix quins van ser els principals problemes de Salut Pública que preocuparen durant el Segle de les Llums. Es tracta d'una reial cèdula de Carles IV de 1796: «Reglas sobre la policia de la salud pública que se han de observar por la Suprema Junta de Gobierno de Medicina»:

«1.- Siendo irrefragable que los efluvios, emanaciones, vapores y miasmas que se elevan de las sustancias animales, vegetales y minerales, alteradas y corrompidas o nocivas, son origen fecundo de graves enfermedades; y que el ayre, conductor y depositario de ellos, por esta causa las produce, será importantísimo obviar todos los medios de su infección.

2.- No habiendo cosa que más se oponga a la salud de los hombres que enterrar los cadáveres dentro de los Templos, en sus bóvedas e inmediaciones, hasta que llegue el feliz momento de la erección de cementerios rurales con sus competentes arboledas, será conveniente que cuide el Presidente y la Junta de Gobierno de Medicina que los cadáveres se sepulten con la profundidad competente: que no se expongan en parages públicos

quando han llegado a términos de una decidida y completa putrefacción; y que las mondas se hagan en las horas, estaciones y estado de la atmósfera menos expuestos a propagar las miasmas que despiden los cadáveres y sus despojos; representándome el Presidente en caso necesario quanto estime conveniente.

3.- Siendo igualmente útil a la pública salud que dentro del corto recinto de la Corte y demás poblaciones no se establezcan fábricas ni manufacturas que alteren e infeccionen considerablemente la atmósfera, como xabonerías, tenerías, fábricas de velas de sebo, cuerdas de vihuela, ni los obradores de artesanos que se ocupan en aligaciones de metales y fósiles que infectan el ayre, debiéndose permitir solamente almacenes o depósitos de materias ya trabajadas; me propondrá la Junta de gobierno quanto le parezca conveniente para evitar las funestas consecuencias que pueden sobrevenir de esta tolerancia.

4.- Sin el dictamen e inteligencia de esta suprema Junta no podrán los Arquitectos executar los planes de los edificios que tengan relación inmediata con la pública salud, como hospitales, hospicios, cárceles, mataderos, almacenes, teatros, Iglesias, etc.; cuidando de la situación ventajosa del terreno, la ventilación, limpieza y aseo para que sean saludables.

5.- Siendo las emanaciones y miasmas, que se levantan de los cuerpos en los males decididamente contagiosos, origen fecundo de otros análogos a ellos; además de las providencias justamente tomadas para impedir que se comuniquen, habiéndose observado que la inoculación, aunque útil a los particulares, al Estado y a la población, esparce con una profusión peligrosa los miasmas variolosos, fomenta y multiplica la viruela natural; se prohíbe absolutamente que en las estaciones en que no hay epidemias de viruelas en los pueblos y sus barrios, ningún Facultativo, Médico o Cirujano pueda inocular sin dar cuenta a la Junta de gobierno, la que con acuerdo de la Superioridad tomará las providencias convenientes, bien para que el inoculado y sus asistentes salgan de la población, bien para que no traten con nadie durante todo el tiempo en que pueda comunicarse el contagio.

6.- Perjudicando notablemente a la salud y vida de los hombres los alimentos y bebidas de malas qualidades o adulteradas, fixará toda su atención y principal cuidado la Suprema Junta en este importante ramo de la salud pública.

7.- A este intento autorizo a dicha Junta para que por sí, o el individuo que tuviere a bien nombrar, con el auxilio que en caso necesario le darán los Magistrados de policía, reconozcan y examinen las carnicerías y mataderos, las troxes y graneros públicos, saladeros, almacenes y puestos donde se venden pescados, la volatería y caza, las frutas y verduras, fondas, hosterías y demás partes donde se vende, prepara y confecciona toda clase de alimentos, bebidas, dulces y confituras; y hallando que las reses que se matan padecen alguna epizootía, viruelas, morriña y otras enfermedades; que las harinas y las legumbres tienen algún vicio perjudicial a la salud, o están mezcladas con cualquier vegetal u otras cosas mal sanas; que los pescados están pasados o corrompidos; que las frutas no están maduras, y sin la sazón debida; y en fin, que qualquiera de las cosas arriba dichas puede ser nociva por su calidad, por estar adulterada o por qualquiera otra causa, solicitará, donde corresponda, se impida su venta y que se tomen las demás providencias oportunas, a fin de evitar los estragos que se siguen de tolerar la venta de dichos comestibles y bebidas; y quando por estos medios no se lograrse atajar tan crecidos daños, me lo representará la Junta, proponiéndome los medios para conseguirlo.»⁹⁸

Certament, es tracta d'un conjunt de regulacions molt generals, però que afecten alguns dels principals espais, edificis, activitats i persones directament relacionats amb el manteniment i la prevenció de la salut i la higiene públiques. Així, segons aquest text, quedaven sota la supervisió de la Junta de Govern de Medicina el control de la salubritat de l'aire, la construcció de cementiris i la pràctica dels enterraments, el control de les fàbriques i manufactures que es considerava que podien ser perjudicials si se situaven a l'interior de les poblacions, la ubicació i les condicions de certs edificis públics com hospitals, hospicis, presons, escorxadors, magatzems, teatres, etc., el seguiment de les epidèmies i la pràctica de la vacunació, i el control dels establiments públics dedicats a la venda d'aliments i begudes.

Com es pot veure en aquest text, un dels temes que va inquietar especialment en relació a la Salut Pública va ser la qüestió dels enterraments. Durant tot el segle XVIII tant les autoritats civils com les eclesiàstiques consideren urgent solucionar aquest aspecte, tot i que no sempre es posaran d'acord entre

---

⁹⁸ *Novísima Recopilación de las Leyes de España*, Madrid, 1805, Llibre VII, Títol XL, Llei V.

elles sobre les mesures a prendre. Se seguia mantenint la pràctica de la inhumació en les esglésies i en altres espais considerats sagrats que estaven a l'interior de les poblacions, i es deia que el contacte directe amb les exhalacions sepulcral en les esglésies i la contaminació en general de l'aire amb els efluvis procedents de la putrefacció eren causes directes d'epidèmies i morts.

Així començaren a aparèixer mesures legals que demanaren la construcció dels cementiris fora de les poblacions, en llocs ventilats però relativament a prop de les parròquies. Però tot i l'establiment d'aquestes bases legals, el seu compliment va ser molt irregular. Hi va haver dificultats com ara la manca de fons, l'oposició de certs eclesiàstics i, sobretot, els problemes jurídics plantejats entre l'església i el municipi per decidir a qui li corresponia la construcció i la jurisdicció dels cementiris. Aquests recintes eren considerats sagrats pel dret canònic i, per tant, la seva jurisdicció no es volia cedir a les autoritats civils. Per intentar solucionar aquest conflicte, el 1833 es va decidir que els cementiris es construïssin amb fons municipals, però que la seva custòdia correspondria a les autoritats eclesiàstiques. D'aquesta manera es pretenia solucionar el problema de quin seria l'estatut administratiu d'un espai i d'un servei públic dependent del municipi, però que alhora estaria dins de l'àmbit de l'administració eclesiàstica.

En general, es pot dir que les instruccions sobre cementiris públics no es van començar a aplicar fins a principis del segle XIX. Entre 1806 i 1840 es van publicar successives reials ordres recordant la prohibició d'enterrar a l'interior de les ciutats i demanant la construcció de cementiris als afores, la qual cosa indica que, durant aquest període, el seu compliment encara era relatiu. Segons A. González, el 1833 el nombre de pobles sense cementiris encara superava el nombre dels que en tenien i el 1855 encara no en tenien 2.655.⁹⁹

Un segon centre d'interès per part de la Salut Pública va ser el control de les institucions assistencials i dels edificis que reunien una gran quantitat de persones (com les cases d'expòsits, els hospicis, els hospitals, les presons, etc.). Aquests establiments, pel gran nombre d'individus que allotjaven i per les males condicions sanitàries que tenien, eren vistos com a focus privilegiats per al cultiu de tota mena de malalties i, per tant, com a font de possibles contagis, sobretot durant les estacions més caloroses. Es considerava que eren perjudicials tant per a la salut dels seus interns com per a la població que residia al seu voltant. Per aquest motiu, sovint els higienistes recomenaren tota una sèrie de mesures com ara que es construïssin als afores de les ciutats, que la seva disposició interna evités

---

⁹⁹ Alicia González Díez, «El cementerio español de los siglos XVIII y XIX», dins *Archivo Español de Arte*, nº 171, 1970, p. 291.

l'apilonament i permetés eradicar la brutícia, la fetidesa de l'aire, que fossin uns espais que afavorissin la circulació de l'aire i l'entrada del sol. A part dels avantatges sanitaris d'aquestes mesures, en els textos s'hi veu un enllaç entre les consideracions físiques i les morals. Les atencions higièniques també havien de servir com a estímulo contra l'ociositat i la deixadesa, ja que es considerava que habituaven a apreciar la circumspecció i a respectar la decència fins i tot en els detalls més insignificants. Puresa moral i neteja física quedaven d'aquesta manera interrelacionades.

D'altra banda, l'alta mortalitat i el gran nombre de malalties que es desenvolupaven a l'interior de les presons, els hospicis, hospitals, etc., eren contemplades com una pèrdua important de persones que podien haver estat útils per a les necessitats de l'estat i, a més, les despeses que s'havien destinat a la seva atenció es veien com un cul de sac, perquè els malalts morien sense poder-ne treure cap utilitat.

Els hospitals, per exemple, van ser durament criticats per bona part dels il·lustrats, que consideraven que tenien un nivell de mortalitat massa elevat. Durant la segona meitat del XVIII, els plantejaments reformistes en matèria sanitària es van traduir en la construcció d'un gran nombre d'hospitals i en la reforma dels existents. Aquests nous centres hospitalaris es van construir preferentment en zones d'importància militar com eren els Departaments navals, les zones frontereres i les guarnicions de certa importància. Això fa pensar que l'abast de les reformes sanitàries va ser limitat; no van arribar a moltes ciutats de segon o tercer ordre i es va mantenir una organització tutelada per les institucions religioses, amb uns criteris assistencials basats en la caritat. De fet, aquesta situació no va començar a ser superada fins al 1822, quan les Corts, en decretar la desamortització dels béns de les «mans mortes», van comprendre la necessitat de transformar tots aquests establiments de caritat, que es trobaven dirigits i administrats pel clergat i les corporacions religioses, en establiments de beneficiència, donant-los una organització civil i posant-los sota la inspecció de l'estat. Tot i això, els hospitals van continuar tenint molt mala fama i no es veien com a institucions de curació, sinó com a centres on anar a morir. D'aquesta manera les crítiques van continuar presents per les despeses que generaven els hospitals en comparació amb els seus pocs èxits sanitaris.

Pel que fa als hospicis i les cases d'expòsits, en els reglaments d'aquesta època també s'hi barrejen les consideracions sanitàries amb els criteris d'utilitat; en aquest sentit, es van donar diverses disposicions per intentar convertir el nen expòsit en un vassall útil. Per exemple, una reial ordre de Carles III oferia instruccions als Rectors de les cases d'expòsits:

«Cuiden con particular atención que a los niños se les dé la debida educación y enseñanza, para que sean vasallos útiles, y que no se entreguen, si no es con las seguridades y formalidades necesarias, a personas que los mantengan y enseñen oficios y destinos convenientes a ellos mismos y al Público.»¹⁰⁰

Calia tenir cura de la salut i de la supervivència d'aquests infants si es volia que arribessin a grans i poguessin esdevenir útils com a força de treball, rendibilitzant d'aquesta manera les despeses que havien ocasionat.

Com que aquests nens eren rebutjats per la seva condició, en una cèdula de 1794, Carles IV declarà legítims, a tots els efectes civils, els expòsits d'ambdós sexes que no tinguessin pares coneguts, quedant inclosos:

«en la clase de hombres buenos del estado llano general, gozando los propios honores, y llevando las cargas sin diferencia de los demás vasallos honrados de la misma clase.»¹⁰¹

Dos anys més tard es va donar contingut a aquesta declaració d'intencions amb la publicació del «Reglamento para el establecimiento de las casas de expósitos, crianza y educación de éstos». Els dos objectius principals que es perseguïen eren una millor organització territorial d'aquest servei d'assistència i una administració més eficient dels centres. Així, les autoritats eclesiàstiques van rebre l'ordre de dividir les seves diòcesis o territoris en demarcacions i partits. En cadascuna d'elles s'havia d'elegir el poble més gran i equidistant dels altres per ubicar-hi una casa-bressol, la direcció de la qual quedava a càrrec del rector o d'alguna altra persona eclesiàstica. Alhora, cadascuna d'aquestes institucions depenia de la casa general d'expòsits de la diòcesi o del territori. Amb aquesta xarxa de centres assistencials es pretenia garantir una ràpida recollida dels nens abandonats.

Una part important d'aquest Reglament es dedicava a preveure i fixar les atencions que havien de rebre els expòsits. En cadascun d'aquests centres, un metge havia de decidir el període de lactància que necessitava cada nen. Calia aconseguir que sobrevisquessin i aleshores el seu destí seria l'adopció per

---

¹⁰⁰ *Novísima Recopilación de las Leyes de España*, Madrid, 1805, Llibre VII, Títol XXXVII, Llei III.

¹⁰¹ *Ibid.*, Llibre VII, Títol XXXVII, Llei IV.

part de famílies que havien de ser decentes i honestes, i que els havien de procurar una ocupació útil; quan això no era possible, els nens, en arribar als sis anys, havien d'ingressar en altres institucions assistencials.

Els hospicis eren els centres en els quals tenia continuïtat l'obra assistencial iniciada en les cases d'expòsits. Per tal d'apreciar quina era l'organització i quin el funcionament desitjat per aquests centres, podem reproduir una resolució dictada per Carles III el 1780: «Construcción y disposición material de los hospicios»:

«Estas casas se deberán construir, o proporcionar si estuviesen hechas, con respecto a la extensión de la provincia, y número de pobres que se calcule podrá recogerse en ella, y con reflexión a las fábricas que convenga establecer, atendidos los materiales que produce cada país, por lo que no puede darse punto fijo ni determinada regla; pero sí puede decirse que en todas ellas deberá haber dormitorios, laboratorios y demás oficinas enteramente separadas, y sin comunicación para ambos sexos, y aún en dichos apartamientos sería muy útil la separación de los hospicianos por sus edades, para preservar a los niños y las niñas del trato con los adultos de su mismo sexo, para que no aprendan de su trato los vicios tan comunes en estos hombres y mugeres, que se han criado en la licenciosa vida mendiga, y que será forzoso los recoja la violencia a dichas casas; cuya separación dicha es de suma importancia para el servicio de Dios y bien del Estado, y deberá ser uno de los principales desvelos de las Juntas, de los administradores, celadores que deberá haber en ellas, maestros y capellanes de dichos hospicios.

Para las fábricas deberá haber oficinas, almacenes, patios para tendaderos, blanqueos, tintes, urdidos y demás elaboraciones de las primeras materias. Será muy útil una extendida huerta, donde lo permita el clima, para proveer de vituallas a la casa, y para que las hospicianas, que no deban salir a pasear fuera los días festivos, porque no convenga darlas esta libertad, puedan pasear y hacer un saludable ejercicio y recreo para conservar la salud; porque las niñas deberán salir fuera a pasear y esparcirse acompañadas y custodiadas de las ancianas, y de aquellas otras mugeres de buena edad que se hallen

gustosas en la casa, y de quienes no se deba sospechar que se aprovechen de aquella libertad para hacer fuga del hospicio.

Para la limpieza y para la preparación de los materiales de las fábricas es forzoso que dentro de los hospicios haya fuentes o cauces de agua corriente, cuyo uso conviene no menos a la sanidad de dichos hospicios; y debe haber proporcionada Capilla o Iglesia dentro de dichas casas, asistida por sus capellanes, en donde con separación de ambos sexos oigan misa los hospicianos, y en donde se les hagan sus cristianas pláticas, y se les expliquen los sagrados misterios de nuestra Religión.»¹⁰²

Com es pot comprovar en aquest tipus de descripcions, els hospicis eren una barreja de centres assistencials, fàbriques de producció tèxtil, presons i llocs d'adoctrinament civil i religiós, on els interessos econòmics quedaven mesclats amb les intencions de control i canvi d'hàbits, i amb l'interès per la salut dels seus interns. Tenint en compte el fet que aquests establiments estaven destinats a l'acollida d'un nombre considerable de persones de diferents sexes i edats, s'exigeixen certes mesures d'higiene.

Certament, la intenció última era que aquestes institucions s'organitzessin com a centres de treball que oferissin la possibilitat d'aprendre tota mena d'arts i oficis d'utilitat per a l'estat. Al final d'aquest procés, quan l'intern hagués esdevingut un «oficial perfecte», capaç de sobreviure pel seu propi compte, ja podria sortir al món de la llibertat per dedicar-se a treballar com a assalariat. Per a les nenes es preveia l'aprenentatge de les feines pròpies del seu sexe com la costura, el brodat i altres treballs relacionats amb l'artesanía tèxtil i tasques domèstiques com cuinar, planxar, etc. El seu destí era el matrimoni, el servei domèstic o fer de mestres dins del mateix hospici.

L'objectiu principal d'aquests hospicis-fàbrica era molt clar. Sota l'aparença de l'exercici tradicional de la caritat per part de la jerarquia eclesiàstica, es pretenia rendibilitzar en alguna activitat econòmica una força de treball abandonada o ociosa. L'hospici-fàbrica era una forma de lluitar contra la misèria, l'ociositat i la corrupció, per tal de fomentar la indústria i el treball en general. Les consideracions sanitàries prenen importància en tant que mesures per preservar i augmentar el nombre de vassalls útils.

---

¹⁰² *Ibid.*, Llibre VII, Títol XXXVIII, Llei IV.

Una altra font de preocupació per part de la Salut Pública van ser els possibles efectes negatius de certes fàbriques i manufactures situades a l'interior de les poblacions. Un dels principis fonamentals de l'economia política dels Borbons i dels governs il·lustrats en general va ser el foment del comerç i de les activitats productives; per això es van promulgar abundants mesures legislatives de foment del comerç i de la producció artesana i manufacturera durant tot el segle XVIII. Tot i no provocar un procés general d'industrialització, en moltes ciutats devia anar canviant el paisatge urbà i, en la segona meitat del XVIII, es va plantejar com a problema de salut i d'higiene pública la tolerància o no de certes manufactures a l'interior dels recintes urbans. Es considera que certs gasos o substàncies que es desprenien de les matèries treballades en les manufactures, sobretot durant les estacions caloroses, quan augmentava la pudor i l'olor fètid, podien ser efluvis perillosos per a la salut de la població del seu voltant. En alguns casos, es va decidir situar aquestes indústries considerades malsanes extramurs, a una distància prudencial per evitar que els vents no acabessin portant les alteracions de l'aire altra vegada a l'interior dels pobles.

Finalment, pel que fa al canvi d'imatge de l'aspecte extern de les ciutats, les mesures de policia de la Salut Pública anaven destinades a la neteja de places i carrers, intentant evitar que els veïns llencessin indiscriminadament les deixalles a qualsevol lloc i estimulants els habitants a escombrar les cases i entrades setmanalment, i a treure el fang a l'hivern; els venedors havien de netejar els mercats un cop acabada la seva activitat; es recomana la construcció de carrers amples i ben ventilats on hi pogués penetrar la llum del sol, etc. I es contempen multes en cas d'incompliment.

Dins aquest context, les dotacions hidràuliques van ser considerades especialment importants per a la higiene pública i també per al bon funcionament econòmic de les ciutats (per les fàbriques, les ferreries, els molins, per regar els horts, per fer funcionar les fonts, per netejar els carrers, per a l'ús domèstic, etc.). La necessitat d'aigua s'havia incrementat amb l'augment de la població i amb les noves activitats que realitzava la ciutat. Fins a la segona meitat del segle XVIII, els sistemes utilitzats per portar l'aigua a les poblacions eren molt rudimentaris i bàsicament només servien per proveir les fonts públiques o privades, però a partir d'aquest moment l'aigua és vista com un element indispensable per als procediments de neteja de la via pública. Es començaren a instal·lar, tot i que parcialment, els primers sistemes de clavegueres, alhora que s'introduí el regatge de superfície com a garantia d'higiene de la via

pública davant la precarietat dels mètodes i pràctiques d'eliminació d'escombraries. També es començà a distingir entre qualitats d'aigua: potable per al consum humà i no potable per a altres utilitzacions.

Un dels casos que millor reflecteix les intencions de l'urbanisme il·lustrat és la tasca que es va realitzar a Madrid durant la segona meitat del segle XVIII, durant el regnat de Carles III. Madrid tenia la fama d'una ciutat especialment bruta i fètida, amb carrers plens de la brutícia que hi llençaven els seus habitants, per la qual cosa resultava fins i tot difícil circular-hi. En la transformació d'aquesta situació va destacar l'arquitecte Francisco Sabatini, que havia començat el seu currículum professional al costat de Carles III a Nàpols i que va disposar de la total confiança del monarca. De les moltes obres que va emprendre, sobresurt la seva «Instrucción para el nuevo empedrado y limpieza de las calles de Madrid», datada el 1761 i que va ser immediatament aprovada per Carles III. L'objectiu d'aquesta Instrucció era aconseguir, en un termini no superior als dos anys, l'acondicionament i la neteja de Madrid, per la qual cosa s'ordenava l'empedrat de les voreres i calçades i es fixaven les normes per a la recollida de deixalles i per a l'evacuació d'aigües negres i pluvials. Efectivament, entre el 1761 i el 1765 va canviar l'aspecte extern de Madrid: es van construir al voltant de 13.000 pous d'evacuació i d'aquesta manera millorà considerablement el sistema de recollida de les deixalles. A més, tot aquest seguit de mesures es va completar amb la introducció d'un sistema de numeració de cases i illes i, el 1765, el marquès de Grimaldi va ordenar una nova il·luminació de carrers i places per als sis mesos d'hivern.

El 1766 el balanç de la remodelació i sanejament urbans de Madrid era clarament positiu, però durant aquest mateix any va tenir lloc el motí de Squillace, que va ser una mostra claríssima del profund descontentament de les classes populars. Durant aquests esdeveniments, des del 23 al 26 de març de 1766, la plebs va tenir la capital a les seves mans. Es va enfrontar amb les tropes, va realitzar saquejos i arribà fins al mateix palau del rei.

Les causes d'aquest avalot són diverses: el 1765 Carles III havia abolit la taxa de grans, decretant la llibertat de comerç, la qual cosa provocà l'encariment d'alguns productes de consum, sobretot del pa; les males collites dels tres anys anteriors; a Madrid entre 1761 i 1766 havien pujat els lloguers de les vivendes, que ja eren força alts, degut al fet que la Instrucció de Sabatini autoritzava als propietaris de cases a repercutir part dels costos de la infraestructura de sanejament en les rendes que pagaven els inquilins. Així s'explica el fet que els amotinats del 1766 reaccionessin violentament contra els responsables d'unes reformes que venien a gravar la seva precària economia: contra Squillace, per ser el

veritable promotor i impulsor de les reformes de la ciutat; contra Grimaldi i les seves obres d'il·luminació i contra Sabatini, a qui van assaltar la casa.

Però, per altra banda, també es pot dir que les classes populars es rebel·laren contra unes mesures de policia que veien com a perilloses perquè limitaven els seus mecanismes de defensa.¹⁰³ Quan les reformes urbanístiques en nom de la Salut Pública i de l'embelliment de la ciutat van acompanyades de la prohibició d'usar capa llarga i capell xamberg amb la finalitat d'obligar a portar la cara descoberta, i quan se sent la necessitat d'il·luminar uns carrers que fins aleshores havien estat força impenetrables, s'indueix a pensar que amb el sanejament ambiental també es pretén aconseguir un sanejament social a partir d'una millor vigilància de la població dels barris baixos.

Que la revolta havia estat en els seus orígens immediats una resposta popular contra qüestions de policia sembla quedar força clar després d'examinar quina va ser la resposta de Carles III. Inicialment, el monarca va cedir davant els amotinats destituint Squillace, rebaixant els preus dels productes de consum, revocant la pragmàtica sobre la vestimenta, etc. Però, poc després, quan la situació ja estava dominada, Carles III reimplantà diverses mesures abolides i, a més, aprofità l'avalot per expulsar del país, el 1767, la Companyia de Jesús, a la qual es va acusar de ser una de les instigadores del motí.

Certament, el motí va ser utilitzat per reforçar les mesures d'un sanejament social que pretenia afavorir la vigilància sobre la població. D'aquesta manera, es va crear una nova organització administrativa que tenia com a principal objectiu dominar l'espai de la ciutat, sobretot d'aquells barris atapeïts de rostres desconeguts, amb carrers estrets que dificultaven l'acció de les forces de l'ordre i que eren vistos com a possibles focus de disturbis i revoltes.

Per una reial cèdula de 1768, Madrid va quedar dividida en vuit quaters i aquests, alhora, se subdividiren en seixanta-cinc barris, amb els seus corresponents alcaldes de quarter i de barri. Aquests alcaldes tenien com a missió principal evitar l'aparició de revolucions socials i desenvoluparen bàsicament funcions policials. Havien de mantenir l'ordre inspeccionant tot el que passava pels carrers i establiments públics: vigilar els allotjaments de les posades i les abundants tavernes, controlar els moviments, entrades i sortides dels habitants, topografiar detalladament la zona de la seva jurisdicció, establint una relació del nombre de veïns, indagant el seu domicili i l'activitat a què es dedicava cadascun d'ells, recollir els vagabunds i portar-los als hospicis i els nens abandonats, a les borderies.

---

¹⁰³ Cf. P. Vilar, «Coyunturas, Motín de Esquilache y crisis del Antiguo Régimen», dins *Hidalgos, amotinados y guerrilleros*, Crítica, Barcelona, 1982, p. 106.

Per tant, aquestes mesures de policia posteriors al motí s'han d'inscriure en l'ambient de conflictes entre les forces de l'ordre i els habitants dels barris baixos de Madrid. En aquesta línia, el comte d'Aranda va continuar el sanejament dels barris madrilenys i la tasca policíaca de Squillace, tot i que ho va fer amb més eficàcia. Aranda va començar la seva obra de neteja amb la creació de la Casa de Correcció de San Fernando que havia de servir per tancar la població vagabunda de la ciutat i que seria un complement a l'hospici ja existent. Olavide va ser nomenat director d'aquest centre, on va establir un sistema molt sever, semblant al de l'exèrcit. La Casa de Correcció de San Fernando es va allunyar del règim semiobert dels hospicis i es va convertir en un establiment penal on homes i dones restaven tancats durant un cert temps i sotmesos a un dur règim disciplinari. A partir del motí, la recollida va ser exhaustiva: al voltant de sis mil vagabunds es destinaren als hospicis el 1768.¹⁰⁴ Els delictes de què se'ls acusava eren sobretot vagància, mendicitat, embriaguesa, mals costums i petits robatoris. Una part molt important d'aquests individus era destinada al servei d'armes o al presidi del Prado, que acollia els que treballaven en les obres públiques.

En aquest context, per un decret del 30 de març de 1778, i continuant amb l'objectiu de fiscalitzar la vida de la ciutat, sobre l'estructura organitzativa ja existent es van crear les Diputacions de Barri a Madrid i a les poblacions de les rodalies, que tenien com a finalitat atendre i auxiliar els pobres, malalts i desocupats en el seu propi domicili.¹⁰⁵ D'aquesta manera, es pot dir que la Salut Pública entrava ja en la seva segona fase d'expansió, penetrant a l'interior de les vivendes i afectant directament els seus habitants.

Davant el desprestigi dels hospitals, les Diputacions oferien l'alternativa de l'assistència domiciliària preconitzada per la majoria d'il·lustrats. L'hospital havia de ser només pels casos més greus i els diputats havien d'atendre a domicili els convalescents, pagar els metges, cirurgians, medicaments i aliments dels malalts.

Per altra banda, amb les ajudes donades als pobres, als orfes incapacitats i als vells es tractava de suplir els hospicis. Els necessitats feien una petició d'ajuda i els diputats, després d'analitzar el cas, els podien auxiliar amb aliments.

---

¹⁰⁴ Cf. P. Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XIX)*, Alianza, Madrid, 1991, p. 46.

¹⁰⁵ Cf. P. Trinidad Fernández, «Asistencia y previsión social en el siglo XVIII», dins V.V.A.A. *De la beneficencia al bienestar social. Cuatro siglos de acción social*, Siglo XXI i Consejo General de Colegios Oficiales de Diplomados en Trabajo Social y Asistentes Sociales, Madrid, 1988.

Als treballadors en atur se'ls ajudava a trobar feina, se'ls subministrava treball a domicili i es proporcionaven obres públiques per ocupar-hi jornalers sense feina. A les dones se'ls buscaven cases per servir i als joves se'ls col·locava com a aprenents. Els individus que es negaven a treballar eren denunciats i traslladats a la Casa de Correcció de San Fernando.

Les Diputacions també van realitzar una important tasca educativa. L'any 1782 escolaritzaren 1.100 nens pagant el material escolar, els sous dels mestres i la vestimenta dels nens. Per tal de revaloritzar el treball femení, fins i tot crearen una escola de brodats.

Els diputats, amb totes aquestes variades funcions que els permetien penetrar en els barris populars i dins mateix de les cases dels pobres, desenvoluparen clarament un paper d'agents de l'ordre. Les ajudes només s'oferien si a canvi el pobre accedia a reunir una sèrie de condicions com ara portar una vida moralment correcta. Per exemple, els que vivien amistançats i els que es considerava que portaven una vida desordenada eren denunciats i quedaven privats de l'ajuda. En els casos de reincidència, eren enviats a altres instàncies socialitzadors més enèrgiques.

En aquesta tasca policial de l'espai urbà, els diputats treballaven en estreta relació amb els alcaldes de barri i de quarter. La seva dificultat principal va ser la manca de mitjans materials. Les seves fonts d'ingressos eren bàsicament les almoines distribuïdes per les comunitats religioses i les col·lectes que els diputats realitzaven pel barri. Evidentment, en els barris més rics es podien cobrir les necessitats assistencials però no en els altres i d'aquesta manera es va crear un desequilibri que provocà que l'assistència que podien oferir els diputats fos escassa i irregular, sempre depenent dels ingressos i de les ajudes que rebien.

La Reial Junta General de Caritat, creada també el març de 1778, va cobrir part d'aquests desequilibris financers de les Diputacions de Barri. La Junta coordinava la lluita contra la vagància i la mendicitat agrupant els funcionaris encarregats d'aquestes tasques i organitzant l'assistència als pobres i als jornalers sense feina i, a partir del 1779, contribuï a sostenir econòmicament les Diputacions.

Així, podem dir que les Diputacions de Barri van pretendre ser una alternativa a l'assistència que es basava en institucions de reclusió, com els hospitals i els hospicis, rebutjada per tots els estaments socials, tant pels il·lustrats com pel mateix poble. El tipus d'assistència que practicaren les Diputacions era molt més econòmica i més eficient, ja que podia actuar sobre el terreny. Per altra banda, el fet que els

diputats fossin escollits entre els membres dels mateixos barris, afavoria el coneixement del seu àmbit d'actuació.

Ens sembla que aquest intent de substituir els centres de tancament per l'assistència a domicili, que permet entrar dins la vida dels pobres amb excusa de les ajudes, marca una mutació important. En l'àmbit més ampli de l'assistència, la Salut Pública podrà fer el salt que la portarà a governar no ja només el sanejament ambiental, sinó també el social. La Salut Pública, des de finals del segle XVIII, va penetrant a l'interior de les famílies, i els metges i higienistes van esdevenint, a part de fomentadors del benestar físic de la població, agents de l'ordre moral i polític.

5) SALUT PÚBLICA I FORMES DE SUBJECCIÓ DE LES CLASSES POPULARS

En aquest darrer capítol pretenem mostrar, amb exemples concrets i deixant parlar els mateixos protagonistes, el paper que van jugar la medicina i l'àmbit de la Salut Pública a l'hora de disciplinar la població per tal de transformar la seva forma de vida fins a ajustar-la a les necessitats imposades pel nou ordre econòmic. Una de les principals preocupacions durant tot el segle XIX va ser educar als no propietaris per tal que acceptessin la seva situació com un fet natural i inevitable. Malgrat el que s'afirma molt sovint, però, no n'hi ha prou amb les lleis, els mitjans repressius i la força per aconseguir amotllar els individus a un determinat sistema social i és per això que cal tenir en compte altres tipus de mecanismes de control i adaptació més subtils i eficients que també són capaços de generar nous comportaments i actituds.

Per governar i educar la població van sorgir nous gestors que van substituir, parcialment, el paper que l'església havia desenvolupat durant molts segles. Ens referim bàsicament a les ciències humanes, les quals —des de la posició privilegiada de parlar ja no en nom de Déu, però sí amb l'autoritat de la ciència—, van començar a intervenir en tot el cos social, fixant-se sobretot en les classes més desfavorides. El paper intervencionista de la psicologia, de la psiquiatria, de la sociologia, de l'antropologia, de la medicina, etc., a l'hora de subjectar els individus a unes determinades formes d'identitat, ha de ser considerat de tanta rellevància per entendre l'espectacular transformació antropològica que es va produir durant aquest període, com els canvis que es van portar a terme en el sistema polític, social i econòmic. Aquesta influència ha estat, fins ara, molt poc estudiada.

Alhora que s'estava dissenyant un nou marc legal, amb una administració fortament centralitzada i amb una progressiva extensió del seu àmbit d'actuació, i es creaven uns cossos de seguretat capaços d'abraçar tot el territori nacional,¹⁰⁶ es van formar aquests nous sabers que van intervenir directament en el govern de les classes populars i en el manteniment de l'ordre establert. El vell paper dels directors espirituals serà paulatinament substituït per tota una sèrie de nous científics que, tenint com a principal objecte d'estudi l'ésser humà, reclamaran el dret d'aconsejar i de dirigir els individus, ja que si són els autèntics coneixedors de la naturalesa humana, també són els que estaran més capacitats per prendre

---

¹⁰⁶ Amb la creació de la Guàrdia Civil al 1845, per primera vegada es va disposar d'un cos de seguretat unificat que era capaç d'estendre el seu radi d'actuació des de Madrid fins l'últim racó del territori.

decisions. Les seves accions gaudiran d'una legitimitat especial pel fet de ser portadors de veritats científiques i, per tant, el seu discurs es presentarà com a apolític i imparcial.

Aquí, però, només analitzarem el paper desenvolupat pels metges i higienistes que, en nom de la defensa de la Salut Pública, jugaren un paper fonamental a l'hora de transformar les formes de vida de les classes populars i de proposar solucions per al bon govern de la població. El discurs i les pràctiques provinents de l'àmbit de la Salut Pública van servir d'intermediaris entre el capital i el treball, intentant esmoreir els efectes negatius produïts per la reordenació de les relacions de propietat i l'incipient industrialisme.

Els higienistes van ser un dels grups que millor coneixia les miserables condicions de vida de les classes populars i es van dedicar a descriure-les de forma exhaustiva. Tot i que van proposar reformes als patrons i als governants, aquest fet, en general, no els va portar a realitzar una crítica contra el sistema econòmic i social que permetia l'explotació, sinó que tendiren a buscar les solucions en la transformació de les formes d'existència de les classes treballadores. Sens dubte, van contribuir a formar una imatge infantil i primitiva de les classes més pobres que va exigir, alhora, la seva intervenció en un clar to paternalista, cosa que donava una bona justificació a les seves ànsies intervencionistes. Allà on les lleis o les forces de l'ordre tenien dificultats per arribar, els metges i higienistes hi van poder penetrar amb menys dificultats, ja que teòricament actuaven en nom d'una filantropia desinteressada i plena de bones intencions.

A Espanya, es pot dir que el moviment higienista va començar amb l'aportació feta per dos metges formats, degut a l'exili, a Anglaterra: José María Ruiz de Luzuriaga, seguidor del *sanitary movement*,¹⁰⁷ i Mateo Seoane, seguidor de l'utilitarisme benthamista.¹⁰⁸

Abans de passar a parlar del moviment higienista en general, val la pena que dediquem unes pàgines a la figura de M. Seoane, ja que és considerat el cap principal del moviment que acabarà

---

¹⁰⁷ El moviment higienista que va sorgir per tot Europa en el pas del segle XVIII al segle XIX, tot i que en cada país va tenir les seves pròpies peculiaritats, es pot dir que va tenir dos pilars bàsics: el *Sanitary Movement* a Anglaterra i la *Medizinische Polizei* als països de centreeuropa. A França l'etapa madura del moviment higienista es pot situar entre el 1794 i el 1848: la primera càtedra d'Higiene es va fundar el 1794 dins la nova *École de Santé* creada després de la Revolució; el *Conseil de Salubrité* es va convertir en l'òrgan tècnic assessor de la Prefectura de Policia de París en matèries higièniques des del 1802; també es pot destacar la primera revista de l'especialitat: els *Annales d'hygiène publique et de médecine legale*, fundada el 1829.

¹⁰⁸ M. Seoane va ser el mestre de P. F. Monlau i F. Méndez Alvaro, dos dels metges de major influència durant els anys centrals del segle XIX. P. F. Monlau va tenir una gran producció científica i divulgadora i les seves obres sobre higiene pública i privada van tenir nombroses edicions durant el segle XIX. Méndez Alvaro, tot i que va tenir una producció literària més limitada, també va deixar la seva influència en els ambients mèdics i de govern, on ocupà càrrecs importants.

imposant a Espanya el model liberal de sistema sanitari que substituirà l'existent durant l'Antic Règim.¹⁰⁹

La figura de M. Seoane és representativa perquè mostra el canvi que s'estava produint en aquells moments amb relació a la importància progressiva que anaven prenent la medicina i la figura mateixa del metge. Aquest lligarà la seva tasca, de manera directa o indirecta, amb la dels poders públics, i s'erigirà com un col.laborador imprescindible per al bon govern dels pobles.

M. Seoane es va preocupar per la legislació sanitària i va col.laborar amb diversos governs per intentar aconseguir una reforma a fons. Abans d'haver d'exiliar-se per motius polítics,¹¹⁰ va ser diputat per Valladolid durant el Trienni Liberal i participà en diverses Comissions de les Corts que s'ocupaven de temes sanitaris. Especialment important va ser la seva aportació a una Comissió sobre Salut Pública que l'abril del 1822 presentà un «Proyecto de código sanitario para la Monarquía española» que, tot i que no va ser aprovat, és important perquè mostra la situació de principis de segle amb relació a la sanitat.¹¹¹

En el contingut dels quatre-cents articles que formen aquest *Proyecto* s'observa com la majoria d'apartats estan encara sobretot dedicats a la vigilància de ports i costes i a mesures de sanitat terrestre per tal de detectar i combatre epidèmies.¹¹² Amb tot, en el darrer apartat, dedicat a la policia sanitària urbana i rural, es contempen diverses disposicions de caràcter més permanent amb relació al sanejament de les condicions de vida de les ciutats i dels pobles, mesures que ja havien estat considerades insistentment durant el segle anterior: la neteja de carrers i places, la localització de certes fàbriques i activitats perilloses per a la salut fora de les poblacions, la situació dels cementiris, la preocupació per la qualitat de l'aigua, la supervisió de l'estat dels aliments i les begudes, les condicions de salubritat de presons, casernes, hospitals i altres establiments públics, el control de l'exercici de la medicina, normes sobre els medicaments, etc.¹¹³

---

¹⁰⁹ Cf. J. M. López Piñero, *M. Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984.

¹¹⁰ En els darrers mesos del Trienni Liberal, Seoane va tenir algun enfrontament personal amb Ferran VII i, un cop restaurat el règim absolutista, va ser condemnat a mort i es va haver d'exiliar. Després de la mort de Ferran VII, Seoane es va acollir a l'amnistia dels exiliats liberals i tornà a Espanya el 1834, convertint-se, en les dues dècades següents, en la figura liberal de més prestigi pel que fa a l'organització sanitària i, sobretot, en l'àmbit de la Salut Pública, i col.laborà com a expert en temes sanitaris en successius governs.

¹¹¹ Tot i diversos fracassos, més endavant, durant la Dècada moderada, M. Seoane va aconseguir que s'aprovés el Reial Decret Orgànic de Sanitat, del 17 de març de 1847, considerat el punt de partida del sistema sanitari espanyol modern.

¹¹² El text íntegre d'aquest *Proyecto* es troba reproduït a J. M. López Piñero, *M. Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984, pp. 49-122.

¹¹³ En aquest apartat dedicat a la policia sanitària s'hi veu la influència de la «medizinische Polizei» de J. P. Frank i d'altres concepcions de la policia vigents a Espanya des de finals del segle XVIII.

Per tant, en aquest *Projecte*, les mesures observades, o són encara pensades sobretot per a moments específics de perill d'epidèmies, o afecten bàsicament al sanejament de l'ambient, dels edificis, dels llocs, sense tocar directament la forma de vida dels individus —tot i alguna excepció com ara la insistència en el fet de la inoculació dels nens per eradicar la verola i les mesures amb relació a malalties venèries.¹¹⁴ Aquest serà precisament el punt d'inflexió que es donarà en el segle XIX. Les mesures amb relació als diferents tipus d'epidèmies i les prescripcions sobre els llocs on viuen i es desenvolupen els individus tenen, almenys a nivell teòric, una gran tradició al darrere, però el que serà una novetat durant el segle XIX és que la medicina entrarà dins de les cases i tocarà directament els seus habitants. La medicina ha recorregut un llarg camí des de l'Època Medieval, un camí que començà per la superfície, per afectar les coses i els llocs, l'ambient que envolta l'hàbitat dels individus, fins que en el segle XIX va aconseguir penetrar en la forma de vida de la gent, i sobretot en la de les classes més pobres.

Aquest canvi es veu reflectit en l'obra de Seoane, el qual demana l'organització d'un sistema sanitari de caràcter permanent que vagi més enllà de les mesures purament cojuturals. Conseqüentment, exigeix que sigui més tinguda en compte la figura del metge amb relació a tots els temes sobre els quals és l'únic i veritable expert:

«Es preciso dejar de considerar el ramo gubernativo de Sanidad sólo como un medio de contener con medidas violentas la introducción en el reino de males contagiosos y su propagación dentro de él, según se ha hecho y sigue haciendo. Importantes son, sin duda, las medidas coercitivas y, en dictamen del que suscribe, absolutamente necesarias las marítimas para impedir la introducción; pero es preciso olvidar todas las lecciones de la más triste experiencia para desconocer: primero, que aun estas mismas medidas, que constituyen la que se llama sanidad marítima, seguirán siempre en el malísimo estado en que han subsistido en todas épocas y subsisten ahora, mientras se halle confiado su gobierno a Juntas de Sanidad, y que es absolutamente preciso que en los puertos se dé el encargo a un director responsable, y sobre todo inteligente, dependiente de gobierno, como lo está en las naciones extranjeras; segundo, que el medio único y seguro de impedir la propagación en el interior de los males contagiosos y de minorar los desastrosos efectos de

---

¹¹⁴ Els articles 389, 390 i 391 estan dedicats a la vacunació dels nens i els articles 392 i 393 es refereixen a les malalties venèries.

los epidémicos y endémicos, es tener organizado el servicio de higiene pública, pagando decorosamente a empleados en este servicio, responsables y capaces de desempeñarle como imperiosamente exige el bien público; y tercero, que el primero y principal de los ramos de higiene pública que debe estar convenientemente organizado en la parte que concierne al ejercicio de las profesiones médicas, hoy enteramente desorganizado y en el estado de transición el más deplorable...

No hay prueba mayor del predominio de las preocupaciones de clase sobre los dictados del sentido común que la Sanidad. El sentido común dicta que para ordenar bien este ramo de gobierno se necesitan conocimientos médicos, y se ha mirado siempre como tan secundaria la intervención de los que debe suponerse con estos conocimientos, que de los cinco proyectos generales de sanidad marítima que conocemos bajo los gobiernos absolutos, cuatro son obra de jurisconsultos y militares exclusivamente.»¹¹⁵

A part de defensar l'organització d'un sistema sanitari de caràcter permanent dissenyat pels propis metges, Seoane demana més protagonisme de la medicina, i més concretament de la higiene pública, en la vida social i política en general, ja que considera que aquesta branca del coneixement pot ser de gran utilitat per als governs.

M. Seoane estava convençut de la gran importància de la higiene pública per al bon govern de les nacions i considerava, per aquest motiu, que el metge havia d'esdevenir un guia per a l'autoritat pública. Només el metge tenia els coneixements suficients per dotar un país d'individus plens de vigor i de força, característiques absolutament necessàries per aconseguir el benestar i la prosperitat dels pobles:

«Después de hacer ver la necesidad de que se estudie profundamente este interesante asunto, tanto por la grande influencia que tiene en el bienestar y prosperidad de los pueblos, como para haber sido hasta ahora mucho menos estudiado de lo que hubiera debido ser por su importancia, presenta el autor algunas ideas acerca de las razones que hacen este estudio peculiar a nuestra Academia, por la analogía que tiene con el objeto de

---

¹¹⁵ M. Seoane, *Discurso preliminar sobre la reorganización de las profesiones médicas*, 1834. Text presentat al Ministeri de Foment el 1834. Una àmplia selecció d'aquest *Discurs* es troba reproduïda a J. M. López Piñero, *M. Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984, pp. 161-174. La citació pertany a les pp. 161-162.

su instituto, siendo indispensablemente necesario valerse de todos los conocimientos que pueden prestar las ciencias naturales y también de los que resultan de su conexión con las morales para legislar con acierto acerca de los puntos que tienen relación con la higiene pública; pues entra en el dominio de ésta, no sólo la investigación de los medios más a propósito para hacer nula la impresión de los agentes físicos que pueden destruir la salud, sino también la de los que sean capaces de contribuir a poner en armonía los actos morales con las funciones físicas, y a dirigir las acciones humanas hacia el gran objeto que debe ser la mira de todo gobierno. (...)

Y manifestando que no entraba en el objeto de su trabajo la higiene particular sino en cuanto podía tener relación con la pública, pasó a fijar lo que entendía por ésta. El principiar fijando exactamente la significación de lo que debe entenderse por higiene pública, dijo ser mucho más necesario en este caso por haberse introducido últimamente, en el arreglo sistemático de los conocimientos médicos que concurren de un modo directo o indirecto a ilustrar la ciencia del gobierno, la mayor confusión por la variedad de los nombres adoptados para expresar este arreglo y las diversas significaciones con que han sido distinguidos. Hubiera sido, dijo, muy conveniente que, considerado el objeto de la higiene pública, se hubiesen comprendido en ella todas las relaciones que las ciencias médicas tienen con la del gobierno, en vez de haber separado parte de los conocimientos respectivos a aquellas relaciones para tratar de ellas bajo de los nombres de policía o de jurisprudencia médica, y de no haber fijado nunca ni la extensión ni el sentido, no sólo de estas denominaciones, sino tampoco de la medicina legal.»¹¹⁶

En aquest fragment es pot apreciar el fet que quan Seoane afirma que la higiene pública és aquella part de la medicina que té una relació directa o indirecta amb la ciència de governar els pobles, està parlant més d'un desig que d'una realitat, o més ben dit, d'un somni que s'estava complint en aquells moments, ja que va ser precisament durant el segle XIX, i gràcies a l'actuació de figures com Seoane,

---

¹¹⁶ M. Seoane, *Principios en que deben fundarse las medidas legislativas y administrativas en todo lo concerniente a higiene pública*. El contingut d'aquest text va ser pronunciat a l'Acadèmia de Ciències de Madrid al 1837 i el resum d'aquest discurs, tal com va ser publicat per aquesta Acadèmia, es troba reproduït a J. M. López Piñero, *M. Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984, pp. 175-185. La citació pertany a les pp. 175-176.

que es van crear uns vincles especialment estrets entre els poders públics i la classe mèdica. Els governants es van començar a prendre seriosament el fet que els coneixements de la medicina i les actuacions dels metges podien arribar a proporcionar ciutadans sans i forts, perfectament aptes per al treball. Però, a més, consideraren que el metge, degut a l'estret contacte que podia mantenir amb la població, també els podia aportar una gran quantitat de dades sobre el seu estil de vida, dades que podien ser de gran utilitat a l'hora de governar la nació. Les reiterades i insistents sol·licituds del metge començaven a ser escoltades.

Seoane mateix demana als que es dediquen a cultivar la higiene pública que facin un seguiment exhaustiu de l'individu des del moment mateix de la seva gestació fins al sepulcre. La medicina no s'ha de limitar a curar els malalts. La figura del metge, amb els seus valuosos consells, ha d'estar present en la societat d'una forma constant, afavorint d'aquesta manera la prevenció i guiant, per tant, els individus cap a un estat de salut permanent. Per aquest motiu Seoane va tenir un gran interès per l'estadística mèdica, tal com es demostra en les seves *Consideraciones generales sobre la estadística médica*, que és considerat el primer text d'importància sobre el tema aparegut a Espanya. En aquest escrit, Seoane defineix l'estadística de la manera següent:

«Desde que Achenwall, catedrático de Gotinga, usó en una obra publicada en 1750 la palabra estadística para expresar la exposición metódica y razonada del estado físico, moral y político de las naciones, ha sido universalmente adoptada esta voz con el mismo objeto, incluyéndose principalmente bajo tal denominación todos aquellos datos relativos a la situación o estado de un país, capaces de ser reducidos a cálculo. Siendo absolutamente necesario para gobernar con acierto conocer todo cuanto puede influir directa o indirectamente en el bien o malestar de los gobernados, y no pudiéndose adquirir este conocimiento sin poseer antes el de su situación y el de las causas capaces de producir de un modo u otro aquel bien o malestar, se reconoció inmediatamente cuán útil sería poseer un gran número de datos relativos al estado particular de cada nación considerada física, moral y políticamente, para poder investigar con estos datos cuáles eran las causas que influían en la condición respectiva de los que la habitaban. Añádase a esto, que formando uno de los conocimientos más preciso a un gobierno, el de los recursos, poder y fuerza

afectiva de las naciones con quienes tiene relación, ya como amigas o ya como enemigas, los datos estadísticos han llegado a tener tanto precio para la diplomacia como para el gobierno interior de los pueblos, resultando al fin que la estadística es considerada en el día no sólo como una ciencia, sino también como una de las ciencias más útiles.»¹¹⁷

Les dades estadístiques són fonamentals per al bon govern de les nacions: s'han de tenir els coneixements necessaris sobre els recursos naturals i humans d'un país per tal de poder mantenir i augmentar al màxim les seves potencialitats. Segons Seoane, a Espanya s'havia fet molt poca cosa en aquest sentit comparat amb el que es feia a altres països d'Europa com França, Anglaterra o Alemanya, i encara menys amb relació a l'estadística mèdica que, segons Seoane, és la part de l'estadística que té a veure amb l'estat físic dels pobles.

Segons ell, l'estadística mèdica, al principi, es limitava bàsicament a recollir dades a través de les taules de defuncions, però amb l'avenç d'aquesta ciència es va passar de l'àmbit de la mort a abraçar tots els estadis de la vida:

«Hubo un tiempo en que todos los conocimientos que podían considerarse como pertenecientes al dominio de la estadística médica se reducían a las tablas de defunciones, o como se han llamado últimamente de mortalidad, sacadas de los registros llevados en algunas poblaciones y hospitales (...) Reconociéndose pronto la necesidad de extender el dominio de esta parte de la estadística ampliando todo lo posible la investigación de aquellas particularidades, convencidos de que sólo con ellas podría la filosofía de la legnio de ciertas enfermedades en determinados lugares y circunstancias, y las relaciones que guardan con otras; el número respectres en errores querer fundar, tanto estas teorías como sus aplicaciones en otra cosa que el conocimiento del hombre y en particular de sus diferentes modos de existencia física y moral y de las influencias que pueden cambiarlos o modificarlos. Reconocida la necesidad absoluta de buscar datos exactos para investigar todos aquellos diferentes modos de existencia y las influencias que les diversifican, era

---

¹¹⁷ M. Seoane, *Consideraciones generales sobre la estadística médica*, 1838. Text reproduït a J. M. López Piñero, *M. Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984, pp. 187-212. La citació pertany a les pp. 187-188.

natural que se dirigieren como se han dirigido los trabajos de la estadística médica a recoger el mayor número posible de hechos acerca de la duración de la vida, en cualquiera de las circunstancias en que puede hallarse el hombre, capaces de influir en aquella duración, no limitándose a lo presente, sino estudiando también lo pasado para comparar uno con otro y presentar un cúmulo más grande de datos útiles, notando al paso los cambios que bajo este respecto ha habido en diversos países según han ido progresando o retrogradando en civilización, poder o riqueza. Impresa esta marcha a los trabajos de la estadística médica, no ha sido difícil ir apreciando los grados de comparativa salubridad de países, poblaciones, hospitales, hospicios, cárceles, etc., en diversos tiempos y localidades; los riesgos que en la duración de la vida ofrecen en circunstancias respectivas las edades, los sexos, el género de vida, el ejercicio de las profesiones y las condiciones sociales; el predmios recogidos, bastantes hechos para poder ilustrar la historia natural del hombre sano y enfermo o, en otros términos, para investigar las particularidades que a cada raza, nación, pueblo, profetituiones políticas; la fecundidad comparativa del matrimonio, el número mayor o menor de hijos ilegítimos; en fin, todo cuanto concierne al movimiento de la población de los pueblos, pues casi todos los trabajos de la estadística médica se reducen por último de un modo u otro a la ilustración de este importantísimo punto. Así es que para hacer más compresivos y útiles los resultados de los trabajos estadísticos, relativamente al conocimiento de las causas que pueden influir en que sea mayor o menor la población y en que vivan más o menos prósperamente los que la componen, no se ha limitado el objeto de la parte estadística de la antropología a los puntos arriba indicados, sino que se ha mirado y cultivado como perteneciente a ella la investigación de la respectiva influencia que tienen en la salud del hombre las diversas clases de alimentos, y el modo como están distribuidos los animales y vegetales que corresponden a esta clase; la de los fenómenos sorprendentes que ofrece la inmensa variedad que presentan diferentes pueblos acerca de los alimentos que necesitan para existir y, en fin, el cuadro entero comparativo de los medios de subsistencia, ya comparando unas naciones con otras, o ya las partes de una misma nación entre sí.

Tales son, en compendio, los puntos cuya investigación y dilucidación forman el objeto de la estadística médica, y basta sólo enumerarlos para conocer cuán grande será un día la influencia que tendrán los progresos de esta ciencia, que puede llamarse nueva, en los adelantos de la economía política y de la medicina.»¹¹⁸

De fet, els governs ja havien demostrat el seu interès per obtenir informació sobre els recursos humans de què disposaven. Una Reial Ordre del 8 de maig de 1801, havia ordenat que, a fi de conèixer l'estat de la població i d'impedir les causes que contribuïen a disminuir-la, era imprescindible recollir dades sobre el nombre de naixements, morts i matrimonis que es produïen en el regnes d'Espanya. Per centralitzar aquesta tasca, es va fundar l'any 1802 l'Oficina d'Estadística, la qual va funcionar fins a la Guerra d'Independència. Les instruccions i models de recollida que va introduir aquesta Reial Ordre van ser reiterats en una altra Reial Ordre de l'1 de desembre de 1837, en un intent dels liberals per restablir el nivell que s'havia aconseguit a finals de la Il·lustració pel que fa a la disposició de dades sobre la població.

Segons Seoane, l'estadística mèdica ha de proporcionar coneixements acurats sobre tots els factors que influeixen en la vida humana i, per tant, els homes han de ser estudiats en tots els estadis del seu desenvolupament ja que només d'aquesta manera la higiene pública estarà en condicions d'establir quins són els factors que afavoreixen el creixement i el benestar de la població i quins els que els dificulten:

«Son objeto de la higiene pública: estudiar el gran número de accidentes que pueden sobrevenir ya antes del nacimiento del hombre o ya en el mismo nacimiento, como efectos de circunstancias hijas de las instituciones sociales o de la infracción de la leyes de la moral y de las costumbres públicas; señalar los medios de dirigir la educación física del hombre en la niñez, puericia y juventud; considerar al entrar en la puericia otro elemento más de conservación o de ruina, cual es la educación moral; investigar con el mayor cuidado las causas que pueden contribuir a disminuir o aumentar la mortalidad en la niñez; buscar los medios de contrarrestar los perniciosos efectos de las causas producidas por el

---

¹¹⁸ *Ibid.*, pp. 192-193.

clima, las circunstancias físicas de los países y las costumbres públicas, que influyen en los que habitan en el territorio hasta el punto de imprimir un carácter particular en su organización; hacer ver los inconvenientes gravísimos de emplear los que no han llegado aún a la adolescencia en trabajos que exigen esfuerzos corporales; señalar el tiempo y las circunstancias en que la sociedad tiene derecho de exigir de los jóvenes que principien a ser individuos activos de ella con relación al clima, costumbres y calidad de los deberes que se les impongan, y fijar la especie de influjo que en las mismas costumbres, y en la salud de las clases, puedan tener las profesiones, oficios y ocupaciones de todo género, cuyos principios tienen que aprender los jóvenes en aquella edad, y a cuyo mecanismo han de habituar entonces no solamente su organización, sino también su moral.

En seguida expuso el señor Seoane la grandísima importancia de que la higiene pública fijase los verdaderos principios del modo como han de dirigir los gobiernos todo cuanto concierne a los medios de hacer a la juventud robusta e ilustrada por medio de una bien ordenada educación física y moral, y concretándose luego a la edad viril, hizo ver la necesidad de que la higiene pública examinase cuanto puede contribuir en las causas físicas generales, en las instituciones políticas y religiosas y en las costumbres y hábitos de los pueblos, a favorecer o impedir que en el desempeño de las obligaciones sociales, que corresponden más especialmente a esta edad, se conserven las fuerzas físicas, y se perfeccione la razón. Hizo ver después las grandes ventajas que resultarían de que la higiene estudiase profundamente el carácter dominante de la parte de las generaciones que se encuentra en la edad viril para conocer los resultados de la educación, instituciones políticas y religiosas y costumbres públicas, presentando un cuadro de las diferencias notables que ofrecen los hombres que han llegado a la edad viril según la educación física y moral que han recibido, la clase de gobiernos bajo los cuales han pasado su vida y el estado de las costumbres públicas en los países que han habitado.

Pasó después el autor a considerar la vejez como objeto de la higiene pública, a la cual dijo pertenecer la investigación de los medios de contrarrestar cuanto puede ser favorable a la decadencia del cuerpo en aquella edad, señalar el tiempo y circunstancias en que la sociedad no tiene derecho a imponer obligaciones a los que han llegado a ella, y buscar los

medios de que todo concurra a hacerlo más dulce y tranquilo que sea posible al término de la existencia.

Llegado este término, observó que a la higiene pública pertenecía señalar los medios de que la sociedad pudiese asegurarse de que había perdido uno de sus individuos, y combinar el respeto debido a los despojos mortales con la necesidad de impedir que llegasen a hacerse medios de destrucción tanto antes de ser enterrados en el sepulcro como después de estar en él.»¹¹⁹

Tal com es pot apreciar en aquestes paraules de Seoane, l'àmbit d'estudi de la higiene no té límits. El metge ha de controlar absolutament tots els estadis de la vida d'una persona fins als últims detalls. Però a més, segons Seoane, calia parar una especial atenció al sexe femení:

«De la consideración de las edades pasó el señor Seoane a la de los sexos en sus relaciones peculiares con la higiene pública, fijándose principalmente en las respectivas a la mujer, cuyo estudio, relativamente a la conservación de la salud, dijo ser uno de los más interesantes de la higiene pública. Después de presentar algunas observaciones acerca de los efectos que las impresiones repetidas de los agentes tanto físicos como morales producen en esta parte, la más delicada, de la especie humana, así como también de la influencia de estas causas, en que la mujer pudiese cumplir más o menos debidamente con el destino que le ha cabido en la tierra, hizo ver la importancia de que la higiene buscase los medios de perfeccionar su físico y su moral, y de impedir que se dañase la fuente de la robustez, de la energía de la vida y del vigor de la generación entera. Habiendo pasado a enumerar las causas por las cuales eran muy necesarios los cuidados de la sociedad para la conservación de esta parte de la especie, presentó los inconvenientes de que se hubiese descuidado tanto el estudio de los medios de robustecer su físico y perfeccionar su razón, de poner en armonía las instituciones sociales con las leyes naturales para hacer fácil y

---

¹¹⁹ M. Seoane, *Principios en que deben fundarse las medidas legislativas y administrativas en todo lo concerniente a higiene pública*. El contingut d'aquest text va ser pronunciat a l'Acadèmia de Ciències de Madrid al 1837 i el resum d'aquest discurs, tal com va ser publicat per aquesta Acadèmia, es troba reproduït a J. M. López Piñero, *M. Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984, pp. 175-185. La citació pertany a les pp. 177-179.

ordenado el cumplimiento de los deberes determinados a que está destinada, de olvidar la influencia que tiene en lo físico y moral del hombre, y de no dar la mayor atención a proporcionarla la robustez necesaria para que la tuviese toda la especie, y la ilustración precisa para que al salir el hombre de sus manos no saliese henchido de errores, preocupaciones y con todos los gérmenes de los vicios que hacen tan miserable su existencia. Hizo mención de los esfuerzos hechos últimamente en todos los países para obtener estos resultados, dándolo como una prueba de lo que se ha adelantado en la carrera de la civilización, y concluyó presentando los resultados perniciosos que producen en la conservación de la salud de la mujer los hábitos tan generalizados entre esta parte de la especie, productos del imperio despótico que el ansia de agradar ejerce en ella, sobre todos los demás instintos y deseos.»¹²⁰

Certament, la dona va ser un dels objectius principals de l'acció dels higienistes durant tot aquest segle. D'una banda, amb l'excusa que de la dona depèn directament la reproducció de l'espècie, aquesta sofrirà preferentment les intervencions moralitzadores en nom de la defensa de la Salut Pública. Però, per altra banda, el metge va buscar en la figura de la mare, per la seva posició privilegiada dins el govern de la llar, una aliada per difondre els principis higiènics a la resta de membres de la família, és a dir, als fills i als marits.

Amb aquestes consideracions sobre les opinions de Seoane hem volgut mostrar quina va ser la plataforma de llançament a partir de la qual l'higienisme, en nom de la recerca de la felicitat de l'espècie humana i del bon govern de les nacions, va aconseguir penetrar, de forma creixent, dins tot el teixit social.

---

¹²⁰ *Ibid.*, pp. 179-180.

5.1 El moviment higienista durant el segle XIX

En la recerca de la millora de les condicions físiques i morals de les classes treballadores, els fronts d'acció de l'higienisme van ser molts i variats. Es va pretendre intervenir en tots els aspectes de la vida de les classes populars, única manera, es deia, d'aconseguir preservar la seva salut de les múltiples amenaces que rebia per totes bandes. Els higienistes voldran controlar l'espai on viuen, els llocs on treballen, els establiments que sovintejen i el seu temps d'oci, les relacions familiars, la seva alimentació, etc.

Els higienistes demanaren als governs i als patrons que col·laboressin activament en la transformació de la forma de vida de les classes treballadores. Als governs se'ls intenta convèncer que en els principis de la higiene s'hi poden trobar, d'una banda, les solucions per lluitar contra els desordres socials i les revoltes polítiques i, per l'altra, les solucions al retard econòmic del país. I als patrons se'ls inculca la idea segons la qual una població miserable es reproduïx amb menys vigor i és menys productiva i que, per tant, si pretenen treure un bon rendiment dels seus treballadors hauran d'intervenir en la millora de les seves condicions de salut.¹²¹ En les paraules següents de Méndez Alvaro, per exemple, es veu clarament la seva intenció de servir de paliatius en els conflictes socials:

«No termina, no, la era de las revoluciones, mientras no se acierte a calmar ese eterno descontento que a los pueblos agita, perenne origen de todos los sacudimientos sociales, y ese descontento y esa agitación no se calmarán, porque no pueden calmarse, sin que se labre su bienestar sobre las bases de la moral y de la higiene: sin que, tomándolas por objeto y fin los gobiernos, hagan que converja a su realización toda actividad humana.»¹²²

Moral i higiene seran inseparables, no es pot aconseguir un bon nivell de salut sense abans adoptar una sèrie d'actituds i hàbits que trenquin amb el comportament viciós de les classes treballadores. Durant tot el segle XIX, s'insistirà una i una altra vegada en la necessitat de moralitzar la

---

¹²¹ Cf. F. Méndez Alvaro, *De la actividad humana en sus relaciones con la salud y el Gobierno de los pueblos*, Madrid, 1864.

¹²² *Ibid.*, p. 17.

forma de vida de la població. Des de tots els àmbits, des del discurs mèdic, però també des del jurídic, filantròpic, educatiu, urbanista, etc., s'utilitzarà constantment un to paternalista per referir-se a les classes populars, que són considerades com a primitives, instintives i indisciplinades.

Amb la moralització es pretén que les classes treballadores entrin en el món de l'ordre i de la civilització, és a dir, que acceptin les noves regles de joc i acabin respectant les jerarquies socials existents. Cal aconseguir transformar els treballadors viciosos, inestables, incults fins a convertir-los en obrers eficients, bons pares de família i ciutadans honrats i religiosos.

Un dels textos que millor resumeix quins van ser els àmbits més importants d'intervenció de l'higienisme i els tipus de reformes que es proposaren és la *Memòria* presentada per P. F. Monlau a l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona. Aquesta institució va convocar un concurs el 1855 amb la pregunta següent: «*Quines mesures higièniques pot dictar el Govern a favor de les classes obreres?*». La *Memòria* presentada per P. F. Monlau va ser la premiada.¹²³ Tinguem en compte que a Catalunya ja s'havia format un nucli de població que patia directament les conseqüències del desenvolupament industrial i que s'ajustava a la denominació de classe obrera moderna. Aquest grup evidentment era vist com un perill social i polític que podia caure sota els efectes de les utopies socialistes i va ser precisament en aquesta població en la qual pensà l'Acadèmia de Medicina quan convocà aquest concurs.

Prenent com a punt de partida les idees de Monlau podem resumir les principals preocupacions de l'higienisme en els punts següents:

1) La primera preocupació dels higienistes va ser l'espai on viuen i treballen els homes. En la seva *Memòria*, Monlau informa als patrons del fet que si el que es desitja és preservar la salut i la moral dels treballadors, els edificis fabrils haurien de ser espaiosos i s'haurien de situar, si fos possible, en petits pobles, on es crearien colònies fabrils semblants a les existents a França en aquells moments. Aquest àmbit, segons Monlau, afavoriria la correcta renovació dels pulmons i evitaria molts dels inconvenients presents en el medi urbà.

Els valuosos principis de l'ordre, la netedat i la disciplina s'han de portar a l'interior de les fàbriques i dels tallers, però també s'ha de cridar l'atenció sobre l'hàbitat on viu i descansa el treballador.

---

¹²³ P. F. Monlau, *Higiene industrial. ¿Qué medidas higiénicas puede dictar el Gobierno a favor de las clases obreras?*, Madrid, 1856.

La reforma de les vivendes de les famílies treballadores era considerada com un punt clau a l'hora de canviar els costums dels individus.

Ja des dels anys cinquanta, s'havien començat a promoure projectes de construcció de cases i de barris models per allotjar les famílies populars. En aquests projectes es barrejaren els principis de la policia sanitària i de la moral familiar amb la necessitat de garantir l'ordre polític. Els barris populars de les ciutats, que estaven en continu creixement durant la segona meitat del segle XIX, i que es caracteritzaven per la seva superpoblació, per l'amuntegament de persones en vivendes petites que no reunien ni les més mínimes condicions higièniques, van ser vistos com a importants focus d'epidèmies i com a afavoridors de tota mena de malalties.

Per altra banda, amb la unió que s'estableix durant tot aquest període entre higiene i moral, les males condicions de vida de les classes populars també van ser durament criticades pels perills que podia comportar la convivència d'homes i dones, d'adults i joves, en espais reduïts, mancats de les separacions necessàries. Les vivendes dels treballadors afavorien la promiscuïtat fins arribar a la pèrdua del més mínim pudor. En aquestes condicions, es deia, era impossible portar una vida familiar decent i es dificultava enormement la correcta educació dels fills.

Si les classes populars eren situades en vivendes pensades expressament per a la regeneració del seu estil de vida, era molt possible que, en aquestes noves condicions, la llar familiar resultés més agradable per als seus membres i els treballadors preferissin quedar-s'hi que anar a gastar el seu sou i la seva salut a les tavernes i que els nens abandonessin les seves llargues estades als carrers i la mala influència que solia implicar aquesta excessiva llibertat sense control.

Un altre dels avantatges que s'esperava obtenir del fet que els treballadors poguessin disposar d'una vivenda pròpia després de molts anys de pagar el seu cost, era que en esdevenir propietaris, era molt més probable que assimilessin els principis de la sagrada propietat privada i, per tant, arribessin a respectar la propietat aliena.

Finalment, els barris pobres també eren contemplats com un problema d'ordre polític. En casos de desordres públics o de revoltes populars, les forces de seguretat resultaven poc operatives havent d'actuar sobre una mena de laberints formats per carrerons estrets on era impossible conèixer els habitants que es refugiaven en la solidaritat i en l'anonimat que els hi proporcionava l'entorn.¹²⁴

---

¹²⁴ Sobre els projectes de construcció de cases barates pels obrers cf. C. Díez de Baldeón, *Arquitectura y clases populares en el Madrid del siglo XIX*, Siglo XXI, Madrid, 1987.

Per totes aquestes consideracions de tipus mèdic, moral i de seguretat, en els afores de les grans ciutats europees es van anar aixecant, al voltant dels anys quaranta, les famoses ciutats model per a obrers. Berlín, París, Brussel·les, Londres, etc., van traslladar part de la seva població cap a aquests nous barris formats per carrers amplis i ben ordenats i per vivendes més higièniques i més ajustades a les necessitats de la família obrera. En els seus escrits, Monlau es va queixar repetidament del poc que s'havia fet a Espanya en aquest sentit:

«Semejante población sería un modelo al cual pudiera ir imitando las demás ya establecidas y las que en adelante se estableciesen, y un objeto de estudio práctico para los higienistas y para los que se destinan a la carrera administrativa. La mismas ventajas traería en el orden económico y gubernativo la institución de una población-modelo, que la del presidio-modelo en el orden penitenciario, que la del batallón-modelo en la táctica y el orden disciplinario del ejército. Conocida entre nosotros la creación del presidio y del batallón modelo, de desear es cuanto antes se funde también una población que pueda servir de norma y dechado a las demás.»¹²⁵

Avui poden sorprendre aquestes associacions de Monlau, però durant el segle XIX responien a una lògica política amb fins similars. De fet, a aquestes altures ja s'hauria de comprendre sense dificultats que fabricar barris populars, presidis models o casernes militars exemplars formava part de les noves formes de govern de les poblacions. Un establiment penitenciari correctament dissenyat havia de servir per transformar el delinqüent que havia transgredit l'ordre establert en un treballador honest; les casernes militars havien d'afavorir el comandament sobre grups nombrosos i heterogenis i, les poblacions models, a part de ser un intent de millorar les pèssimes condicions de vida dels treballadors, havien de servir per introduir els principis de la higiene i de la moral a l'interior de les famílies obreres. Heus aquí diferents fronts a partir dels quals es pretén disciplinar les poblacions, facilitar l'acció del govern i transformar hàbits i comportaments.¹²⁶

Certament, l'urbanisme i l'espai arquitectònic no poden ser gaire innocents quan una caserna o un establiment penitenciari s'assemblen a un barri model per a les classes populars. És cert que, lentament,

---

¹²⁵ P. F. Monlau, *Elementos de Higiene Pública*, Madrid, 1860, vol I, p. 121.

¹²⁶ Cf. F. Méndez Alvaro, *Consideraciones sobre Higiene Pública*, Madrid, 1853, p. 47.

es va anar guanyant per la banda de la salut i del benestar, però, alhora, les classes treballadores van anar esquinçant els llaços de solidaritat que les unien en casos d'amenaça i, per tant, van anar perdent de forma considerable la seva relativa autonomia.

2) Un cop l'obrer viu a la nova casa, cal transformar la forma d'existència dels membres de la família treballadora. Per a aquesta tasca, l'higienista buscà en la figura de la dona un possible aliat. En tant que ànima de la llar encarregada de mantenir l'ordre i la neteja, es demana a la dona que faci tot el possible per fer agradable al marit i als fills l'estada a casa, ja que d'aquesta manera aconseguirà treure'ls de la influència nociva de la taverna i del carrer, tal com ho expressa J. Salarich:

«Procurará la mujer el arreglo interior y el aseo más minucioso; esto, que alguno quizás tachará de ridículo, es no solamente higiénico, sino también muy interesante, por las consecuencias a que puede dar lugar. Si su esposo, al salir del trabajo, repara en su casa la suciedad y el desorden y el despilfarro, por poco que le distraigan sus amigos o sus gustos, se apartará luego de un lugar tan desagradable, pasando en la taberna y con malas compañías las horas que consagraría a la familia, malversando allí sus ahorros. Aunque el obrero sea laborioso, arreglado y económico, irá perdiendo todas estas cualidades si no encuentra en su casa las ventajas de orden, limpieza y economía, que verá en la de sus compañeros, llegará hasta aburrirse, proviniendo de esta causa escenas de una trascendencia grande, que en un principio sería fácil evitar.»¹²⁷

En el segle XIX es creà un nou model familiar que pretenia acabar amb certes pràctiques populars que anaven en contra de l'estabilitat de la vida del treballador. Des de diversos àmbits, però d'una forma especial en els textos sobre higiene del matrimoni, es fan apologies d'aquest nou tipus de família en front dels mals de la vida de solter o de l'amistançament.

El discurs dels metges i dels higienistes sobre la sexualitat, i després el de la psicologia, aniran substituint el religiós, però les consideracions morals no desapareixeran, sinó que únicament variaran el tipus de justificacions, que ja no seran teològiques, sinó científiques. Es demanarà que les relacions

---

¹²⁷ J. Salarich, *Higiene del tejedor*, 1858, dins P. F. Monlau i J. Salarich, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Anthropos, Barcelona, 1984, p. 168.

sexuals es limitin a l'interior de les famílies. Segons Monlau, per exemple, l'única sexualitat sana i moralment correcta és aquella que es practica moderadament dins de la institució familiar.¹²⁸ Per altra banda, segons Monlau, el matrimoni tenia tota una sèrie d'avantatges que havien de ser tinguts en compte: els casats aconseguïen viure més temps, tenien menys malalties, el matrimoni solia preservar els individus del suïcidi i de la follia, entre les persones casades hi ha menys nombre de delinqüents, el matrimoni sol ser un correctiu de les passions i ajuda a portar una vida equilibrada.¹²⁹

Per potenciar aquest nou model de família popular, els moralistes i filantrops van crear institucions com l'Associació de Matrimonis de Pobres que es va crear el 1859 a Madrid. Les activitats d'aquesta Associació van aconseguir, només quatre anys després, haver casat 1.418 parelles.¹³⁰

L'amistançament, en canvi, era criticat, no solament per anar en contra dels principis morals, sinó també per ser responsable de l'escandalós augment de fills il·legítims que acabaven essent abandonats a les portes de les borderies o de les esglésies. No hi ha dades estadístiques que permetin discernir si realment hi va haver o no aquest augment de nens abandonats sobre el qual no es para d'insistir, però, de totes maneres, el que realment importa és que es tenia la sensació que l'amistançament era molt habitual entre les classes populars i que això representava un gran perill.

Ja els il·lustrats s'havien escandalitzat per l'elevat nombre de nens que acollien les borderies, on morien la majoria d'ells abans d'arribar a l'edat adulta. Per a la mentalitat il·lustrada, aquest fet era vist com un malbaratament de vides i de recursos. Durant el segle XIX, el problema de les borderies i dels fills il·legítims es va transformar en una de les principals preocupacions dels moralistes i dels economistes pel desordre moral que comportava, per la càrrega econòmica que representava el seu manteniment i per l'alta mortalitat que hi havia en els establiments on se'ls acollia:

«Desde la ley de Beneficiencia de 1822, el Estado se responsabiliza de la suerte de los niños abandonados. En 1860 había 141 establecimientos, llamados inclusas o casas de expósitos, distribuidos por todo el país que acogían a 37.310 criaturas. La mortalidad de la Inclusas era muy elevada. En la de Madrid, de los 10.275 niños ingresados, entre 1843 y 1849, murieron 7.561, es decir que el 75 por 100 no sobrevivieron. Estas cifras podían

---

¹²⁸ Cf. P. F. Monlau, *Higiene del matrimonio*, Madrid, 1892.

¹²⁹ *Ibid.*, pp. 48-50.

¹³⁰ Cf. E. Sánchez Rubio, *Hª de la Beneficiencia municipal de Madrid*, Madrid, 1865, p. 101.

llegar al 85 por 100 en algunos años. Entre los años 1859 y 1864 murieron el 65 por 100 de los niños ingresados. Las enfermedades, la mala alimentación, el mal trato, junto a la ausencia de condiciones higiénicas y la precariedad de medios económicos, explicarían tan altas tasas de mortalidad.»¹³¹

Davant el problema de la infància abandonada es prendran mesures per reforçar els llaços familiars. Per exemple, s'elevaren peticions als patrons per tal que millorin les condicions de treball de les dones i dels nens o es crearan cases-bressol a fi que les treballadores no abandonin els seus fills durant la jornada laboral. Monlau, per exemple, demana que al costat de cada fàbrica on treballin moltes dones s'hi estableixin cases-bressol. D'aquestes cases, els nens obrers passarien a unes escoles-gimnàs, en les quals sel's prepararia per a substituir els seus pares a la fàbrica. Aquest seria el recorregut que hauria de fer el nen obrer des del seu naixement fins a l'edat adulta: del costat de la fàbrica al seu interior.¹³² Per tant, quan es parla de l'educació dels fills de les classes populars no es pensa en un procés d'adquisició de coneixements, sinó en un tipus d'instrucció regida per principis morals i per l'aprenentatge d'allò imprescindible per arribar a ser futurs treballadors.

Dins aquest marc, també va preocupar especialment el tema de la prostitució, que a vegades era acceptada com un mal menor que ajudava a mantenir l'honor de les famílies i la virginitat de les filles. Del que es tractava, però, era de regular aquesta pràctica. El 1822, les Corts van aprovar un projecte de salubritat pública en el qual la prostitució va quedar legalment reglamentada. Sovint els metges d'aquest període, en nom dels preceptes de la higiene i per evitar infeccions de transmissió sexual i altres tipus de desordres, van ser acèrrims defensors del sistema de reglamentació de la prostitució. L'higienista català P. Sereñana i Partagàs, en la seva obra més important: *La prostitución en la ciudad de Barcelona, estudiada como enfermedad social y considerada como origen de otras enfermedades dinámicas, orgánicas y morales de la población barcelonesa* (1882), es mostra a favor de reglamentar la prostitució perquè considera que és un vici instintiu o una malaltia inevitable:

---

¹³¹ P. Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XIX)*, Alianza, Madrid, 1991, p. 103.

¹³² Cf. P. F. Monlau, *Higiene industrial*, 1856, dins P. F. Monlau i J. Salarich, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Anthropos, Barcelona, 1984, pp. 100-101.

«El instinto es innato en el individuo, y así como siempre han existido asesinos y ladrones, a pesar de las severas penas aplicadas por el código y de los sabios consejos dirigidos al pueblo por ilustres moralistas de la propia manera, siempre hemos visto mujeres mercenarias, cuyo instinto las guía a prostituirse, por más que la prostitución haya sido perseguida, castigada y anatematizada.»¹³³

Si la prostitució és una malaltia social crònica, en lloc de la llibertat absoluta o de la repressió, es mostra partidari de la seva regulació per evitar almenys els seus efectes més nocius. I després de mostrar a través de dades estadístiques l'elevat nombre de malalties venèries associades a la prostitució, demana la intervenció de les autoritats públiques davant del que considera un problema social molt greu. Recomanava mesures preventives com ara la instrucció gratuïta i obligatòria per a les dones i que es posin impediments per casar-se si no s'ha rebut aquesta instrucció; evitar l'ociositat en tant que font de tots els pitjors vicis; remunerar de forma justa el treball de la dona per tal que aquesta no es vegi impulsada a obtenir recursos per altres fonts, etc. Fins i tot aconsella castigar els homes que seduixin una dona i després l'abandonin, obligant per llei l'individu en qüestió a casar-s'hi. Amb la imatge que ofereix de la dona no és estrany que es preocupi tant per la seva tutela:

«Si se quiere, pues, preservar a la mujer de las letales consecuencias de su impremeditación, de su flaqueza moral, de sus instintos eróticos o acaso de su candidez que la induce, luego de haber caído en el lazo de la seducción, a ingresar en las filas del libertinaje, urge en gran manera castigar severamente al seductor.»¹³⁴

Però un cop la dona ja ha entrat en la prostitució, si no s'aconsegueix la seva rehabilitació, Sereñana i Partagàs proposa tota una sèrie de remeis paliatius que van des de la creació d'hospitals especials per a malalties venèries i dispensaris públics gratuïts, a obligar els membres de l'exèrcit de mar i terra —que considera que són clients habituals de les cases de prostitució—, a sotmetre's a un

---

¹³³ P. Sereñana i Partagàs, *La prostitución en la ciudad de Barcelona, estudiada como enfermedad social y considerada como origen de otras enfermedades dinámicas, orgánicas y morales de la población barcelonesa*, 1882. Part d'aquesta obra es pot trobar reproduïda a A. M. Rey González, *Estudios médico-sociales sobre marginados en la España del siglo XIX*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1990, pp. 65-104. La citació pertany a la p. 68.

¹³⁴ *Ibid.*, p. 82.

reconeixement sanitari setmanal. Però, sobretot, recomana controlar les cases de prostitució i les mateixes prostitutes: les dones que es prostitueixen hauran de registrar-se i s'elaborarà un informe on constarà el seu nom, edat, estat, professió anterior, domicili, si té fills, si sap llegir i escriure, el motiu de la seva decisió, la religió que practica, la professió dels seus pares, etc. Només podran ser prostitutes les dones que ja hagin complert setze anys i hauran de deixar l'ofici als quaranta-vuit i, durant aquest període intermig, hauran de passar una revisió mèdica com a mínim dues vegades a la setmana. També regula la presència social de les prostitutes, que podran anar als espectacles públics i caminar pels carrers, sempre que vagin acompanyades per un home i guardin una actitud mínimament decent. Fins i tot arriba a establir un horari per sortir soles: de 12h a 2h de la nit a l'estiu i d'11h a 1h a l'hivern. Però cal que sàpiguen que, a la mínima infracció, seran deportades a les colònies d'Ultramar.

3) Un altre dels eixos al voltant del qual es va voler disciplinar les classes treballadores va ser el de la promoció de l'estalvi individual. Els higienistes van insistir molt sobre aquest aspecte.¹³⁵ En la majoria dels escrits del segle XIX es destaca com una de les causes principals de la misèria, la manca de previsió per part dels treballadors. És a dir, que les famílies pobres són culpabilitzades de la seva pròpia situació, que es diu que és deguda a la seva manca de previsió i a les altes despeses que es fan a les tavernes amb begudes i joc. Aquest tipus d'apreciació no deixa de ser altament hipòcrita si es té en compte que la majoria de famílies treballadores tenien grans dificultats per poder subsistir fins a finals de més i, per tant, era realment difícil que poguessin estalviar.

Malgrat això, però, els higienistes i altres reformadors socials no es cansen de cantar les virtuts de l'estalvi i la previsió, ja que es considera que potencien l'ordre i la constància, ajuden a allunyar el treballador de la taverna i dels disturbis que s'hi associen i, fins i tot, es diu que poden permetre l'accés de les famílies humils a la propietat.

La posició de la dona també va ser considerada clau en aquest àmbit. Es demana a la dona que adopti una posició vigilant respecte als altres membres de la família fins aconseguir tenir un bon control sobre l'economia de la llar. En les Caixes d'Estalvi, el nombre de llibretes obertes per les dones era molt elevat en comparació amb la seva importància laboral. La primera Caixa d'Estalvis es va crear a Madrid el 1838.

---

¹³⁵ Cf. J. Varela, «Técnicas de control social en la Restauración», dins *El cura Galeote asesino del Obispo de Madrid-Alcalá*, Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1979, pp. 228-234.

4) Els representants del moviment higienista també van posar l'accent en la necessitat d'higienitzar les passions i els instints incontrolats dels membres de les classes populars. De fet, els seus escrits van col·laborar a formar una imatge molt concreta d'aquesta part de la població, que consistia bàsicament a afirmar que l'home del poble encara no havia arribat a l'estat de civilització i no havia estat tocat per les llums de la racionalitat. Igual que els bojós, els delinqüents i els vagabunds ociosos, les formes de vida de les classes populars són desqualificades. Es diu que no respecten les jerarquies socials, que són irresponsables, que desconeixen els seus interessos i deures, que no saben controlar els seus instints i que es deixen portar per les passions més perniciosos.

Un cop establerta aquesta imatge que situava les classes treballadores en un estatut de minoria d'edat, característica que compartien amb els pobles primitius, els nens i les dones, les accions tutelars dels higienistes quedaven totalment justificades.

El metge català J. Salarich, en la citada memòria sobre la higiene del teixidor, qualifica el comportament del poble de colèric, irascible, venjatiu, guiat per un rencor i un frenesí salvatges, que els encén i els deixa cecs, fins que els porta a cometre tota mena de crims i altres tipus de desordres.¹³⁶ Si l'obrer es rebel·la contra les seves condicions de treball es diu que és degut als seus mals instints, si el pobre roba és per la seva cobdícia, si les dones es prostitueixen és per vici. Darrera de tot desordre només s'hi veuen passions sense domesticar.¹³⁷

Un dels espais més criticats pels higienistes van ser les tavernes. Aquests locals eren definits com a llocs de perdició per al treballador ja que potenciaven les seves passions desviades i els seus pitjors instints. La beguda, el joc i la disbauxa arrosseguen els individus en detriment del treball i la producció. Les classes populars han de ser controlades en els seus llocs de treball i a l'interior de les seves vivendes, però també en els moments d'oci. Els il·lustrats ja s'havien queixat de l'excés de festes i dels pocs dies de treball que hi havia durant l'any i aquestes apreciacions van ser reiterades per la burgesia, que no podia suportar el malbaratament de la força de treball i que pretenia reforçar la regularitat de les jornades laborals amb horaris estrictes. Certament, la nova forma de producció industrial va implicar canvis radicals en l'apreciació dels espais temporals:

---

¹³⁶ Cf. J. Salarich, *Higiene del tejedor*, 1858, dins P. F. Monlau i J. Salarich, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Anthropos, Barcelona, 1984, pp. 190-224.

¹³⁷ Cf. F. Méndez Alvaro, *De la actividad humana en sus relaciones con la salud y el Gobierno de los pueblos*, Madrid, 1864, p. 36.

«Supone el paso de un concepto de trabajo orientado al quehacer, de ritmos pausados, regulado por las condiciones climatológicas, las estaciones y la duración de los días, a otro con el tiempo cuadrulado, regido por la severidad de los relojes, cuyo uso comienza a extenderse entre la población. El campesino y el artesano no separan el tiempo de vida y de trabajo, ni ésta es una actividad que domina todos los aspectos de su existencia, tampoco se contempla como una maldición divina, sino como una exigencia de la naturaleza para extraer su riqueza. La fiesta ocupa un espacio muy importante en la vida de los pueblos preindustriales donde el tiempo aún no se ha transformado en oro, monetarizado y medido, ni se trabaja para producir con vistas a acumular riqueza, sino para cubrir necesidades. Nada hay más extraño a la mentalidad burguesa que la celebración graciosa y el uso del tiempo de forma no productiva.»¹³⁸

El joc és una altra de les activitats durament criticades. Per a la nova mentalitat burgesa el joc és vist com una activitat antieconòmica i com a tal ha de ser perseguida. En tots els escrits que surten de les files de la burgesia decimonònica hi ha present la idea de la supeditació de la vida i del temps dels homes al treball i a la producció; conseqüentment, l'únic joc apreciat és el que pot portar a l'acumulació de riqueses.¹³⁹ Segons Ph. Aries, el joc havia estat un entreteniment comú d'adults i nens durant l'Antic Règim, però paulatinament esdevindrà un patrimoni quasi bé exclusiu de la infància.¹⁴⁰ Es considerarà que el joc pot arribar a ser una part de l'aprenentatge del nen, en canvi l'adult i el joc no concorden, perquè en aquest cas jugar s'assimila a pèrdua de temps. Els higienistes proposen com alternativa als inconvenients del joc, una sèrie d'activitats encaminades a preservar el cos del treballador durant el seu temps de lleure:

---

¹³⁸ P. Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XIX)*, Alianza, Madrid, 1991, p. 107. Sobre les diferents concepcions del temps cf. J. Attali, *Historias del tiempo*, F.C.E., Mèxic, 1985.

¹³⁹ Cf. J. Huizinga, *Homo ludens*, Alianza, Madrid, 1984, pp. 226-227.

¹⁴⁰ Cf. Ph. Aries, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Seuil, París, 1973, pp. 90-140.

«Los obreros que pasan la tarde del día festivo en la taberna, en comilonas, en juegos de azar y prohibidos, hacen un uso muy criminal del descanso que deben a su naturaleza, y perjudican la salud, más quizá que si trabajaran. (...)

El obrero amante de su familia y conocedor de sus intereses procura dar a los miembros el descanso y al pecho el aire puro que dentro del taller no ha podido respirar. Es muy hermoso ver como las familias obreras, después de haber cumplido con lo que deben a Dios, en las tardes de los domingos, se dirigen al campo donde saltan, corren y se regocijan, dando recreo a los sentidos, solaz a los miembros y nuevo vigor a la naturaleza, para emprender otra vez el lunes sus faenas, que durarán hasta el próximo domingo.»¹⁴¹

Aquests consells moralitzadors pretenen aconseguir que l'obrer i els seus fills arribin a estimar el treball i acabin acceptant la seva posició social. Monlau, per exemple, suggereix que es creïn escoles dominicals per tal que els adults ocupin correctament les seves hores d'esbarjo. Aquestes escoles dominicals han d'organitzar excursions i jocs recreatius que netegin els pulmons de la brutícia acumulada en els tallers. També han de servir per transmetre els valors de la moral cristiana, els principis que han de guiar l'ordre social i les regles més elementals de la higiene o de l'economia política fins que les classes populars quedin convençudes que:

«no hay felicidad posible fuera del camino de la virtud; que la desigualdad en los bienes de fortuna está tan en la naturaleza como la desigualdad de talento, de talla, de robustez o de fuerzas físicas; que sin jerarquías no hay orden ni sociedad posibles; que la templanza y la moderación en todo es la condición de la buena salud; que es un absurdo ridículo querer fijar un *mínimum* de jornal y un *máximum* de trabajo; que la fórmula esencial del progreso económico es *producir cada día más, cada día más pronto, y cada día más barato*; (...) que las coaliciones de obreros para hacer subir el precio del jornal son recursos ya gastados, estériles y ridículos; que el aumento forzado del precio del jornal es insostenible; (...) que las agresiones brutales, los crímenes que alguna vez han manchado de sangre el recinto mismo de las fábricas o de los talleres, son puras manifestaciones de una ira salvaje

---

¹⁴¹ J. Salarich, *Higiene del tejedor*, 1858, dins P. F. Monlau i J. Salarich, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Anthropos, Barcelona, 1984, pp. 185-186.

e impotente, que al cabo es siempre reprimida y castigada con fuerte daño del criminal agresor; que hay, en fin, principios eternos de moral a cuyas consecuencias están indeclinablemente sujetos así el fabricante como el obrero. (...)

Todo eso, y todo cuanto a su bienestar e instrucción conduzca, comprenderá perfectamente el obrero, si se le explica con claridad y amor. No hay, pues, para qué insistir más en la utilidad de las escuelas que tan bellos resultados pueden proporcionar.»¹⁴²

Les classes treballadores han d'acabar acceptant la seva posició social com un fet natural i indiscutible, i han de saber que de res no serviran les seves possibles resistències. Educar la població té molt poc a veure, durant aquest període, amb la transmissió de coneixements. L'educació és una forma dolça d'imposar l'ordre establert a aquells que tenen temptacions de transgressió i per aquest motiu ha de ser potenciada, ja que serveix per:

«precaver las agitaciones, desterrar el odio de la clase pobre contra la clase rica y los vicios que la miseria trae en pos de sí. La educación esmerada del pobre es la salvaguarda del rico.»¹⁴³

5) D'altra banda, en els inicis del procés d'industrialització, s'havia arribat a confiar que el nou ordre econòmic acabaria conduint a un progressiu augment del benestar de tots els membres de la societat. Però ben aviat va resultar evident que hi havia una estreta relació entre el progrés industrial i l'augment de la pobresa. A més, també es va destacar l'aparició d'altres conseqüències negatives com l'augment del nombre de suïcidis, dels casos de folia, dels atemptats contra la propietat, juntament amb un progressiu deteriorament físic i moral dels treballadors.

Aleshores la situació miserable en la qual vivia la major part de la població va passar a ser descrita com una conseqüència inevitable del progrés. Partint d'aquest punt de vista, el pauperisme, que és el nom amb el qual es designaven totes aquestes problemàtiques socials, va ser un dels temes que més va preocupar durant els anys centrals del segle XIX. Això queda ben evidenciat en les activitats de les

---

¹⁴² P. F. Monlau, *Higiene industrial*, 1856, dins P. F. Monlau i J. Salarich, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Anthropos, Barcelona, 1984, pp. 103-104.

¹⁴³ M. Pérez de Molina, *Del pauperismo, sus causas y remedios*. Memòria premiada per l'Acadèmia sevillana de Bones Lletres l'1 de maig de 1859, Madrid, 1868, p. 284.

Acadèmies i dels Ateneus, on un dels temes habituals dels concursos que convocaven va ser el pauperisme.¹⁴⁴ En general, el pauperisme és presentat com un producte inevitable i necessari de la societat industrial; davant el formidable exèrcit de miserables, la resposta de l'estat liberal va ser auxiliar, amb la beneficiència, els grups més necessitats per tal que no arribessin a recórrer, en moments de desesperació, a solucions extremes per cobrir les seves necessitats.

Des de la llei de Beneficiència de 1821, els poders públics van anar creant tot un entramat assistencial que, paulatinament, va substituir l'església en les funcions de govern de la pobresa. Per al món de la misèria van seguir funcionant els hospicis o es van crear nous asils de mendicitat, per als nens abandonats es va continuar recorrent a les borderies, per als bojos es crearen manicomis provincials, per a les dones cases de maternitat, els malalts pobres podien ser atesos en els hospitals, etc. Cada grup de població considerat problemàtic va generar algun tipus d'institució filantròpica que, en línies generals, en lloc d'atacar la causa real de la misèria que residia en l'explotació econòmica, es va limitar a mitigar els seus efectes més perniciosos, en un intent d'esmoreir els possibles conflictes. L'assistència no va ser mai desinteressada, sinó que les ajudes eren utilitzades com a instruments de reforma moral del pobre. Darrere la misèria s'hi veia sempre un cert grau de responsabilitat moral del qui la patia.

---

¹⁴⁴ Cf. *Ibid.* i els textos recollits a *Estudios de Historia social*, Madrid, 1979, núms. 10-11, on es reproduïxen les memòries de I. Cervera i P. F. Monlau.

5.2 El pas del segle XIX al segle XX: la Medicina Social

A principis del segle XX, podem trobar la persistència del moviment higienista que, en línies generals, va tractar el mateix tipus de problemàtica que havia centrat la seva atenció durant el segle passat. Els que s'autoanomenaven higienistes, de fet, van proliferar durant aquestes dates i van continuar mostrant el seu interès per tots els aspectes que envoltaven la vida de les classes treballadores. Però, durant aquest període, cal destacar també el paper que va jugar la medicina social. Tal com veurem, els defensors de la medicina social, molt influïts per la sociologia, van mostrar d'una forma molt més clara la seva voluntat intervencionista i el seu desig d'ampliar l'àmbit d'actuació de la medicina més enllà del fet de curar malalties i més enllà de l'espai estrictament hospitalari. No sempre és possible de distingir entre higienistes i medicina social, ja que les diverses posicions no van quedar mai prou ben definides, però el que a nosaltres ens interessa és subratllar el seu interès compartit per transformar les formes d'identitat de la classe obrera.

En el pas del segle XIX al segle XX, la preocupació per les condicions de vida de l'obrer va formar part del que, durant aquest període, s'anomenà la qüestió social. Des d'àmbits tan diversos com la política, l'economia, el dret, la sociologia i la mateixa medicina es va seguir insistint en la necessitat d'estudiar, amb mètodes científics, la forma d'existència de l'obrer amb la finalitat de corregir actituds i comportaments que van continuar essent considerats com a perillosos o inadequats. Tant la higiene com la medicina social van col·laborar a formar una imatge infantilitzada de l'obrer i van ser unes entusiastes partidàries de posar en funcionament tota una sèrie de mesures de reforma social dirigides a intervenir en la seva forma de vida.¹⁴⁵

Un dels arguments més utilitzats, tant pels higienistes com sobretot per la medicina social, per tal de convèncer els poders públics de la necessitat de fer inversions en l'àmbit del benestar i de la salut del poble, consistia a destacar el valor econòmic de la salut. En la majoria d'obres d'aquest període, hi podem trobar càlculs sobre els costos i les pèrdues degudes a les malalties i les morts evitables. A partir d'aquesta quantificació en termes monetaris es tractava d'induir l'estat a conservar i millorar la «potència

---

¹⁴⁵ Els diversos treballs realitzats pels higienistes i pels metges socials devien tenir alguna influència en la creixent preocupació governamental per millorar les condicions de vida del proletariat i dels camperols. Durant aquest període es van discutir diversos projectes de llei en aquest sentit i, per altra banda, es van crear diverses institucions que també són una mostra d'aquesta preocupació: la Comissió de Reformes Socials (1883), l'Institut de Reformes Socials (1904), l'Institut Nacional de Previsió (1908), el Ministeri de Treball (1920).

productora del país». Els textos mèdics es dedicaren, incansablement, a descriure les pèssimes condicions de vida i de treball de l'obrer. Es detallen el mal estat de les seves vivendes, les males condicions de les fàbriques i dels tallers, l'alimentació insuficient, etc.¹⁴⁶ Tot seguit, s'adverteix dels inconvenients econòmics i socials que es poden derivar d'aquesta situació tan pèssima en la qual vivien les classes treballadores. Per exemple, volien mostrar com l'alt nivell de mortalitat i l'augment de les malalties anava en detriment de la força productiva d'un país o com l'excessiva explotació de l'obrer podia portar a tota mena de revoltes polítiques i desordres socials que podien fer perillar seriosament l'ordre establert.

Per destacar l'important valor econòmic de la salut, els metges necessitaven estadístiques mèdiques que demostrassin les grans despeses sanitàries que representaven les malalties evitables i les pèrdues degudes a l'alta mortalitat existent entre les classes treballadores. A Espanya, però, no es disposava de prou dades estadístiques sobre la població que poguessin ser utilitzades per argumentar de forma contundent. El Registre Civil, per exemple, no es va instaurar de forma definitiva i uniforme fins al 1870.¹⁴⁷ Però, tot i no disposar d'una verificació quantitativa basada en dades del país, no per això els metges espanyols van deixar de mesurar la vida humana en termes monetaris, sinó que, sovint, van recórrer als estudis i a les dades estadístiques realitzades en altres països com França o Anglaterra, on s'havien fet ja importants esforços en aquesta direcció.

Dins aquest marc, la població total va ser representada com el capital col·lectiu de l'estat i, partint del preu del treball o de la producció, es va poder calcular el cost de la mort i el de la malaltia. D'aquesta manera es va establir una mena de comptabilitat sanitària que era capaç de determinar fins a quin punt eren o no convenients les inversions sanitàries.

Per exemple, Ph. Hauser, un dels higienistes més rellevants que va viure a Espanya els darrers cinquanta anys de la seva vida, en la seva obra *Madrid bajo el punto de vista médico-social* (1902),

---

¹⁴⁶ Cf., per exemple, les descripcions de J. Font i Mosella sobre les males condicions de vida i de treball de l'obrer barceloní que repercudeixen negativament sobre l'aprofitament de la seva força laboral a la seva obra *Consideraciones sobre los inconvenientes que irrojan a la salud de los jornaleros y a la pública de Barcelona las fábricas y en especial las de vapor, y sobre las ventajas de trasladarlas a la llanura de Casa Túniz*, Barcelona, 1852. O també l'obra de F. Méndez Alvaro, *De la actividad humana en sus relaciones con la salud y el gobierno de los pueblos*, Madrid, 1864. Segons Méndez Alvaro, les males condicions de vida i de treball dels obrers provoquen la disminució de la població i la mala qualitat de la que sobreviu, que resta totalment debilitada quan no impedida per treballar. Tots aquest factors, segons Méndez Alvaro, condueixen a la decadència dels estats.

¹⁴⁷ A Barcelona des del 1877 i a Espanya a partir de 1879, assistim a un primer intent seriós de producció sistemàtica d'estadístiques de població amb fins sanitaris gràcies a les disposicions impulsades per Cástor Ibáñez de Aldecoa com a Governador civil i després com a Director general de Beneficència i Sanitat. Però, només la publicació, a partir de 1902, dels anuals *Movimiento de la población de España* —iniciats amb el corresponent a 1900—, va permetre la realització d'anàlisis reglades amb una mínima seriositat estadística.

mostra d'una forma molt clara quins eren els arguments economicistes que es feien servir en aquest moment per aconseguir la intervenció estatal en l'àmbit sanitari. En aquesta obra, Hauser es dedica a descriure les males condicions de salubritat de Madrid i les seves relacions amb la morbiditat i la mortalitat d'aquesta ciutat, amb l'objectiu de demostrar que les inversions en sanitat són totalment rendibles. Per motivar l'interès del govern, Hauser posa exemples de ciutats europees com París, Londres, Berlín, etc., on s'han fet esforços molt significatius per intentar millorar les condicions de sanejament dels grans centres de població i on la conseqüència immediata ha estat un descens notable de la mortalitat. Tot seguit, intenta mostrar els avantatges que s'aconseguirien si es fes el mateix a la ciutat de Madrid:

«Por tanto, no es posible dudar que si la capital de España disfrutara de un buen saneamiento del suelo, unido a un buen sistema de purificación de las aguas fecales y a una buena policía sanitaria, su mortalidad, que es hoy del 32 por 1.000, descendería seguramente a 22, es decir, en vez de 16.000 defunciones anuales, no tendría más que 11.000 aproximadamente.»¹⁴⁸

Tenint en compte aquestes dades, Hauser insta el govern a realitzar actuacions per conservar la vida dels seus ciutadans més enllà de les mesures conjunturals relacionades amb les epidèmies, ja que en cas contrari les pèrdues econòmiques seran tan importants que impediran la prosperitat de l'estat. I per convèncer els poders públics mostra quin és el valor econòmic de la vida humana:

«Este valor económico representa lo que cada individuo ha costado a su familia para vivir, desarrollarse e instruirse, pues es un empréstito que se hace al capital social hasta que se llegue a la edad en que el hombre adquiere fuerzas morales y físicas que le posibilitan para ganar su sustento por medio del trabajo y para reembolsar lo que ha gastado. Los higienistas ingleses y americanos que se han ocupado de esta cuestión estiman distintamente el valor de un hombre adulto. Chadwick estimaba en 5.000 francos el valor

---

¹⁴⁸ Ph. Hauser, *Madrid bajo el punto de vista médico-social*, Madrid, 1902. La introducció d'aquesta obra es troba reproduïda a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 83-96. La citació pertany a la p. 88.

general de un trabajador llegado a la edad del adulto. Estimando en dos francos por día el precio de su trabajo y en trescientos días el trabajo de un año, resultan 600 francos anuales, los cuales, capitalizados según la tasa de las rentas vitalicias, dan 6.000 francos. Como hay trabajadores que ganan hasta 10 francos al día, no se puede admitir un tipo igual para todos los trabajadores; pero tomando un término medio, serían 10.000 francos por individuo, y siendo 5.000 individuos el exceso de mortalidad, éstos representan 50 millones de pérdida anual; aunque de esta cifra hay que deducir el número de viejos y mujeres que no pertenecen a la clase productiva; pero aun así puede considerarse que ese exceso de mortalidad *evitable*, representa una pérdida de 15 a 20 millones anuales para el Estado y la familia, sólo en Madrid.

Además del exceso de mortalidad, hay todavía que tener en cuenta el número desproporcionado de enfermos por dolencias infecciosas que obligan al obrero a abandonar el trabajo; pues 5.000 de exceso de mortalidad anual representa un mínimo de 35 a 40.000 enfermos, que, contando sólo diez días de enfermedad por término medio, para cada uno, forma en conjunto 350.000 días sin trabajo, que son 700.000 francos de pérdida, y a esto hay que agregar los gastos que traen la enfermedad o la muerte.»¹⁴⁹

Segons Hauser, les autoritats locals no poden deixar de tenir presents aquests xifres i han d'intervenir per evitar les gran pèrdues degudes a les malalties i morts evitables dels obrers.

Els arguments de Hauser no eren una excepció, sinó que eren utilitzats habitualment. A. Espina Capó, per exemple, estableix els següents càlculs sobre les pèrdues relacionades amb la mortalitat i les malalties evitables, també basant-se en dades estadístiques de fora d'Espanya:

«Calculando, con la mayoría de los sociólogos, el valor de la vida de un obrero manual en 5.000 pesetas, como término medio, y habiendo muerto, por un promedio, en cinco años, 448.996, se puede ver el gran valor de una legislación pronta y rápidamente discutida, que evite esta sangría suelta a España en personas y en producción, legislación que, si se

---

¹⁴⁹ *Ibid.* pp. 89-90. En el text, Hauser es refereix a E. Chadwick (1800-1890), advocat anglès que va pertànyer al cercle de J. Bentham, i que va ser l'impulsor del moviment sanitari britànic i un estímulador de la intervenció estatal en l'àmbit sanitari a través de les seves crítiques a la legislació sobre beneficiència. Especialment important va ser la seva obra del 1842 *Report on the sanitary condition of the labouring population of Great Britain*.

hiciera con el empeño y la premura que un encasillado de representantes, y pusiéramos igual empeño en hacerla que en conseguir un distrito, muy pronto nuestra nación se pondría de un salto, pues a paso de hombre no es posible, al nivel de las cultas e higiénicas. Ved, señores, en cifra redonda, calculando al entero, que perdemos 5.000.000.000 de pesetas, y bien podemos todos hacer un esfuerzo para menguar siquiera tres de los últimos ceros del horrible decimal que os presento. Pero si del hombre muerto se deduce tal cantidad, hay que ver cuán grande no será el decimal que resultará de las enfermedades que podemos evitar y cuán grande es el ahorro con sólo ahorrar un día de enfermedad con el socorro y la asistencia a tiempo bien dirigida.»¹⁵⁰

En aquest cas, A. Espina utilitzà els arguments economicistes per tal de fer veure els avantatges que suposaria l'aprovació d'una llei d'assegurança obligatòria en cas d'invalidesa. Les conseqüències d'una situació de llarga malaltia, si no hi ha una assegurança que cobreixi les necessitats bàsiques, són desastroses no solament per a l'individu que s'hi troba o per a la seva família, sinó que és un problema que pot arribar a comprometre la mateixa estabilitat de l'ordre social ja que aquest tipus de situacions, segons Espina, porten al crim, a la prostitució, a les protestes i als aixecaments violents per part del poble. A l'establiment de l'assegurança obligatòria hi haurien de contribuir tant l'obrer, que s'hi juga la seva subsistència, com el patró, que és el que més directament recull beneficis de l'obrer fort i saludable, com l'estat, que d'aquesta manera pot evitar agitacions socials i totes les grans despeses de l'assistència pública dels malalts sense recursos.

Segons Espina la previsió i l'estalvi formen part d'una llei natural universal que cal respectar si es vol que la societat funcioni correctament. Per tant, cal que l'estat posi tots els mitjans disponibles per educar la població fins que arribi a interioritzar aquest tipus d'hàbits:

«Esta Asamblea ha de ser nueva cuna de redención de los inválidos del trabajo temporal o permanente, y que nuestra obra, modesta por mi parte, grandiosa por ser vuestra, ha de

---

¹⁵⁰ A. Espina Capó, *El seguro de la invalidez*, Madrid, 1917. La primera campanya de divulgació de les assegurances sanitàries organitzades pel govern espanyol es va fer el 1917. A. Espina, que va destacar sobretot per la seva contribució a la lluita antituberculosa, va ser l'encarregat de presentar la ponència oficial sobre l'Assegurança d'invalidesa davant la Conferència d'Assegurances Socials convocada pel Ministeri de Foment com a acte central d'aquesta campanya. Aquest text es troba reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 97-111. La citació pertany a la p. 109.

contribuir a educar a este *pueblo de cera* en la virtud del ahorro y en la de la previsión. Por tanto, celebro la obligación de adoptar la segunda forma, la del ahorro obligatorio. (...)

Si recorremos brevemente la vida total, veremos que toda ella está fundada en la previsión. La doctrina del germen reproductor es la previsión de las especies: la vida de este germen en los senos fecundos de la Naturaleza se reduce a la previsión de su conservación; nuestros órganos, con sus reservas, y de todos ellos, el corazón, con su ley del mayor resultado con el menor esfuerzo; el sueño, con su acumulación de las reservas a todo trance para el día siguiente; la memoria, como tipo de archivo de reserva para tener siempre dispuesta la idea necesaria; la raíz del árbol, la potencial del abono, todo es ahorro y previsión, y, por tanto, con previsión y ahorro, el mundo será mejor y nadie carecerá de lo necesario, pues es muy duro que se viva en pleno gasto de lo superfluo, careciendo muchos de lo preciso. Sigamos, pues, en nuestros trabajos esta ley universal de la previsión, y demos al Gobierno una norma a seguir.»¹⁵¹

F. Murillo Palacios també defensà la creació de l'assegurança de malaltia obligatòria recolzant-se en arguments econòmics:

«Obedeciendo las desventuras del proletariado a la falta de recursos, la panacea no puede ser otra que proporcionarle los suficientes para levantar su dietario al nivel de la línea de pobreza, lo cual supone el equilibrio entre los ingresos y los gastos de primera necesidad con el aditamento de un margen o arreglo que le permita conllevar los infortunios y azares de la vida.

Anteriormente dejo demostrado que la penuria de medios con sus inevitables secuelas de alimentación insuficiente, vivienda insalubre, fatiga prematura y desplazamiento de la mujer y de los hijos, engendran la *enfermedad* en la familia obrera, la *degeneración de la raza* y la *disminución de la capacidad productora colectiva*, lo que, en último término, representa una pérdida cuantiosa del capital nacional en vidas y haciendas. Hay, pues, tres elementos interesados en la resolución del problema: el *obrero* que pierde la salud y la

---

¹⁵¹ *Ibid.*, pp. 102-103.

existencia, el *patrono* que no obtiene del capital el debido rendimiento y el *Estado* que, nutriéndose de una y otra raíz, no puede prosperar y engrandecerse si ambas caducan. Los tres necesitan colaborar en la obra común, porque los tres son, en definitiva, los beneficiarios directos del provecho.»¹⁵²

Sobre aquest tipus tan especial de comptabilitat, que es va iniciar a Gran Bretanya i que es va estendre com a mètode argumental entre la majoria d'higienistes, no solament entre els espanyols, sinó també entre americans, alemanys i francesos, podríem seguir posant molts exemples de com es quantificava la vida humana: B. Avilés a *Estudio sobre el valor económico de la vida y la salud* (1889), calculava en uns 35.670 milions de pessetes el valor de la població total d'Espanya, amb una mitjana per habitant de 2.100 pessetes, xifra que considerava justificada, entre altres arguments, per estar en consonància amb el preu de l'exempció del servei militar, oscil·lant entre 1.500 i 2.500 pessetes. Les despeses corresponents a la malaltia (des del cost que representava l'estada del malalat a l'hospital fins a les pèrdues associades als dies no treballats) juntament amb el cost d'enterrament i sepultura, les calculava en més de 545 milions, 160 dels quals correspondrien a malalties infeccioses. Amb aquest guany com a expectativa, l'higienista evidentment pretenia afavorir inversions governamentals en l'àmbit sanitari. A. Larra y Cerezo, a *Los grandes problemas higiénicos y sociales en relación con las instituciones armadas* (1902), calculava que el recluta tenia un valor de 2.000 pessetes, que considerava que podria incrementar-se fins a 5.000 si se l'ensenyava a llegir i escriure durant la seva estada a files.

A part d'aquest tipus d'argumentació econòmica, un altre dels aspectes més destacats d'aquest període va ser l'aparició de la medicina social que el que feia bàsicament era analitzar la societat com si fos un organisme viu amb la seves pròpies característiques anatòmiques i fisiològiques: en aquest context, es va parlar de les malalties socials.¹⁵³ Les patologies socials serien totes aquelles alteracions de l'ordre econòmic, polític i moral vigent que es considerava que anaven en contra de l'estat de salut d'una societat. Van ser catalogades com a patologies socials coses tan diverses com l'alcoholisme, nicotisme, mendicitat, vagància, prostitució, criminalitat, suïcidi, ignorància, fanatisme, caciquisme, pauperisme,

---

¹⁵² F. Murillo Palacios, *La defensa social de la salud pública*, Madrid, 1918. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 113-159. La citació pertany a la p. 149.

¹⁵³ Cf., per exemple, el discurs de recepció en l'Acadèmia de Ciències Morals i Polítiques, llegit per P. F. Monlau el 22 de maig de 1870: *Patología social. Breve estudio sobre la criminalidad*.

vagues, motins, revolucions, etc. En aquesta llista es veu clarament la relació que s'estableix entre l'equilibri de l'organisme social i la salut individual.

F. Rubio Galí, per exemple, en un discurs pronunciat el 1890 davant la Reial Acadèmia de Medicina de Madrid, afirma que els individus són com les cèl·lules de la societat, la qual és definida com un cos col·lectiu altament complex. Una societat es pot dir que és sana quan està en estat d'equilibri, és a dir, quan hi ha ordre. La socio-patologia, segons Rubio Galí, ha de ser una ciència essencialment mèdica —tot i que hi poden contribuir altres branques del saber com la filosofia, la moral, la religió, el dret, etc.—, que es dediqui a curar les malalties socials, és a dir, els estats de desequilibri o de desordre social. Com a exemples de patologia social posa:

«Vicios individuales trascendentes a la familia y a la sociedad.— Alcoholismo, nicotismo, nepentismo, mendicidad, egoísmo, vagancia, prostitución, criminalidad.

Vicios sociales.— Preocupaciones, ignorancia, fanatismo, sensualismo, caudillaje, caciquismo, parasitismo, pauperismo.

Contagios psíquicos.— Neuropatías colectivas y sociales; antropofagomanía.

*Trastornos funcionales.— Huelgas, motines, revoluciones.»*¹⁵⁴

D'aquesta manera, els metges exigiran ser tinguts en compte no solament per curar malalties físiques, sinó també a l'hora de governar i de posar ordre en la societat. Així, la medicina social seria aquella part de la medicina que té a veure amb els problemes socials en sentit ampli i no solament amb els desequilibris purament físics.

A. Aguado i L. Huerta, per exemple, consideraven que ni la força de les armes ni la política ni la diplomàcia havien servit fins aquell moment com a formes hàbils de govern de la població, ja que sempre havien acabat fracassant. Segons aquests autors, la societat s'ha de governar des dels principis de la raó, la qual s'ha de fonamentar sobre els preceptes de la salut, la cultura, la previsió i la moral. Només des d'aquesta perspectiva es pot treballar pel bé comú i aconseguir un bon govern de la població. D'aquesta

---

¹⁵⁴ F. Rubio Galí, *La Socio-Patología*, dins *Memorias de la Real Academia de Medicina de Madrid*, 10 (nº 5), 25-49, 1890. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 199-214. La citació pertany a la p. 212.

manera reclamen que el metge ha de ser un dels dirigents principals d'aquest nou ordre social que esperen veure realitzat en el futur:

«Pero la dirección de este régimen no puede encomendarse ya a los fracasados políticos, diplomáticos y leguleyos, desconocedores de la fisiología y de la psicología del hombre y de las necesidades reales de la humanidad. Este régimen cae exclusivamente bajo los auspicios de una nueva ciencia, de la MEDICINA SOCIAL, que es la Medicina, la Pedagogía, la Sociología y la Jurisprudencia íntimamente unidas. Sólo los médicos sociólogos ejercerán en lo sucesivo el directo y valioso influjo social capaz de mejorar al ser humano y hacerle fácil su marcha terrena hacia el destino inmortal.»¹⁵⁵

Defineixen la medicina social com el govern dels pobles en nom de la salut, un govern que ha d'aconseguir crear homes i dones nous sobre models inèdits de normalitat que descriuen de la manera següent:

«El nuevo tipo de hombre normal tendría el cuerpo de Adonis, la inteligencia de Aristóteles y el corazón de Francisco de Asís.

Y el nuevo modelo de mujer perfecta tendría el cuerpo de Venus, el talento de Hipatía y el corazón de María.

Con estos ejemplos sólo intentamos hacer bien sensible el supremo anhelo de la obra augusta del perfeccionamiento humano.

Y esto es lo que pretende, en suma, la Medicina social.»¹⁵⁶

Aguado i Huerta, també contempen la societat com si fos un cos viu i consideren, des d'aquest perspectiva, que la medicina social ha de tenir cura de la salut i del benestar dels pobles i de les col·lectivitats. Reconeixen que en el passat la medicina es va limitar bàsicament a assistir i curar els

---

¹⁵⁵ Antonio Aguado Marinoni i Luis Huerta, *Cartilla popular de Medicina Social*, Madrid, 1919. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 241-265. La citació pertany a la p. 244.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 244.

malalts, però que a partir d'ara el metge sociòleg ha de vetllar per tota la societat; per aconseguir aquest objectiu tan ambiciós reivindiquen la creació d'un nou poder, el que anomenen «el poder sanitari»:

«Si la Medicina social ha de ser una realitat, precisa la transformación completa de nuestra política sanitaria, una remoción de los actuales organismos administrativos, la creación de órganos adecuados para la suprema función de garantizar la salud pública, *primer deber* de los Estados modernos y *el más sagrado derecho individual* que ha de consagrarse en las futuras constituciones políticas, y, en suma, la afirmación de la existencia de un nuevo poder del Estado, independiente, desprendido de la función ejecutiva, pero autónomo, rápido y decisivo, de tal suerte, que sea la vanguardia de la sociedad organizada contra las invasiones del destructor ejército que atenta contra la salud pública: *el poder sanitario.*»¹⁵⁷

Per a la constitució d'aquest desitjat poder sanitari cal que la medicina social no es dediqui només a curar malalties, sinó que estudiï tots els problemes que poden sorgir del fet de viure en societat:

«Cae de lleno bajo su dominio científico el problema de las subsistencias, el de los salarios, el de las viviendas higiénicas y las ciudades-jardines, el de saneamiento y urbanización de los pueblos, el de los parques nacionales, el de la asistencia y educación de los niños, el de la protección a las madres, el del trabajo en el campo, fábricas y oficinas, las plagas sociales, la reforma penitenciaria, las luchas sociales... Todo es atendido por ella cuando se trata de garantizar la salud y mejorar la vida de la humanidad.

Desde el aire que respira y la tierra que pisa, hasta las costumbres, las pasiones que le dominan, las mismas ideas, aspiraciones, empresas que acomete, todo, en fin, cuanto integra el medio ambiente en que desenvuelve su existencia, influye de modo poderoso en la salud, en la vida del hombre, como individuo y como especie, y es objeto de estudio delicado por parte de la Medicina social que tiende a disponerlo todo para el logro del ideal

---

¹⁵⁷ *Ibid.*, pp. 259-260.

supremo, del único verdaderamente positivo y compendio de todos los demás: VIVIR MUCHO Y VIVIR BIEN.»¹⁵⁸

La medicina ja no es dedicará només a evitar o curar malalties, sinó que aspirará a controlar un àmbit molt més ampli: la gestió de la vida humana, sobretot la vida de l'obrer. Per aquest motiu, en molts aspectes, la figura del metge anirà substituint els vells poders del sacerdot, el qual també havia intentat tenir cura de tots els seus feligresos canalitzant la seva forma de vida. Especialment significatiu en aquest sentit és el text de M. Iglesias Carral: *El médico social* (1916). Iglesias Carral, que era Inspector provincial de Sanitat, per tal de definir els mètodes i els objectius de la medicina social, utilitza un vocabulari marcadament influït per la forma d'actuar de la religió. El metge també tindrà els seus propis manaments que caldrà que els individus acceptin i interioritzin per al seu propi bé. Ja no es promet la salvació eterna, però sí la felicitat i el benestar en aquesta terra:

«Débase hacer notar en primer término, que siendo el arma principal para combatir las enfermedades sociales (más aún que para las individuales) la prevención o profilaxia, al médico social le exige su deber una constante e intensa labor de apostolado, de *misionero* por mejor decir, que en todo momento haga comprender la importancia de la salud y las terribles consecuencias de la enfermedad; que no perdone medio para llamar la atención de modo constante sobre la evitabilidad de las enfermedades colectivas; que conceda a la propaganda oral, escrita y de cuantas maneras su imaginación alcance, la importancia que tiene para imbuir en la conciencia de los pueblos el concepto firme de su *deber sanitario*. Labor que, además de ser persistente y sin desmayos posibles, ha de contar con la probable indiferencia del público en muchos momentos y en ocasiones con su crítica burlona, lo cual exige se ponga en tal empresa toda la actividad de la inteligencia y todo el fuego del espíritu demandados por una obra de catequesis que ofrece tan grande transcendencia social.

---

¹⁵⁸ *Ibid.*, p. 249.

Así aparece ya el médico social como un propagandista de las enseñanzas de la ciencia; pero con el arte, que éstas no se rechacen nunca por incomprensibles y con tales dotes insinuantes o sugestivas que determine *se imponga* pronto aquello que *se aconseja*.»¹⁵⁹

Però, a més a més, com en la religió, els preceptes del metge han de guiar els individus tant en estat de salut com de malaltia, de la mateixa manera que els consells del sacerdot no anaven només dirigits als pecadors, sinó que els seus sermons havien de regir la vida diària de les persones. Per aquest motiu, segons Iglesias Carral, el metge social hauria de fer també revisions periòdiques als individus sans. El metge ha de contemplar tots els aspectes de la vida humana, tant en estat de salut com de malaltia, intentant establir «la pauta higiènica a que previsoramente ha de sujetarse la vida.»¹⁶⁰ De la mateixa manera que el sacerdot havia de dedicar una atenció especial al pecador, el metge social haurà de dirigir-se sobretot a la classe obrera, que és la que se suposa que porta una vida més desordenada i mancada de normes a seguir:

«Si es la suma y compendio del problema social *el trabajador*, se comprenderá él deba constituir también la principal preocupación del médico especializado en estos estudios. Y así el médico social ha de ocuparse del obrero, desde que es concebido, procurando la completa asistencia social a la embarazada, más tarde acompañándole en su desarrollo, eligiendo y guiando su trabajo, vigilando la fábrica o el taller, disponiendo su alimentación más conveniente, investigando las predisposiciones morbosas, evitando o tratando su accidente o su enfermedad, convirtiéndose, en fin, en el *tutor científico* del obrero y en una potente salvaguardia de la colectividad.»¹⁶¹

El metge social ha d'esdevenir el nou director espiritual del poble, però ara es tracta d'una acció tutelar que ja no es justifica a partir dels principis teològics, sinó des dels preceptes de la ciència. Per

---

¹⁵⁹ M. Iglesias Carral, «El médico social», dins *La Medicina Social Española*, I, 289-296, 1916. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 231-240. La citació pertany a la p. 233.

¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 234.

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 235.

altra banda, ja no pretén salvar les ànimes sinó aconseguir el màxim rendiment de la força laboral en aquesta vida:

«En la enfermedad como en el accidente, será la aspiración del médico social restituir al que sufre la máxima capacidad de trabajo en el menor tiempo, poniendo para ello a contribución toda clase de medios que logren el resultado apetecido, y cuando no se consiga lo deseado, adaptar el grado de aptitud que reste a la modalidad de trabajo más conveniente.»¹⁶²

Curiosament, en el mateix moment en què la medicina va aconseguint desplaçar la força dels eclesiàstics dels centres hospitalaris, el metge no se sent obligat a restar dins aquest marc que tant li ha costat conquerir, sinó que aspira a tenir un àmbit d'actuació molt més ampli. Segons Iglesias Carral, el metge ha de fer visites periòdiques a l'obrer donant regles i consells útils per a la prevenció, tractant de descobrir la presència de les malalties des dels seus estadis inicials o latents. Hi ha d'haver inspectors laborals que procurin que es respecti la legislació mèdico-social del treball, molt especialment en el treball de les embarassades, els nens i les joves, perquè en aquests grups es troba concentrada la força laboral del futur. Evidentment, Iglesias Carral recomana que en aquestes inspeccions els metges tinguin un paper principal.

Si la societat vol mantenir la salut i la capacitat de treball de l'obrer, ha d'acceptar que el metge pugui intervenir en la legislació laboral per tal de rebaixar al màxim els diferents tipus de perills professionals i per tal de prendre mesures a favor de la vigorització de la força de treball dels obrers:

«Así queda señalado lo más importante de la misión del médico social, siendo fiel cumplidor de sus deberes de *preservación*, de *protección* y de *corrección* de las enfermedades sociales, pero muy especialmente de todos los daños que al organismo humano pueda acarrear el trabajo.»¹⁶³

---

¹⁶² *Ibid.*, p. 236.

¹⁶³ *Ibid.*, p. 239.

En tots aquests discursos hi ha la clara intenció de voler fer compatible la producció de riquesa amb la salut dels treballadors, ja que el poder de les nacions es mesura en funció del nivell de salut dels seus ciutadans. Cal millorar les potencialitats de la classe treballadora per poder augmentar la producció de riquesa. Un home sa i fort no solament treballa més i millor sinó que també pot engendrar descendència en bon estat, i aquest és un element clau perquè es tracta de la força laboral del futur.

Els metges d'aquest període també estan molt preocupats per descobrir els millors mitjans de poder arribar a la classe obrera, per tal que aquesta accepti les normes de la higiene i de la medicina en general. Cal trobar la manera de poder persuadir els treballadors de les bones intencions del metge i que aquest sigui vist com un aliat i no com un possible enemic. En aquest sentit, Ph. Hauser, després de recomanar que es promulgui una bona legislació destinada a higienitzar les condicions de salubritat de la ciutat de Madrid, diu el següent:

«Para que estas leyes puedan entrar en vigor sin encontrar resistencia en las clases sociales, que unas veces la oponen por rutina, otras veces por ignorancia, y otras por creerse perjudicadas en sus intereses, sería necesario hacer una propaganda muy activa para que los principios de la higiene social lleguen a ser familiares a todo el mundo, pero no una propaganda sólo por libros y escritos, que no se leen, sino prácticamente, haciendo intervenir la higiene en todos los establecimientos colectivos: *primero*, en la escuela, desde la de párvulos hasta las de segunda enseñanza, nombrando médicos inspectores que vigilen severamente la higiene de los edificios, así como el estado sanitario de los alumnos, por medio de una inspección asidua una o más veces por semana; *segundo*, en el cuartel, construyendo edificios que correspondan a las exigencias modernas de la higiene social, y obligando a los soldados a que observen rigurosamente los preceptos higiénicos, respecto a la limpieza y ventilación, que les preserven de toda enfermedad infecciosa; *tercero*, en los hospitales y hospicios, construyendo los edificios en sitios aireados, lejos del centro de la población, disfrutando de todas las condiciones exigidas hoy en día en todo establecimiento colectivo de esta índole, dando a los asilados aire, luz y agua abundante y de buena calidad, evitando todas las causas y formas de hacinamiento de los enfermos, e introduciendo todos los medios y elementos de limpieza en las salas, en el suelo, en las

paredes, en la ropa de la cama y de los enfermos, en los corredores, en la cocina, en los retretes y en los patios; practicando frecuentemente la desinfección de los efectos procedentes de los enfermos sospechosos; en una palabra, tanto la escuela como el cuartel, tanto el hospital como los asilos, tienen que servir de escuela práctica de higiene, igualmente para el niño y para el adulto. No menos importante para la vulgarización de los preceptos de la higiene, es ejercer una inspección sanitaria severa en todos los establecimientos colectivos, como teatros, cafés e iglesias, y en los talleres de industrias insalubres. Es necesario que el hombre, en todas las fases de su existencia, vea, oiga y toque prácticamente los mandamientos sagrados de la higiene; es decir, que esta ciencia de la salud y de la vida penetre en su mente por todos los sentidos. Una vez que las masas populares hayan adquirido los hábitos de la limpieza y hayan comprendido la influencia salutífera de la higiene, el médico no encontrará ya dificultad en su clientela para hacer comprender a las familias su deber profesional para con la sociedad.»¹⁶⁴

Hauser és conscient que per poder portar a terme aquesta biopolítica, per fer possible aquesta nova política de gestió de la vida humana, cal primer treballar a consciència sobre la forma de vida de la població. Des de l'escola i les casernes fins als hospicis i els asils, tot plegat ha de servir d'escoles d'higiene a partir de les quals l'home, en totes les fases de la seva vida, es vegi envoltat pels «manaments sagrats de la higiene», fins que aquests arribin a formar part dels seus propis valors i aleshores el metge pugui entrar dins les cases sense trobar resistència. Fins i tot, pot arribar el cas que la presència directa del metge ja no sigui necessària; si el procés de normalització dels individus acabés tenint un èxit real, és molt probable que arribés un moment en què les pautes marcades se seguissin sense necessitar la pressió externa de l'expert.

Per aconseguir aquests objectius, els metges es van presentar com a aliats del proletariat afirmant que a través de la seva acció desinteressada i altruista podien servir d'intermediaris entre els pobles i els seus governs, demanant millors condicions de vida i de treball per a les classes més desafavorides. F. Murillo Palacios, per exemple, després d'afirmar que a la higiene social es deuen les més importants

---

¹⁶⁴ Ph. Hauser, *Madrid bajo el punto de vista médico-social*, Madrid, 1902. La introducció d'aquesta obra es troba reproduïda a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 83-96. La citació pertany a les pp. 91-92.

conquestes en favor del proletariat (higiene dels oficis i de les indústries insalubres, protecció de la dona obrera i de la infància, mesures contra l'alcoholisme i, en general, tota la legislació del treball) i que els fins de la higiene social coincideixen amb les aspiracions democràtiques i la fraternitat humana, expressa les seves bones intencions de la manera següent:

«El pueblo es la cantera viva de las nacionalidades y, por consiguiente, si en él tenemos puestas las esperanzas, a él deben afluir nuestros amores. Trabajar por el pueblo equivale a trabajar por la patria. (...) Ahora que libremente podemos dedicar nuestras energías al cultivo de la raza, y que en virtud de circunstancias propicias florece la economía nacional, es menester que dando un paso de gigante pongamos al pueblo en condiciones de levantar el país a su resurgimiento soberano. Para lograrlo sólo hay un camino: dar al pueblo los medios indispensables para luchar contra su enemigo natural, contra la miseria.

Grandes son los triunfos que otras naciones obtienen sobre la muerte; mas sin negar que en buena parte se deben a las aplicaciones directas de la acción sanitaria, estadistas y sociólogos se muestran unánimes en la apreciación de atributos, principalmente, a los beneficios de una legislación justa y reparadora, que ha sabido proveer a las necesidades del obrero y dar satisfacción a la más apremiante de todas: a la necesidad de alimentarse y subvenir a las cargas de la familia. Labor ha sido ésta de economistas, políticos y sociólogos, pero los promotores, los instigadores fueron y son siempre los médicos, que henchidos de generoso altruismo y conocedores como nadie de las estrecheces y agobios del pobre, saben elevar la voz en defensa del prójimo, denunciando los males e ideando remedios beneficiosos para la clase proletaria, y no menos útiles, de rechazo, para la Sociedad y el Estado. (...) Dicho de una vez: siempre que la injusticia, la miseria y la ignorancia desatan sobre el pueblo la furia de sus rigores, allí surge el médico con sus dispensarios y sus consultorios; allí el apóstol que esclarece a las madres y coeduca a los hijos; allí el guía de las autoridades y de las masas, y allí, en fin, el campeón esforzado de la Sociedad, por cuya salud lucha en todos los terrenos. El es el amigo del pueblo y, por lo

mismo, tiene derecho a intervenir tanto como el que más en la preparación y ejecución de la reforma social.»¹⁶⁵

En aquest procés d'higienització de la classe obrera, les dones i els nens seran considerats objectius centrals. Alguns metges, per exemple, atacaran el treball de les dones perquè consideraran que la seva activitat laboral va en contra de la salut de les seves famílies i, sobretot, perquè pot portar a la decadència de la raça humana, ja que els fills de l'obrero debilitada solen heretar els problemes físics de les seves mares i d'aquí es diu que prové l'alta mortalitat infantil que tant preocupava durant aquest període. I. Valentí Vivó, per exemple, considera que es té més cura amb la cria dels animals que no pas amb la descendència humana. La degeneració de la raça humana és un tema persistent durant tot aquest període i els principis eugenèsics van ser contemplats com una de les solucions possibles:

«Lo que se nota y utiliza en el fomento de las razas caballar, bovina, etc., no se tiene aún en cuenta, para considerar en su escueta realidad el porvenir de la civilización amenazado por la “decadencia órgano-funcional de la hembra humana” disputándole encarnizadamente al varón su tarea, pues muchas faenas son tóxicas, peligrosas o esforzadas aunque sin parecerlo, v. g., en las hilaturas, etc. Por sí solo el maquinismo es sobrado motivo para hacerle valer como *prohibición excluyente* del sexo débil, a mayor abundamiento cuando se admiten impúberes en fábricas, talleres, minas, etc., y se regatean los años, uno a uno, para “tolerar” que el aprendizaje empiece con la pubertad femenina, como si con esto se hiciera algo útil informándolo favorablemente la Ciencia de los órganos y funciones animales y sancionándolo la Filosofía actual. (...)

Cuanto más se separa y excluye á la mujer de su *finalidad natural*, como madre robusta de hijos perfeccionados o siquiera no decadentes, menos se entiende que al par del varón dependa del salario, trabaje a horas, *aux pièces*, sea su jornada velar a diario la que *tanto necesita acordar su organismo con el medio cósmico y social, dando vida completa, cual*

---

¹⁶⁵ F. Murillo Palacios, *La defensa social de la salud pública*, Madrid, 1918. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 113-159. La citació pertany a les pp. 116-118.

la suya, a los que durante nueve meses son esclavos de un organismo, cuya normalidad es absolutamente necesaria para nacer ellos viables y robustos por herencia materna.»¹⁶⁶

A la dona de la classe obrera, per tant, se li exigirà que compleixi escrupolosament amb els deures que li ha atorgat la naturalesa. En tant que paridora de fills haurà de regular la seva existència per tal de poder engendrar una descendència sana i útil per a la nació. Valentí Vivó, en aquesta mateixa obra, demana a la dona que es prepari a consciència per a la seva autèntica tasca: «el gran treball del part». L'ocupació laboral de la dona, diu, va en contra de l'esposa sana i la mare fecunda i provoca desajustaments en la menstruació, infertilitat, avortaments, altes taxes de mortalitat infantil, no disposar de llet materna o tenir-ne en males condicions, alcoholisme, prostitució i tota mena de desequilibris. Però a part d'aquests inconvenients gravíssims per a la salut, Valentí Vivó també detalla els inconvenients morals, seguint la tradició tan arrelada durant aquest període de relacionar íntimament malaltia i immoralitat. La dona treballadora no exerceix correctament les seves funcions de mare educadora dels seus fills i aquests neixen i creixen al voltant del vici i la corrupció, elements que aniran interioritzant i que seran els responsables de tota mena de desordres:

«No cabe en esta sucinta ojeada crítico-descriptiva indicar el “daño moral” terminante que la decadencia del organismo femenino causa a la Sociedad, cada siglo más apartada del régimen antiguo, que no era el matriarcado monógamo, pero valía como “protección cariñosa y defensa constante de los hijos durante la niñez”. La mujer “asalariada”, distante de su casa o dentro de ella, no puede cumplir sus deberes maternales sin auxilio de otra persona (madre, hermana, suegra, cuñada, etc.), y ni las *crèches*, ni la escuela hoy compensan esta carencia de la “educación previa”, que la obrera no puede dar a su prole porque la agobia el trabajo a jornal, a destajo, etc.

Así “la incultura de los niños empieza en el hogar doméstico”, y por esto, *ab origine*, es puerta abierta por la cual la inmoralidad entra posesionándose por grados de la mente descuidada, y de ahí toda suerte de “perversiones” de los titulados instintos y sentimientos,

---

¹⁶⁶ I. Valentí Vivó, «Demo-Estadística», dins *La Sanidad Social y los Obreros (Ensayo antropológico)*, Barcelona, 1905. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 59-82. La citació pertany a la p. 69.

que luego se traducen en “actos torpes, punibles, repugnantes y agresivos”; sin que al desentrañar su causalidad se dé a la “negación del matriarcado proletario” el valor que tiene, no ya sólo por ineducación del cabeza de familia, sino por imposibilidad absoluta de combinar el deber de madre con el de jornalera.»¹⁶⁷

F. Murillo Palacios està totalment d'acord amb aquest tipus de plantejaments i, en la seva detallada descripció de les relacions entre la misèria i l'existència de malalties, també enumera les nefastes conseqüències de l'absència de la dona de la llar familiar. Segons Murillo Palacios, gràcies a l'augment de la informació sobre la forma de vida dels obrers ara és possible disposar del que ell anomena «històries bioclíniques», és a dir, dades abundants no solament sobre el nombre i les classes de malalties que pateixen els obrers, sinó tot un detallat quadre que permet fer sortir a la llum fins els més insignificants detalls de la forma d'existència que porta el proletariat. Aquests «relats» sobre la vida de les famílies treballadores mostren, entre moltes altres coses, que les males condicions de vida i de treball de l'obrer porten a inserir-se en el món laboral a les seves dones i als seus fills per tal d'intentar trobar nous mitjans de subsistència. Considera que el treball de la dona obrera és negatiu, perquè la dona abandona el seu paper de rectora de la llar familiar i descuida, per tant, el seu rol de mare i esposa. I afirma que és totalment erroni descuidar la salut i el benestar de la dona, ja que com a ànima de la família i motlle dels pobles, s'haurien de conservar i potenciar al màxim les seves energies físiques i morals si és que es volen evitar greus perjudicis com l'augment dels avortaments, els parts prematurs, la debilitat dels nadons, la disminució de la fertilitat, etc.:

«Recordemos la opinión unánime de higienistas y sociólogos que consideran como una de las principales causas de la mortalidad infantil y de la degeneración de la raza, en ciertos sectores, la ausencia de la madre en el hogar del proletario.»¹⁶⁸

Si és important per al progrés de la societat tenir cura de l'organisme femení, també és considerat indispensable conservar les forces de treball per al futur i, en aquest sentit, cal prendre mesures en relació

---

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 74.

¹⁶⁸ F. Murillo Palacios, *La defensa social de la salud pública*, Madrid, 1918. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 113-159. La citació pertany a la p. 132.

al treball infantil. Murillo Palacios sembla que no està totalment en contra del treball infantil, però sí dels greus trastorns que «el treball abusiu» produeix en els seus tendres organismes, el qual provoca, entre altres greus inconvenients, la seva inutilització per al servei militar.¹⁶⁹ Per tal d'evitar aquests desajustaments invoca les lleis sobre el treball infantil que s'havien donat a Gran Bretanya i a altres països europeus tendents a regular l'edat i les hores del treball infantil. Si es volen mantenir vives i prolífiques les forces dels obrers, de les obreres i de la seva descendència cal potenciar al màxim la «regeneració proletària».

La majoria de metges i higienistes estan d'acord a contemplar la infància com la base primera i fonamental sobre la qual descansa el desenvolupament i el progrés dels pobles. Cal, per tant, que les famílies siguin aconsellades i tutelades perquè compleixen escrupolosament les regles higièniques pel que fa a la cura dels infants. Els metges consideren que tenen un gran treball a fer en aquest sentit influïent en la conducta de la mare envers els seus fills per tal d'evitar els efectes perjudicials de la ignorància i del perjudici. La filantropia i les associacions benèfiques també s'haurien de preocupar d'aquest tema i dedicar-se a distribuir gratuïtament llet en condicions entre les classes pobres i afavorir els Consultoris de nens de pit, en tant que poden ser unes veritables escoles per a les mares.¹⁷⁰

En tot cas, la medicina, preocupada pel bon funcionament de la societat, ha de fer tot el possible per no emplenar aquest món de nens amb clars símptomes de degeneració i, si cal, l'estat ha d'intervenir posant límits a la procreació:

«Un Poder sanitario, con un ambiente social favorable, impide el matrimonio a los alcohólicos, tuberculosos, sífilíticos, criminales, etc., sobreponiendo la potestad social a la libertad individual de engendrar piltrafas humanas, y al crimen horrendo de que los hijos sean víctimas de las culpas de los padres. Esto es obra sublime de Medicina Social.»¹⁷¹

---

¹⁶⁹ *Ibid.*, p. 133.

¹⁷⁰ Cf. R. Ulecia Cardona, *Mortalidad de la primera infancia*. Text presentat en el Congrés de Deontologia Mèdica, Madrid, del 3 al 5 de maig de 1903 i que es troba reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 161-176.

¹⁷¹ Antonio Aguado Marinoni i Luis Huerta, *Cartilla popular de Medicina Social*, Madrid, 1919. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 241-265. La citació pertany a la p. 247.

Si no es pot aconseguir un bon ambient familiar per al nen, cal posar límits a la procreació, ja que per al benestar de la raça és més important la qualitat que la quantitat dels fills.¹⁷² Fins i tot es demana que es legisli per tal de millorar l'espècie humana a través, per exemple, del que A. Martínez Vargas anomena «matrimoni eugènic»: haver de passar per un consell mèdic per poder obtenir un permís per casar-se.¹⁷³

Per tant, sense oblidar l'interès humanitari mostrat en diversos discursos de metges preocupats pel que s'anomenava la qüestió social —és a dir, pel món de la pobresa i sobretot pel proletariat—, predominen els arguments economicistes (no invertir en salut va en contra del poder i la riquesa de les nacions i contra els interessos dels patrons, ja que es perd o es debilita la força laboral) i els arguments polític-socials (si es volen evitar les revoltes socials i la lluita de classes cal millorar les condicions de vida i de treball de les classes baixes):

«La primera investigación que procede realizar en breve es la del “decaimiento visceral y sanguíneo” de la masa productora obrera, que adquiere derechos civiles y no puede vivir sana, ni criar prole vigorosa por muchas causas, artificiales todas, de enfermedad evitable, pero toleradas e impuestas como hábito y costumbre, o en general tan nuevas y crueles que por lo pública no han de citarse aquí.

Vulgarizar y popularizar la *causalidad* y *evitabilidad* de las enfermedades profesionales, constituye obra de *saneamiento de la consciencia* general y pública de cada nación, al objeto de hacer que la verdad resurja de lo más hondo de nuestras convicciones humanitarias, en fuerza del evidente realismo de los hechos antisociales que nos hacen mal vivir en estado de guerra de clases, pudiendo ser de paz universal.»¹⁷⁴

---

¹⁷² Cf. *ibid.*, pp. 251-252.

¹⁷³ A. Martínez Vargas, «Alcance de “La Medicina Social española”», dins *La Medicina Social Española*, I, 8-15, 1916. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 271-280. Cf. p. 279.

¹⁷⁴ I. Valentí Vivó, «Demo-Estadística», dins *La Sanidad Social y los Obreros (Ensayo antropológico)*, Barcelona, 1905. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 59-82. La citació pertany a la p. 78.

El metge ha de penetrar en el teixit social. L'escola, el taller, la llar familiar, totes les institucions en general poden ser un bon instrument per a la funció tutelar del metge, sempre i quan aquest no es limiti només a voler curar malalties:

«Queremos al médico menos clínico y más dispuesto a laborar para el porvenir llevando su acción y sus conocimientos fuera del encogido radio a que le han limitado sus propios desaciertos. Le queremos menos pasivo, aspiramos para él a un papel más decisivo en las empeñadas de nuestros tiempos; pues si grande es para nosotros socorriendo al enfermo, al herido, al accidentado, lo es más, incomensurablemente más encauzando corrientes, solventando dudas, dirimiendo discordias, evitando o suavizando, cuando menos, antagonismos, previendo daños o resolviendo modalidades o aspectos de los problemas que integran la cuestión social, no tanto como conocedor de leyes o feliz hilvanador de fórmulas sino en tanto que conocedor del hombre real (no del metafísico, pura quimera al fin), de sus necesidades y de su psiquismo, equilibrado o morboso.»¹⁷⁵

No queda clar fins a quin punt els metges arribaren a conèixer l'home real, el que és absolutament cert és que les seves actuacions contribuïren d'una forma decisiva a configurar la manera de ser de l'individu contemporani. De fet, no és estrany que aquells que l'han creat també pensin que saben molt més d'ell i d'allò que a ell li convé que no pas ell mateix.

---

¹⁷⁵ E. O. Raduá Oriol, «A modo de programa», dins *Revista Demogràfica y Social*, I, 5-6, Barcelona, 1908. Text reproduït a E. Rodríguez Ocaña, *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987, pp. 267-270. La citació pertany a la p. 270.

6) CONCLUSIONS

Ens resulta especialment difícil realitzar aquest últim apartat. La meta a què s'ha arribat per la investigació desplegada en aquesta tesi doctoral no pot quedar resumida en unes quantes formulacions precises. Certament, hem mostrat la influència dels discursos i les pràctiques generades al voltant de la Salut Pública en la configuració de la identitat de l'home contemporani. Ara bé, un cop constatat aquest fet, el que també es pretén és generar reflexió, induir a noves —i velles— preguntes. Les respostes, però, no poden quedar totes contingudes en aquest treball.

El que va motivar aquesta recerca va ser la sorpresa davant el protagonisme que ha adquirit la medicina en les societats occidentals contemporànies. Teníem curiositat per esbrinar quin va ser el procés que va permetre que la medicina acabés jugant un paper clau en la cultura occidental. Des de Plató i Aristòtil, la sorpresa, l'estranyesa o l'admiració són considerades les arrels d'on brolla el pensar. L'activitat filosòfica neix en el moment en què quelcom que és considerat obvi, normal i natural acaba provocant inquietud. Per tant, la filosofia ha anat lligada als interrogants, al fet de qüestionar preteses evidències, encara que, després, aquests actes de reflexió massa sovint acabin quedant atrapats en l'escolaritat de les disciplines que pretenen sistematitzar l'activitat del pensar amb etiquetes momificadores. Aleshores el contingut de les obres dels diversos filòsofs, el seu procés de pensament que ens ha estat llegat, acaba convertint-se en un conjunt de premisses que han de ser apreses i repetides fidelment.

Per intentar evitar aquest tipus d'actitud que provoca que la filosofia quedi reduïda a la història de la filosofia, des de l'estímul produït per la lectura de les obres de Foucault, hem intentat pensar a partir d'ell, a partir del que ens han suggerit les seves anàlisis. El tema escollit per a aquesta tesi doctoral ens sembla que té molt a veure amb les qüestions que van motivar la reflexió filosòfica de Foucault. L'àmbit de la medicina forma part de les ciències humanes, és a dir, d'aquella parcel·la del saber que, des de fa uns dos segles, s'ha esforçat per aportar veritats sobre l'ésser humà. Aquest tipus de saber s'ha convertit també en una forma d'exercici del poder amb molta influència en les nostres societats. Des de la medicina, però també des de les disciplines psi-, la pedagogia, l'antropologia, la sexologia, etc., s'han construït tota una sèrie de models del que ha de ser l'home que han acabat incidint en les diverses experiències a través de les quals els individus quedem subjectats a unes determinades formes d'identitat.

Al voltant de la Salut Pública, una de les branques que configura el saber mèdic, s'han generat una sèrie de relacions entre el saber i el poder que han estat clau a l'hora d'afaiçonar l'home contemporani. Però per tal que això hagi estat possible, la medicina ha hagut de recórrer un llarg camí. Durant molts segles, la seva influència sobre la forma de vida dels individus havia estat molt minça.

El que hem mostrat en aquesta investigació és que el procés a partir del qual la medicina va anar prenent més protagonisme fins arribar a penetrar en tot el teixit social, s'ha d'arrelar en les importants transformacions que es van produir en els inicis dels estats moderns. Hem pogut constatar que fins aleshores la medicina havia tingut molt poca influència sobre la major part de la població. Els règims higiènics medievals, que s'heretaren de la tradició greco-llatina i als quals s'hi afegiren les valoracions del cristianisme, només anaven dirigits a les classes privilegiades, deixant al marge la resta de grups socials, als quals només arribaven algunes mesures sanitàries a partir del sanejament de les ciutats, en els casos d'epidèmies i, finalment, a través de l'auxili dels pobres.

Però els canvis en la percepció de la pobresa que s'iniciaren a principis de l'Època Moderna marcaren una mutació a l'interior de l'auxili dels pobres que va tenir una conseqüència cabdal en relació a la futura aparició de la Salut Pública durant el segle XVIII: l'emergència de la figura del malalt pobre.

En els inicis dels estats moderns, amb les corresponents transformacions socials, polítiques i econòmiques, es va originar una nova anàlisi de la pobresa. En aquesta mutació, hi van intervenir diversos factors: des de les teories mercantilistes —que defensaven que un dels criteris bàsics per mesurar el poder i la força dels estats residia en el nombre dels seus súbdits—, fins a la revolució militar que es va produir durant el Renaixement que provocà la demanda de més soldats, ja que es considerava que un exèrcit poderós havia d'estar format per un bon armament i un gran nombre d'individus. També va intervenir en la mutació la creixent necessitat de mà d'obra per part de l'estat en destins on difícilment es podia fixar la població lliure a canvi d'un sou.

D'aquesta manera va anar apareixent una nova preocupació per mantenir i augmentar el nombre de súbdits i per potenciar la utilitat productiva dels existents. Per primera vegada, els poders públics i els tractadistes del moment es van interessar per la salut de la població. Va ser el primer pas en el procés d'ascensió del protagonisme social de la medicina. La salut va començar a esdevenir una qüestió pública en el precís moment en què la vida de la població va passar a ser contemplada com una possible font de

riquesa. En general, però, durant els segles XVI i XVII es va tractar més de consideracions teòriques que de realitzacions pràctiques.

El punt d'inflexió definitiu que possibilità el desblocatge de la medicina, gràcies al qual va anar aconseguint un protagonisme creixent en les nostres societats, s'ha de situar en el segle XVIII. La nova política de la salut que va sorgir durant la Il·lustració va inscriure el problema específic de la malaltia dels pobres dins el problema més general de la salut de les poblacions. Es va produir un desplaçament des de l'àmbit més restringit de l'atenció sanitària dins el marc dels auxilis dels pobres, cap a la forma més general del que en el segle XVIII s'anomenà «policia mèdica».

La ciència policial, en tant que art de governar, havia de determinar l'abast i els mètodes que calia utilitzar per a la consolidació i l'augment del poder i la força dels estats. Per assolir l'objectiu suprem de l'estat, que consistia a preservar i estendre les riqueses a través d'una bona organització institucional i administrativa, era necessària una bona utilització dels recursos materials i humans. Una de les principals tasques de la policia era potenciar i millorar la vida dels individus. La finalitat de l'art modern de governar consistia en el desenvolupament de la vida dels individus de tal manera que aquest desenvolupament reforçés el poder de l'estat. Es tractava d'afavorir, alhora, la vida de la població i la potència de l'estat. D'aquesta tasca tan complexa se n'havia d'encarregar la policia mèdica —un antecedent de les Autoritats Sanitàries actuals— que, en tant que branca de la policia del cos social, havia de crear una política mèdica i els mitjans necessaris per al seu compliment mitjançant bons reglaments.

Durant el segle XVIII, la Salut Pública va centrar la seva atenció bàsicament en la millora de les condicions de salubritat dels espais, els edificis, les ciutats, el medi ambient. És a dir, en un primer estadi, la Salut Pública no va ser tant una medicina de l'home com una higienització de les coses que l'envoltaven. Va ser durant el segle XIX quan finalment la Salut Pública va acabar medicalitzant els mateixos individus.

En aquest segle, els metges i higienistes preocupats per la Salut Pública van esdevenir, a part de fomentadors del benestar físic de la població, agents de l'ordre moral i polític. Els discursos i les pràctiques generades al voltant de la Salut Pública van ser clau a l'hora de disciplinar la població per tal de transformar la seva forma de vida fins a ajustar-la a les necessitats imposades pel nou ordre econòmic. En el moment de formació de la societat capitalista, una de les principals preocupacions va ser educar els no propietaris per tal que acceptessin la seva situació com un fet natural i inevitable. Ara bé, no n'hi havia

prou amb els mecanismes repressius per aconseguir amotllar els individus a un determinat sistema social, sinó que també hi actuaren altres tipus de mitjans de control i adaptació més subtils i eficients que també van ser capaços de generar nous comportaments i actituds.

Van sorgir nous gestors que van substituir, parcialment, el paper que l'església havia desenvolupat durant molts segles. Els directors espirituals tradicionals seran paulatinament desplaçats per tot un conjunt de científics, els de les noves ciències humanes, els quals reclamaran el dret d'aconsejar i de dirigir els individus. En tant que dipositàries de les veritats sobre la naturalesa humana, les ciències humanes —i en el seu interior la medicina— se sentiran legitimades per gestionar l'existència humana.

Els metges i higienistes, pel contacte que tenien amb les classes populars, coneixien de primera mà les seves miserables condicions de vida. I tot i que proposaren reformes als patrons i als governants, aquest fet, en general, no els va portar a realitzar una crítica contra el sistema econòmic i social que permetia l'explotació. Tendiren a buscar les solucions en la transformació de les formes de vida de les classes treballadores. Sens dubte, van contribuir a configurar una imatge infantilitzada de les classes més pobres que va exigir, alhora, la seva intervenció en un clar to paternalista. Allà on la llei i les forces de l'ordre tenien dificultats per arribar, els metges i higienistes hi van poder penetrar amb més facilitat, ja que teòricament actuaven en nom d'una filantropia desinteressada.

Fins aquí, doncs, la descripció del procés a través del qual la medicina va passar de tenir molt poca influència sobre la major part de la població a ocupar una posició privilegiada de gran incidència sobre tot el cos social, exercint un paper protagonista en les funcions normalitzadores dels individus.

Ara bé, la inquietud que es troba a l'origen d'aquesta investigació no queda pas totalment esvaïda amb la descripció i comprensió d'aquest procés. Al contrari, ens han sorgit nous interrogants. Per exemple, situant-nos en el moment present, pensem que és molt possible que no s'hagi acomplert l'esperança de Kant en relació al que creia que aportaria el Segle de les Llums. En el mateix moment en què s'originava la Salut Pública i emergia l'àmbit de les ciències humanes, Kant confiava que la Il·lustració comportés la sortida de l'home de la minoria d'edat en la qual autocolpablement es trobava per no tenir el coratge suficient de disposar del seu propi enteniment sense la direcció de tercers.

Quan durant el segle XVIII J. P. Frank va dissenyar un model complet del que havia de ser la Salut Pública, certament aspirava a controlar tota l'existència humana en nom del benestar i la felicitat del poble i en nom de la prosperitat de l'estat. Segons Frank, el mitjà per aconseguir-ho era bàsicament

una bona legislació sanitària, un bon funcionament de la policia mèdica que abastés fins als més mínims detalls de la vida dels individus.

El que ha acabat succeint, però, és que els principis de la Salut Pública han estès la seva influència sobre la població no tant a través de la llei com a través de la norma. L'èxit actual de la medicina s'ha de buscar ja en les seves arrels: en el procés de medicalització indefinida que es va originar durant el segle XVIII, un procés que no ha parat de créixer i que, actualment, satura quasi bé tots els espais de la vida quotidiana.

Curiosament, en les societats occidentals actuals, tot i que s'ha aconseguit un nivell de vida que, pel que fa als aspectes sanitaris, és molt alt si es compara amb èpoques anteriors, malgrat això, la salut ha esdevingut una preocupació de primer ordre. De fet, en la segona meitat del segle XX ha tingut lloc un fenomen curiós: el discurs sobre la salut ha tendit a substituir el discurs sobre la malaltia. Ja no es tracta només d'una preocupació per curar les malalties, sinó que s'ha originat una tendència inèdita: l'obsessió per la recerca de la salut completa, la qual es diu que està constantment amenaçada per l'alimentació, les drogues, la contaminació, l'estrés, i un llarg etcètera que se'ns recorda insistentment des dels diversos mitjans de comunicació i altres fonts de propaganda. Fins al punt que hi ha qui afirma que la nostra societat podria ser considerada una somatocràcia en el sentit que els individus han desenvolupat una preocupació creixent per treballar detalladament i constant el propi cos en la recerca d'un estat ideal de salut.¹⁷⁶ Gairebé podríem dir que la societat actual ha adoptat una preocupació paradoxalment malaltissa per la salut.

Si en les societats teocràtiques un dels principals objectius consistia en el fet d'estimular la salut de les ànimes, fins i tot obligant els individus a adquirir i mantenir aquesta salut, avui s'hauria donat una mena de resurrecció de la carn, on la salut del cos ha acabat esdevenint el principal fitó. La medicina no treballa només en l'àmbit dels malalts i de les malalties, sinó que ofereix un discurs i genera unes pràctiques encaminades a adquirir un estat de salut ideal. En aquest procés de medicalització indefinida que no queda gens clar fins on pot arribar, hi han jugat un paper protagonista les mateixes Autoritats

---

¹⁷⁶ Recordem, però, que ja La Mettrie tenia molt clar que treballant sobre el cos es podia transformar l'«ànima». Per tant, totes les atencions que actualment s'atorguen al cos també influeixen en la personalitat dels individus. És a dir, que formen part dels diversos processos de normalització a través dels quals hom resta lligat a unes determinades formes d'identitat. Sobre el concepte de «somatocràcia» cf. M. Foucault, «Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?», 1974, dins *Dits et écrits*, Gallimard, París, 1994, vol. III, p. 43. Cf. també L. Montiel, «Beneficios y riesgos de un nuevo valor: el valor salud en la sociedad postindustrial», dins L. Montiel (coord.), *La salud en el estado de bienestar. Análisis histórico*, Editorial Complutense, Madrid, 1993, pp. 37-52.

Sanitàries. Per exemple, resulta especialment significativa la definició de la salut que va oferir la O.M.S. en la seva declaració fundacional del 1946:

«un estado de completo bienestar físico, mental y social, y no solamente la ausencia de afecciones o enfermedades.

El goce del grado máximo de salud que se pueda lograr es uno de los derechos fundamentales de todo ser humano sin distinción de raza, religión, ideología política o condición económica o social.»¹⁷⁷

Tot i que en el segon paràgraf es parla del «grau més alt» possible, atrevir-se a utilitzar el terme de *complet* benestar físic, mental i social, no deixa de ser inquietant, sobretot si es té en compte que, actualment, un dels debats entre la classe política gira al voltant de la qüestió de si es podrà mantenir l'anomenat estat del benestar per les grans despeses generades per la sanitat, l'educació, les prestacions socials, etc. D'una banda sembla que s'estimula la medicalització d'una forma quasi bé neuròtica i, per l'altra, es demana contenció.

Ara bé, si la definició de salut que acabem de citar ens deixa perplexos, les paraules pronunciades en la conferència de Alma Ata de 1978 ens poden aclarir alguns interrogants:

«Uno de los principales objetivos de los gobiernos, de las organizaciones internacionales y de la comunidad mundial entera en el curso de los próximos decenios debe ser el que todos los pueblos del mundo alcancen en el año 2000 un nivel de salud que les permita llevar una vida social y económicament productiva.»¹⁷⁸

Quan es dóna una definició positiva de la salut aquesta queda associada a la productivitat. Des d'almenys el segle XIX, la salut ha anat lligada a la comptabilitat de forma molt clara. Des de l'aparició de la Salut Pública, la medicina s'ha retrobat amb l'economia perquè podia mantenir i reproduir la força de treball. Però, a més, des de la segona meitat del segle XX, aquest lligam de la medicina amb

---

¹⁷⁷ *Crónica de la Organización Mundial de la Salud*, vol. I, p. 31.

¹⁷⁸ «Declaración de Alma-Ata», dins *Actividades de la O.M.S. 1978-1979. Informe Bienal del Director General*, Ginebra, 1980, p. 8.

l'economia s'ha vist reforçat pel fet que la mateixa salut ha esdevingut un objecte de consum. En aquest context els metges sovint queden relegats a desenvolupar el paper de simples intermediaris entre les empreses farmacèutiques i els clients, és a dir, es transformen en distribuïdors de medicaments i medicació.

Des de diversos sectors —des de les mateixes campanyes sanitàries fins als diversos mitjans de comunicació que reserven espais importants a temes de salut—, s'ha aconseguit crear un neguit entre la població que l'ha portat a una insatisfacció permanent en relació al seu grau de salut i benestar. Amb la insistència sobre la multitud d'amenaques que pressumptament minen la nostra salut, la vida quotidiana s'ha convertit en una carrera d'obstacles per evitar malalties i per assolir un ideal de salut que, evidentment, no es pot acabar de satisfer plenament. L'home actual sembla encarnar el mite de Sísif, ja que en la seva recerca d'un estat complet de salut sempre acaba fracassant i ha de tornar a començar de nou. No és que es demani un cert nivell de salut per tal de poder viure, sinó que la vida mateixa acaba quedant supeditada a les exigències de la salut.

Kant confiava que el Segle de les Llums aportaria l'alliberament de l'home. Per fi seria capaç de disposar del seu propi enteniment sense la necessitat de tutors. No obstant això, pensem que la tasca crítica continua tenint sentit, potser més que mai. Les formes de control sobre els individus han esdevingut molt més subtils i, per tant, la seva apreciació i la seva anàlisi resulten molt més necessàries. Amb aquesta investigació no hem pretès ni blasmar ni aplaudir el paper de la medicina. Tan sols volíem mostrar el tipus de racionalitat que l'ha caracteritzat des dels inicis de la societat capitalista. És clar, però, que qualsevol investigació que posa al descobert els discursos i els mecanismes del poder sempre és una investigació crítica. I això ha d'acabar resultant especialment evident en una tesi d'antropologia filosòfica.

7) BIBLIOGRAFIA

7.1 Textos de M. Foucault¹⁷⁹

Maladie mentale et personnalité, P.U.F., París, 1954.

Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique, Plon, París, 1961.

L'anthropologie de Kant, (Tesi complementària, 2 vols.), Sorbone, París, 1961. I vol.: Introducció; II vol.: Traducció i notes (II vol. publicat per Vrin el 1964).

Maladie mentale et psychologie, P.U.F., París, 1962.

Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical, P.U.F., París, 1963.

Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines, Gallimard, París, 1966.

L'archéologie du savoir, Gallimard, París, 1969.

L'ordre du discours, Gallimard, París, 1971.

Moi Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère... Un cas de parricide au XIX siècle, Gallimard-Julliard, París, 1973. Obra col·lectiva, editada i presentada per M. Foucault.

Surveiller et punir. Naissance de la prison, Gallimard, París, 1975.

Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir, Gallimard, París, 1976.

Herculine Barbin dite Alexina B., Gallimard, París, 1978. Text presentat per M. Foucault.

Le désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille, Gallimard-Julliard, París, 1982. Text presentat per A. Farge i M. Foucault.

Histoire de la sexualité II: L'usage des plaisirs, Gallimard, París, 1984.

Histoire de la sexualité III: Le souci de soi, Gallimard, París, 1984.

---

¹⁷⁹ Només s'indiquen aquells textos de M. Foucault que ens han resultat especialment útils per realitzar aquesta investigació. Per a una bibliografia més detallada *cf.*, per exemple, M. Clark, *Michel Foucault. An Annotated Bibliography*, Garland, Nova York, 1983, i J. Bernauer i T. Keenan, *Philosophy & Social Criticism* (12), Summer, 1987.

Résumés des cours au Collège de France (1970-1982), Julliard, Paris, 1989.

«Les déviations religieuses et le savoir médical», 1962, dans *Dits et écrits*, vol. I, Gallimard, Paris, 1994, pp. 624-635.

«La folie, l'absence d'oeuvre», 1964, dans *Dits et écrits*, vol. I, Gallimard, Paris, 1994, pp. 412-420.

«La situation de Cuvier dans l'histoire de la biologie», 1969, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 30-66.

«Médecins, juges et sorciers au XVIIe siècle», 1969, dans *Dits et écrits*, vol. I, Gallimard, Paris, 1994, pp. 753-766.

«Nietzsche, la généalogie, l'histoire», 1971, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 136-156.

«Les grandes fonctions de la médecine dans notre société», 1972, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 380-382.

«Les intellectuels et le pouvoir. Entretien avec G. Deleuze», 1972, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 306-315.

«La vérité et les formes juridiques», 1973, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 538-646.

«Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?», 1974, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 40-58.

«Folie, une question de pouvoir», 1974, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 660-664.

«La naissance de la médecine sociale», 1974, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 207-228.

«Le pouvoir psychiatrique», 1974, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 675-686.

«L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne», 1974, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 508-521.

«Prisons et asiles dans le mécanisme du pouvoir», 1974, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 521-525.

«Asiles. Sexualité. Prisons», 1975, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 771-782.

«Des supplices aux cellules», 1975, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 716-720.

- «Entretien sur la prison: le livre et sa méthode», 1975, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 740-753.
- «Les anormaux», 1975, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 822-828.
- «Pouvoir et corps», 1975, dans *Dits et écrits*, vol. II, Gallimard, Paris, 1994, pp. 754-760.
- «Entretien avec M. Foucault. Réalisé par A. Fontana et P. Pasquino», 1976, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 140-160.
- «La politique de la santé au XVIIIe siècle», 1976, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 13-27.
- «Enfermement, psychiatrie, prison. Entretien avec D. Cooper, J. P. Faye, M.-O. Faye, M. Zecca», 1977, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 332-360.
- «La vie des hommes infâmes», 1977, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 237-253.
- «Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur des corps», 1977, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 228-236.
- «L'évolution de la notion d'"individu dangereux" dans la psychiatrie légale du XIXe siècle», 1977, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 443-464.
- «Non au sexe roi. Entretien avec B.-H. Lévy», 1977, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 256-269.
- «La "gouvernementalité"», 1978, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 635-657.
- «Qu'est-ce que la Critique? (Critique et Aufklärung)», dans *Bulletin de la Société française de Philosophie*, Séance du 27 Mai 1978.
- «La politique de la santé au XVIIIe siècle», 1979, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 725-742.
- «Naissance de la biopolitique», 1979, dans *Dits et écrits*, vol. III, Gallimard, Paris, 1994, pp. 818-825.
- «"Omnes et singulatim": vers une critique de la raison politique», 1979, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 134-161.
- «La technologie politique des individus», 1982, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 813-828.
- «Le sujet et le pouvoir», 1982, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 222-243.

- «Les techniques de soi», 1982, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 783-813.
- «Vérité, pouvoir et soi», 1982, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 777-783.
- «Foucault», 1984, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 631-636.
- «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», 1984, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 708-729.
- «Qu'est-ce que les Lumières?», 1984, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 562-578.
- «Une esthétique de l'existence. Entretien avec A. Fontana», 1984, dans *Dits et écrits*, vol. IV, Gallimard, Paris, 1994, pp. 730-735.

7.2 Estudis sobre M. Foucault

ÁLVAREZ YÁGÜEZ, J., *M. Foucault: verdad, poder, subjetividad. La modernidad cuestionada*, Ed. Pedagógicas, Madrid, 1995.

BALL, S. J. (comp.), *Foucault y la educación. Disciplinas y saber*, Morata, Madrid, 1993.

BARTHES, R., *Essais critiques*, Seuil, París, 1963.

— *Le plaisir du texte*, Seuil, París, 1973.

BAUDRILLARD, J., *Oublier Foucault*, Galilée, Poitiers, 1977.

BERMAN, M., *Todo lo sólido se desvanece en el aire*, Siglo XXI, Madrid, 1988.

BERNAUER, J., *Foucault's Force of Flight. Towards an Ethics of Thought*, Humanities Press, New Jersey, 1990.

BLANCHOT, M., *L'entretien infini*, Gallimard, París, 1969.

— *Michel Foucault, tel que je l'imagine*, Fata Morgana, París, 1986.

CANGUILHEM, G., «¿Muerte del hombre o agotamiento del cogito?», dins V.V.A.A., *Análisis de Michel Foucault*, Tiempo Contemporáneo, Buenos Aires, 1970, pp. 122-147.

COLOMBEL, J., *Michel Foucault. La clarté de la mort*, Odile Jacob, París, 1994.

COOPER, B., *Michel Foucault: an introduction to the Study of this Thought*, Edwin Melleu Press, Nova York, 1981.

CORVEZ, M., *Les structuralistes. Foucault, Lévi-Strauss, Lacan, Althusser...*, Aubier-Montaigne, París, 1969.

COUSINS, M. i HOUSSAIN, A., *Michel Foucault*, Mcmillan, Londres, 1984.

DAGOINET, F., «Archéologie ou histoire de la médecine», dins *Critique*, nº 216, maig de 1965, pp. 395-488.

DELEUZE, G., *Foucault*, Minuit, París, 1986.

— «La vie comme une oeuvre d'art», *Le Nouvel Observateur*, 29 d'agost al 4 de setembre de 1986, pp. 58-60.

- *Pourparlers*, Minuit, París, 1990.
- DERRIDA, J., *L'écriture et la différence*, Seuil, París, 1967.
- DESCOMBES, V., *Le même et l'autre. Quarante-cinq ans de philosophie française (1933-1978)*, Minuit, París, 1979.
- DOLLIMORE, J., *Sexual Dissidence: Augustine to Wilde, Freud to Foucault*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
- DREYFUS, H. L. i RABINOW, P., *Michel Foucault: más allá del estructuralismo y la hermenéutica*, Universidad Nacional Autónoma de México, Mèxic, 1988.
- DUMEZIL, G., «Un homme hereux», *Le Nouvel Observateur*, nº 1025, del 29 de juny al 5 de juliol de 1984, p. 54.
- ERIBON, D., *Michel Foucault*, Flammarion, París, 1989.
- *Michel Foucault et ses contemporains*, Fayard, París, 1994.
- FERNÁNDEZ LIRIA, C., *Sin vigilancia y sin castigo. Una discusión con Michel Foucault*, Libertarias, Madrid, 1992.
- GABILONDO, A., *El discurso en acción. Foucault y una ontología del presente*, Anthropos, Madrid, 1990.
- GANE, M. (ed.), *Towards a critique of Foucault*, Routledge & Kegan Paul, Londres, 1986.
- GARCÍA DEL POZO, R., *Michel Foucault: Un arqueólogo del humanismo*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1988.
- GRISONI, D. (comp.), *Politiques de la Philosophie, Châtelet, Derrida, Foucault, Lyotard, Serres*, Bernard Grasset & Fasquelle, París, 1976.
- GUEDEZ, A., *Foucault*, Ed. Universitaires, París, 1972.
- HABERMAS, J., *El discurso filosófico de la modernidad*, Taurus, Madrid, 1989.
- HOY, D. C. (comp.), *Foucault*, Nueva Visión, Buenos Aires, 1988.
- JARAUTA, F., *La filosofía y su otro (Cavaillès, Bachelard, Canguilhem, Foucault)*, Pre-Textos, València, 1979.
- KREMER-MARIETTI, A., *Michel Foucault*, Seghers, París, 1974.

- *Michel Foucault, Archéologie et Généalogie*, Le livre de poche, París, 1985.
- LANCEROS, P., *Avatares del hombre. El pensamiento de M. Foucault*, Universidad de Deusto, Bilbao, 1996.
- LARRAURI, M. T., *Conocer Foucault y su obra*, Dopesa, Barcelona, 1980.
- LECOURT, D., *Pour une critique de l'épistémologie (Bachelard, Canguilhem, Foucault)*, François Maperro, París, 1972.
- LEMERT, Ch. C. i GILLAN, G., *Michel Foucault: Social Theory and Transgression*, Columbia U.P., Nova York, 1982.
- MARI, E. E., *La problemática de Jeremy Bentham y Michel Foucault*, Hachette, Buenos Aires, 1983.
- MACEY, D., *Las vidas de Michel Foucault*, Cátedra, Madrid, 1995.
- MERQUIOR, J. G., *Foucault*, Fontana Paperbacks, Londres, 1985.
- MILLER, G., *The Foucault Effect*, Harvester Wheatsheaf, Londres, 1991.
- MILLER, J., *La passion Foucault*, Plon, París, 1995.
- MOREY, M., *Lectura de Foucault*, Taurus, Madrid, 1983.
- *El hombre como argumento*, Anthropos, Barcelona, 1987.
- *El orden de los acontecimientos. Sobre el saber narrativo*, Península, Barcelona, 1988.
- «Introducción», dins M. Foucault, *Un diàlogo sobre el poder*, Alianza, Madrid, 1988, pp. 1-7.
- «Introducción: La cuestión del método», dins M. Foucault, *Tecnologías del yo*, Paidós/I.C.E.-U.A.B., Barcelona, 1990, pp. 9-44.
- *Psiquemáquinas*, Montesinos, Barcelona, 1990.
- POSTER, M., *Foucault, el marxismo y la historia*, Paidós, Barcelona, 1987.
- RACEVSKIS, K., *Michel Foucault and the Subversion of Intellect*, Cornell University Press, Londres, 1983.
- RAJCHMAN, J., *Foucault et la liberté de savoir*, P.U.F., París, 1987.
- RASSAM, J., *Michel Foucault: las palabras y las cosas*, Magisterio Español, Madrid, 1978.

- RELLA, F., *Il mito dell'Altro. Deleuze, Foucault, Lacan*, Feltrinelli, Milà, 1978.
- RORTY, R., *Contingencia, ironía y solidaridad*, Paidós, Barcelona, 1991.
- SARTRE, J. -P., «Jean-Paul Sartre répond», dins *L'Arc*, 30, 1966, pp. 87-88.
- SAUQUILLO GONZÁLEZ, J., *M. Foucault: una filosofía de la acción*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1989.
- SAWICKI J., *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body*, Routledge, Nova York, 1991.
- SCOTT, Ch. E., *The Question of Ethics: Nietzsche, Foucault, Heidegger*, Indiana University Press, Indiana, 1990.
- SERRANO GONZÁLEZ, A., *M. Foucault. Sujeto, derecho, poder*, Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1986.
- SERRES, M., *Hermès ou la communication*, Minuit, París, 1968.
- SHERIDAN, A., *Discours, sexualité et pouvoir*, Pierre Mardaga, Brussel.les, 1980.
- SMART, B., *Foucault, Marxism and Critique*, Routledge & Paul Keagan, Londres, 1983.
- *Michel Foucault*, Routledge, Londres i Nova York, 1985.
- STILL, A. i VELODY, I. (eds.), *Rewriting the History of Madness: Studies in Foucault's "Histoire de la folie"*, Routledge, Londres, 1992.
- TRÍAS, E., *Filosofía y carnaval*, Anagrama, Barcelona, 1984.
- *La aventura filosófica*, Mondadori, Madrid, 1988.
- *La lógica del límite*, Destino, Barcelona, 1991.
- VÁZQUEZ GARCÍA, F., *Foucault y los historiadores: análisis de una coexistencia intelectual*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 1987.
- *Foucault*, Montesinos, Barcelona, 1994.
- VEYNE, P., *Comment on écrit l'histoire*, Seuil, París, 1979.
- V.V.A.A., *Effeto Foucault*, Feltrinelli, Milà, 1986.
- *Análisis de Michel Foucault*, Ed. Tiempo Contemporáneo, Buenos Aires, 1970.

- *Michel Foucault. Une histoire de la vérité*, Syros, París, 1985.
- *Discurso, poder, sujeto. Lecturas sobre Michel Foucault*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1987.
- *Michel Foucault philosophe. Rencontre internationale (Paris 9, 10,11 janvier 1988)*, Seuil, París, 1989.

7.3 Fonts bàsiques per a l'estudi de la Salut Pública

- AGUADO MARINONI, A. i HUERTA, L., *Cartilla popular de Medicina Social*, Madrid, 1919.
- ANTONIO LÓPEZ, M., *Descripción de los más célebres establecimientos penales de Europa y Estados Unidos*, València, 1832.
- ANZANO, T., *Elementos preliminares para poder formar un sistema de gobierno de Hospicio General*, Madrid, 1778.
- ARENAL, C., *Cartas a los delincuentes*, dins *Obras completas*, Madrid, 1894, vol. III.
- AVILÉS Y MERINO, B., *Estudio sobre el valor económico de la vida y la salud*, Madrid, 1889.
- BECCARIA, C., *Dels delictes i les penes*, 1764, Edicions 62, Barcelona, 1989.
- BENTHAM, J., *El panòptic*, 1791, Edicions 62, Barcelona, 1985.
- CANALEJAS, J. M., *Cuestiones penitenciarias*, Madrid, 1855.
- *Presidio-escuela*, Barcelona, 1860.
- CERVERA BARAT, R., *Alcoholismo y civilización*, València, 1898.
- CORTINES Y ANDRADE, F. I. de, *Discurso político sobre el establecimiento de los Hospicios en España*, Madrid, 1768.
- ESLAVA, R. G., *La prostitución en Madrid. Apuntes para un estudio sociológico*, Madrid, 1900.
- ESPINA CAPÓ, E., *El seguro de invalidez*, Madrid, 1917.
- FERNÁNDEZ CUESTA Y PORTAL, N., *La vida del obrero en España desde el punto de vista higiénico*, Madrid, 1909.
- FONT I MOSELLA, J., *Consideraciones sobre los inconvenientes que irrogan a la salud de los jornaleros y a la pública de Barcelona las fábricas y en especial las de vapor, y sobre las ventajas de trasladarlas a la llanura de Casa Túnez*, Barcelona, 1852.
- FRANK, J. P., «Academic Address on the People's Misery: Mother of Diseases. Delivered in Public on May the 5th, 1790», text traduït del llatí per H. Sigerist a *Bull. Hist. Med.*, Baltimore, 1941, n° 9, pp. 88-100.

- *System einer vollständigen medicinischen Polizey*, Viena, 1779-1817.
- GEORGET, M., *De la folie*, París, 1820.
- GIGINTA, M. de, *Tratado de remedio de pobres*, Coïmbra, 1579.
- GINÉ I PARTAGÀS, J., *Curso elemental de Higiene privada y pública*, Barcelona, 1871-1872.
- HAUSER, PH., *Madrid bajo el punto de vista médico-social*, Madrid, 1902.
- IGLESIAS CARRAL, M., «El médico social», dins *La Medicina Social Española*, I, 289-296, 1916.
- LA METTRIE, Julien Offroy de, *L'home màquina*, 1748, Laia, Barcelona, 1983.
- *Obra filosòfica*, Editora Nacional, Madrid, 1983.
- MARTÍNEZ VARGAS, A., «Alcance de “La Medicina Social española”», dins *La Medicina Social Española*, I, 8-15, 1916.
- MÉNDEZ ÁLVARO, F., *De la actividad humana en sus relaciones con la salud y el Gobierno de los pueblos*, Madrid, 1864.
- *Consideraciones sobre Higiene Pública*, Madrid, 1853.
- MONLAU, P. F., *Higiene industrial. ¿Qué medidas higiénicas puede dictar el Gobierno a favor de las clases obreras?*, Madrid, 1856, dins P. F. Monlau i J. Salarich, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Anthropos, Madrid, 1984, pp. 57-143.
- *Elementos de Higiene Pública o arte de conservar la salud de los pueblos*, Madrid, 1860.
- *Higiene del matrimonio*, Madrid, 1892.
- *Patología social. Breve estudio sobre la criminalidad*, Barcelona, 1870.
- MURILLO PALACIOS, F., «La defensa social de la salud pública», dins *Discursos leídos en la Real Academia de Medicina... el día 14 de julio de 1918*, Madrid, 1918.
- Novísima Recopilación de la Leyes de España*, Madrid, 1805.
- PÉREZ DE HERRERA, C., *Amparo de pobres*, 1598, Espasa-Calpe, Madrid, 1975.
- PÉREZ DE MOLINA, M., *Del pauperismo, sus causas y remedios*, Madrid, 1868.
- RADUÁ, E. O., «A modo de programa», dins *Revista Demográfica y Social*, I, 5-6, Barcelona, 1908.

- ROUSSEAU, J. J., *Émile ou de l'éducation*, 1762, GF-Flammarion, París, 1966.
- RUBIO GALÍ, F., «La Socio-Patología», dins *Memorias de la Real Academia de Medicina de Madrid*, 10 (nº 5), 25-49, 1890.
- SALARICH, J., *Higiene del tejedor, o sean medios físicos y morales para evitar las enfermedades y procurar el bienestar de los obreros ocupados en hilar y tejer el algodón*, Vich, 1858, dins P. F. Monlau i J. Salarich, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Anthropos, Madrid, 1984, pp. 145-286.
- SÁNCHEZ RUBIO, E., *Hª de la Beneficiencia municipal de Madrid*, Madrid, 1865.
- SANCHÍS BANUS, J., *Estudio médico-social del niño golfo*, València, 1916.
- SEOANE, M., *Discurso preliminar sobre la reorganización de las profesiones médicas*, 1834.
- «Principios en que deben fundarse las medidas legislativas y administrativas en todo lo concerniente a higiene pública», dins *Resumen de las memorias de la Academia de Ciencias Naturales de Madrid, correspondientes al curso académico anterior: Leído en la sesión pública del día 2 de Octubre de 1837 por su secretario perpetuo el Doctor D. Mariano Lorente*, Madrid, 1838.
- *Consideraciones generales sobre la estadística médica. Memoria leída en la Sección de Ciencias Antropológicas de la Real Academia de Ciencias Naturales*, Madrid, 1838.
- SEREÑANA I PARTAGÀS, P., *La prostitución en la ciudad de Barcelona, estudiada como enfermedad social y considerada como origen de otras enfermedades dinámicas, orgánicas y morales de la población barcelonesa*, Barcelona, 1882.
- UBEDA Y CORREAL, J., *El alcoholismo: sus efectos en el individuo y en su descendencia, su influencia desmoralizadora en la sociedad y en la familia*, Madrid, 1901.
- ULECIA CARDONA, R., *Mortalidad de la primera infancia*, Madrid, 1903.
- VALENTÍ VIVÓ, I., «Demo-Estadística», dins *La Sanidad Social y los Obreros (Ensayo Antropológico)*, Barcelona, 1905.
- VALERIOLA, T., *Idea general de la Policía, o Tratado de Policía*, 1798-1805, Instituto de Estudios Administrativos, Madrid, 1977.
- VIVES, J. L., *Obras completas*, Generalitat Valenciana/Consell Valencià de Cultura, València, 1992.

WARD, B., *Proyecto económico. En el que se proponen varias providencias dirigidas a promover los intereses de España, con los medios y los fondos necesarios para su planificación*, 1762, Instituto de Estudios Administrativos, Madrid, 1982.

7.4 Bibliografía general

- ACKERKNECHT, E., *Breve historia de la psiquiatría*, Eudeba, Buenos Aires, 1962.
- *A Short History of Medicine*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1982.
- *La médecine hospitalière à Paris (1794-1848)*, Payot, París, 1986.
- ÁLVAREZ, R., *Sir Francis Galton, padre de la eugenesia*, CSIC, Madrid, 1985.
- ÁLVAREZ RICART, M^a. C., *La mujer como profesional de la medicina en la España del siglo XIX*, Anthropos, Barcelona, 1988.
- ÁLVAREZ-URÍA, F., *Miserables y locos. Medicina mental y orden social en la España del siglo XIX*, Tusquets, Barcelona, 1983.
- ÁLVAREZ-URÍA, F. i VARELA, J., *Las redes de la psicología. Análisis sociológico de los códigos médico-psicológicos*, Ed. Libertarias/Prodhufi, Madrid, 1994.
- *Arqueología de la escuela*, Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1991.
- ARIES, PH., *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Seuil, París, 1973.
- *L'homme devant la mort*, Seuil, París, 1977.
- ATTALI, J., *Historias del tiempo*, F.C.E., Mèxic, 1985.
- AZIZA-SCHUSTER, E., *Le médecin de soi-même*, P.U.F., París, 1972.
- BACHELARD, G., *La Philosophie du non. Essai d'une philosophie du nouvel esprit scientiphique*, P.U.F., París, 1981.
- *La formation de l'esprit scientiphique*, Vrin, París, 1972.
- *Le nouvel esprit scientiphique*, P.U.F., París, 1975.
- BÁGUENA CERVELLERA, Mª J., *La tuberculosi i la seva història*, Fundació Uriach, Barcelona, 1992.
- BAUMGARTNER, L. i RAMSEY, E., «Johan Peter Frank and his "System einer vollständigen medizinischen Polizei"», *Annals of Medical History*, 5, 1933, 525-532, i 6, 69-90.
- BROCKINGTON, C. F., *A Short History of Public Health*, Londres, 1956.

- *Public Health in Nineteenth Century*, Livingstone, Edinburgh & Londres, 1965.
- BUQUERAS BACH, F. J., *La asistencia psiquiátrica y la sanidad militar española en el siglo XIX*, Espaxs, Barcelona, 1992.
- BYNUM, W. (ed.), *The anatomy of madness*, Tavistock Publications, Londres, 1985.
- CAMPILLO, A., *La fuerza de la razón. (Guerra, Estado y ciencia en los tratados militares del Renacimiento, de Maquiavelo a Galileo)*, Universidad de Murcia, Murcia, 1987.
- CANGUILHEM, G., *Le normale et le pathologique*, P.U.F., París, 1966.
- *La connaissance de la vie*, Vrin, París, 1971.
- «L'estatut épistémologique de la médecine», dins *History and Philosophy of the Life Sciences*, 10, suppl., 1988, pp. 15-29.
- *Études d'histoire et de philosophie des sciences concernant les vivants et la vie*, Vrin, París, 1994.
- CARASA SOTO, P., *El sistema hospitalario español en el siglo XIX. De la asistencia benéfica al modelo sanitario actual*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1985.
- CASASSAS, O., *La medicina catalana del segle XX*, Edicions 62, Barcelona, 1970.
- CASASSAS, O. i RAMIS, J., *Metges de nens. Cent anys de pediatria a Catalunya*, La Magrana, Barcelona, 1993.
- CASTEL, R., *El orden psiquiátrico. La edad de oro del alienismo*, Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1980.
- CAVAILLÈS, J., *Sur la logique et la théorie de la science*, P.U.F., París, 1947.
- CAVILLAC, M., «La reforma de la beneficencia en la España del siglo XVI: la obra de Miguel de Giginta», dins *Estudios de historia social*, números 10-11, Madrid, 1979.
- CERVERA VERA, L., «Francisco Sabatini y sus normas para el saneamiento de Madrid», *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*, vol. XI, 1975, pp. 137-145.
- CID, F., *Breve historia de las ciencias médicas*, Espaxs, Barcelona, 1990.
- CIPOLLA, C. M., *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

- COLEMAN, W., *Death is a social disease. Public Health and political economy in early industrial France*, University of Wisconsin Press, Madison, 1982.
- CSERGO, J., *Liberté, égalité, propriété. La morale de l'hygiène au XIXe siècle*, Ed. Albin Michel, París, 1988.
- CHESNAIS, J. C., *Histoire de la violence*, Pluriel, París, 1981.
- CHEVALIER, L., *Classes laborieuses et classes dangereuses*, Plon, París, 1978.
- DELEUZE, G. i GUATTARI, F., *El antiedipo (capitalismo y esquizofrenia)*, Seix Barral, Barcelona, 1972.
- DÍEZ DE BALDEÓN, C., *Arquitectura y clases populares en el Madrid del siglo XIX*, Siglo XXI, Madrid, 1987.
- DONZELOT, J., *La policía de las familias*, Pre-Textos, València, 1990.
- DÖRNER, K., *Ciudadanos y locos*, Taurus, Madrid, 1974.
- DUPRANT, C., *L'impossible prison*, Seuil, París, 1980.
- DURKHEIM, E., *El suicidio*, Akal, Madrid, 1976.
- ELIAS, N., *El proceso de la civilización*, FCE, Madrid, 1987.
- ESCOHOTADO, A., *Majestades, crímenes y víctimas*, Anagrama, Barcelona, 1987.
- *Historia de las drogas*, Alianza, Madrid, 1990.
- FAURE, O., *Histoire sociale de la médecine (XVIIIe-XIXe siècles)*, Anthropos, París, 1994.
- FOURASTIE, F., *Histoire du confort*, P.U.F., París, 1962.
- FRESQUET FEBRER, J. L., *Francisco Méndez Alvaro (1806-1883) y las ideas sanitarias del liberalismo moderado*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1990.
- GAUDEMAR, J. P. de, «Preliminares para una genealogía de las formas de disciplina en el proceso capitalista del trabajo», dins M. Foucault i altres, *Espacios de poder*, Ediciones de la Piqueta, Madrid, 1991, pp. 85-121.
- GEREMEK, B., «Criminalité, vagabondage, pauperisme: la marginalité à l'aube des temps modernes», dins *Revue d'histoire moderne et comparée*, 21, 1974, pp. 337-375.

- GOFFMAN, E., *Internados. Ensayos sobre la situación social de los enfermos mentales*, Ed. Amorrortu-Murguía, Madrid, 1984.
- GOLDSTEIN, J., *Console and classify*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- GONZALEZ DE PABLO, A. (coord.), *Enfermedad, clínica y patología. Estudios sobre el origen y desarrollo de la Medicina Contemporánea*, Ed. Complutense, Madrid, 1993.
- GONZÁLEZ DÍEZ, A., «El cementerio español de los siglos XVIII y XIX», dins *Archivo Español de Arte*, nº 171, 1970, pp. 289-320.
- GRANJEL, L. S., *Vida y obra del doctor Cristóbal Pérez de Herrera*, Seminario de Historia de la Medicina, Salamanca, 1959.
- «Legislación sanitaria española del siglo XIX», dins *Cuad. Hist. Med. Esp.*, 11, 1972, pp. 255-307.
- *Pedro Felipe Monlau y la Higiene española del siglo XIX*, Cátedra de Historia de la Medicina, Salamanca, 1983.
- *Historia política de la medicina española*, Instituto de Historia de la Medicina Española de la Universidad de Salamanca i Real Academia de Medicina de Salamanca, Salamanca, 1985.
- GUTTON, J. P., *La société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*, P.U.F., París, 1974.
- HUERTAS, R., *Orfila, saber y poder médico*, C.S.I.C., Madrid, 1988.
- HUIZINGA, J., *Homo ludens*, Alianza, Madrid, 1984.
- JASPERS, K., *La práctica médica en la era tecnológica*, Gedisa, Barcelona, 1988.
- JONES, Colin i PORTER, Roy (eds.), *Reassessing Foucault. Power, medicine and the body*, Routledge, Londres, 1994.
- JONES, G., *Social Hygiene in Twentieth Century Britain*, Croom Helm, Londres, 1986.
- KNIBIEHLER, Y. i FOUQUET, C., *La femme et les médecins*, Hachette, París, 1983.
- LAFAY, A. (dr.), *Le statut du malade (XVIe-XXe). Approches anthropologiques*, L'Harmattan, París, 1991.
- LARROSA, J. i PÉREZ DE LARA, N. (comps.), *Imágenes del otro*, Virus, Barcelona, 1997.
- LEFRAC, G., *Histoire du travail et des travailleurs*, Flammarion, París, 1975.
- LAÍN ENTRALGO, P., *Enfermedad y pecado*, Toray, Barcelona, 1960.

- *Historia de la Medicina*, Salvat, Barcelona, 1982.
- *El cuerpo humano. Oriente y Grecia Antigua*, Espasa-Calpe, Madrid, 1987.
- LÉONARD, J., *La médecine entre les pouvoirs et les savoirs. Histoire intellectuelle et politique de la médecine française au XIXe siècle*, Aubier, París, 1981.
- *Médecins, malades et société dans la France du XIXe siècle*, Sciences en situation, París, 1992.
- LESKY, E., *Medicina social. Estudios y testimonios históricos*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984.
- LOPEZ PIÑERO, J. M^a, *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*, Soc. Estudios y Publicaciones, Madrid, 1964.
- *Medicina moderna y sociedad española. Siglos XVI-XIX*, Cátedra e Instituto de Historia de la Medicina, València, 1976.
- *M. Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1984.
- *Los orígenes en España de los estudios sobre la Salud Pública*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1989.
- LLUCH, E., «La “Idea general de la policía” de Tomás Valeriola», *Recerques*, 10, 1979, pp. 125-137.
- MARISTANY, L., *El gabinete del doctor Lombroso*, Anagrama, Barcelona, 1973.
- MIGUEL, J. M. de, *La salud pública del futuro*, Ariel, Barcelona, 1985.
- *Salud y poder*, Centro de Investigaciones Científicas, Madrid, 1990.
- MONTIEL, L. (coord.), *La salud en el Estado del Bienestar. Análisis histórico*, Ed. Complutense, Madrid, 1993.
- MORELL OCAÑA, L., «En torno a la proyección histórica de las ciencias sobre el espacio», *Ciudad y Territorio*, n° 14, 1971, pp. 6-14.
- MORO AGUADO, J., *Francisco Méndez Álvaro. La higiene española del siglo XIX*, Junta de Castilla y León/Consejería de Bienestar Social, Valladolid, 1986.
- MUCHEMBLED, R., *L'invention de l'homme moderne*, Fayard, París, 1988.

- MUEL, F., «La escuela obligatoria y la invención de la infancia anormal», dins V.V.A.A., *Espacios de poder*, Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1981, pp. 123-143.
- OLIVER, P., «Notes on Science, Medicine and Public Health in the United States in the Year 1800», dins *Bull. Hist. Med.*, 16 (1944), pp. 116-130.
- PAVARINI, M., *Cárcel y fábrica en los orígenes del sistema penitenciario (siglos XVI-XIX)*, Siglo XXI, Mèxic, 1980.
- PÉREZ ESTÉVEZ, R. M^a, *El problema de los vagos en la España del siglo XVIII*, Madrid, 1976.
- PESET, J. L. (coord.), *Enfermedad y castigo*, C.S.I.C. i Instituto Arnau de Vilanova, Madrid, 1984.
- *Ciencia y marginación. Sobre negros, locos y criminales*, Crítica, Barcelona, 1983.
- PICHOT, A., *Histoire de la notion de vie*, Gallimard, París, 1993.
- PLATT, A. M., *Los «salvadores del niño» o la invención de la delincuencia*, Siglo XXI, Mèxic, 1982.
- *Ciencia y marginación*, Crítica, Barcelona, 1983.
- PROCCACI, G., *Le gouvernement de la misère*, Seuil, París, 1992.
- QUERRIEN, A., *Trabajos elementales sobre la escuela primaria*, Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1979.
- REGUERA RODRIGUEZ, A. T., *Territorio ordenado, territorio dominado. Espacios, políticas y conflictos en la España de la Ilustración*, Universidad de León, Lleó, 1993.
- REY, R., *Histoire de la douleur*, La Découverte, París, 1993.
- REY GONZALEZ, A. M., *La introducción del moderno saber psiquiátrico en la España del siglo XIX*, Universitat de València, València, 1987.
- *Estudios médico-sociales sobre marginados en la España del siglo XIX*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1990.
- RODRIGUEZ OCAÑA, E., *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1987.
- ROMERO MAROTO, M., *El hospital del siglo XIX en la obra de Concepción Arenal*, Diputación Provincial de La Coruña, La Coruña, 1988.
- ROSEN, G., *Locura y sociedad. Sociología histórica de la enfermedad mental*, Alianza, Madrid, 1974.

- *A History of Public Health*, M. D. Publications, Nova York, 1976.
- *De la policía médica a la medicina social*, Siglo XXI, Madrid, 1985.
- RUIZ SOMAVILLA, Mª J., «*El cuerpo limpio*». *Análisis de las prácticas higiénicas en la España del mundo moderno*, Universidad de Málaga, Málaga, 1993.
- SENDRAIL, M., *Historia cultural de la enfermedad*, Espasa-Calpe, Madrid, 1983.
- SENNETT, R., *El declive del hombre público*, Península, Barcelona, 1978.
- SHRYOCK, R. H., *The Development of Modern Medicine*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1979.
- SIGERIST, H. E., *Hitos en la historia de la Salud Pública*, Siglo XXI, Madrid, 1990.
- STEINER, G., *En el Castillo de Barbazul*, Guadarrama, Barcelona, 1976.
- SZASZ, Th., *La teología de la medicina*, Tusquets, Barcelona, 1981.
- *The manufacture of Madness*, Routledge & Keagan, Londres, 1984.
- TIERNO GALVAN, E., *Leyes políticas españolas fundamentales (1808-1936)*, Tecnos, Madrid, 1972.
- TODOROV, T., *La conquista de América. La cuestión del otro*, Siglo XXI, Mèxic, 1987.
- TOMÁS Y VALIENTE, F., *El Derecho penal de la monarquía absoluta (siglos XVI, XVII y XVIII)*, Tecnos, Madrid, 1992.
- TRINIDAD FERNÁNDEZ, P., *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XX)*, Alianza, Madrid, 1991.
- VARELA, J., *Modos de educación en la España de la Contrarreforma*, Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1983.
- *El cura Galeote asesino del Obispo de Madrid-Alcalá*, Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1979.
- VIGARELLO, Georges, *Le corps redressé: histoire d'un pouvoir pédagogique*, J. P. Delarge, París, 1978.
- *Lo limpio y lo sucio. La higiene del cuerpo desde la Edad Media*, Alianza, Madrid, 1991.
- VILAR, P., «Coyunturas, Motín de Esquilache y crisis del Antiguo Régimen», dins *Hidalgos, amotinados y guerrilleros*, Crítica, Barcelona, 1982.

V. V. A. A., *Historia y medicina en España. Homenaje al Profesor Luis S. Granjel*, Junta de Castilla y León, Valladolid, 1993.

V. V. A. A., *De la beneficencia al bienestar social. Cuatro siglos de acción social, Siglo XXI* i Consejo General de Colegios Oficiales de Diplomados en Trabajo Social y Asistentes Sociales, Madrid, 1988.

V. V. A. A., *Cent anys de Salut Pública a Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1991.

WEBER, M., *L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme*, Edicions 62, Barcelona, 1984.

YUSTE GRIJALBA, F. J., *Ensayos sobre medicina preventiva y social*, Akal, Madrid, 1982.